За Державність

Матеріали до Історії Війська Українського

Збірник 3

Українське Воєнно-Історичне Товариство

збирає, вивчає, опрацьовує та видає друком матеріяли, дотичні до історії Війська Українського з часів визвольних змагань останньої доби та з часів минулих (§ 1 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО дбає про впорядкування та охорону памятників лицарям Війська Українського, що життя своє положили за Волю та Державність України (§ 1 Статуту).

ЧЛЕНОМ ТОВАРИСТВА МОЖЕ БУТИ кожний повнолітній громадянин українець, військовий чи цивільний (§ 6 Статуту).

ДІЙСНІ ЧЛЕНИ Т-ВА вносять вписових 5 злотих і членського внеску 12 злотих річно (може бути внесено квартально або й місячно згори — § 8 Статуту).

На ЧЛЕНА ПОЧЕСНОГО може бути обрана через загальні збори, на внесок Управи Товариства, ОСОБА, ЩО СПРИЧИНИТЬСЯ до РОЗВОЮ ТОВАРИСТВА своєю видатною працею або матеріяльно, внесши до каси Т-ва одноразово щонайменше 250 злотих (§ 10 Статуту).

До ОБОВЯЗКУ членів Т-ва належить всебічна допомога та ПРОПАҐУВАННЯ ІДЕЇ ТОВАРИСТВА (§ 13 Статуту).

Дійсні й почесні члени Товариства мають право носити на грудях ВІДЗНАКУ ТОВАРИСТВА (§ 12 Статуту).

УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО звертається з проханням до КОЖНОГО СВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАТРІОТА підтримати морально й матеріяльно Товариство чи то воєнно-історичною працею для журнала „ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ", чи вступом у дійсні чи почесні члени Товариства, чи офіруючи певну квоту на його діяльність.

Друковані заяви для вступу в члени Товариства, на бажання, висилає безпроволочно Управа Товариства.

Членські внески й пожертви проситься пересилати на конто Товариства в ПКО, ч. 68686, з-за кордону—на Biuro Przekazów Zagranicznych dla PKO № 68686.

Перед читанням книжки просимо виправити такі важніші помилки та недогляди:

Стор.	Рядок	Надруковано	Має бути
24	8 здолу	ешалонів	ешельонів
30	8 здолу	в брід	вбрід
42	1 здолу	і т. п. приємності;	і т. п. приємності,
67	12 здолу	24 черня	24 червня
81	18 здолу	Микола	Миколи
90	4 згори	зранку 1 вересня	зранку 2 вересня
107	5 здолу	в 1911	в 1919
113	9 згори і далі	полковника Палія	підполковника Палія
115	16 згори	таборову	таборовому
131	7 згори	2-а	2-ий
131	8 згори	3-я	3-ій
155	11 здолу	10 листопада	20 листопада
157	22 здолу	охопленних	охоплених
164	3 згори	Янченко,—це	Янченко—це
179	13 згори	далій	далі й
183	22 згори	умові	умови
197	10 згори	видив	видав
228	5 згори	24 листопада	17 листопада
237	18 згори	у Відні.	у Відні,
240	1 здолу	провадить	провадять
241	4 згори	погладу	погляду
247	13 згори	тяжких	тяжчих

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

POUR L'INDÉPENDANCE

MATÉRIAUX POUR SERVIR L'HISTOIRE DE L'ARMÉE UKRAINIENNE

RECUEIL 3

PUBLIÉ PAR LA SOCIÉTÉ UKRAINIENNE D'HISTOIRE MILITAIRE
KALISZ — 1932

ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО

Збірник 3

ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ВОЄННО-ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО
КАЛІШ — 1932

Редаґує Колеґія.

Відвічальний редактор

Полковник Михайло Садовський.

Друкарня „Чорномор“ Укр. Т-ва Допомоги Еміґрантам з України в Каліші.

ЗМІСТ — TABLE DES MATIÈRES:

Стор.

Оздоби та ілюстрації до цього збірника виконали:

Малюнки для окладки й портрети вищого командного складу Армії (ген. Юнакова, Сальського, Сінклера, Безручка й Тютюнника) — артист-маляр проф. Петро Холодний.

Віньєти до груп учасників 2-го Зимового Походу — арт.-маляр Петро Мешк.

Схеми до „Зимового Походу“ — підп. Микола Стечишин.

Схеми до „Січові стрільці в боротьбі за державність“ — підп. Юрій Науменко.

Складав — складач Генрих Куттнер.

Коректу правив — підп. Микола Харитоненко.

Б. Голова Укр. В.-Іст. Товариства, Генер. штабу генерал-полковник **Микола Юнаків**. Голова Комісії по утворенню військових шкіл на Україні, Начальник Головної Шкільної Управи Військового Міністерства, Начальник Української Академії Генерального Штабу, Начальник Штабу Головного Отамана, Голова Вищої Військової Ради, Військовий Міністр. † 1 серпня 1931 року.

Генеральн. штабу генерал-хорунжий **Володимир Сальський**. Начальник Штабу 1-ої Сердюцької дивізії, Начальник Штабу Командуючого Військами України проти Москви, Начальник Штабу Особливого Коменданта м. Києва, Начальник Учбового Відділу й пізніше Начальник Головної Шкільної Управи Військового Міністерства, Командир Запорозького Корпусу, Командуючий Дієвою Армією, член Вищої Військової Ради, Військовий Міністр.

М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО

Генерал-поручник.

ЗИМОВИЙ ПОХІД.

(6 XII. 1919 — 6.V. 1920 р. р.).

ЧАСТЬ III.

I.

Нова зустріч із Галицькою армією. — Спроба переправи через Буг. — Приняття рішення щодо демонстративних акцій і маршів.— Ситуація на початку квітня в районі розміщення Галицьких військ.

(Схема ч. 5).

У першій половині березня 1920 р. армія наша, згідно з пляном, який було вироблено ще на березі Дніпра недалеко від Черкас, підійшла до Бугу в районі Гайворона — Джулинка — Мащоная і Саврань, маючи на думці дійти до порозуміння з Галицьким військовим Командуванням та за його допомогою форсувати Буг.

Після переходу Бугу малося на увазі разом із галичанами йти далі на прорив фронту „червоних“ з конечною метою — приєднатися до решти армії, яка, за чутками, перебувала в районі Нової Ушиці— Могилів. 8 березня Волинці захопили переправу у Саврані, що була занята відділом Котовського, а 11 березня несподіваним нападом полку Чорних Запорожців удалося перейти в кінному ладу Гайворонський залізничий міст, зняти варту й захопити в полон чотиригарматну батарею галичан у повному її складі.

Через „полонених“, які негайно стали в наші ряди, Командуванню вдалося навязати офіціяльні й неофіціяльні переговори з Галицьким Командуванням.

Виявилося, що Галицька армія була під гострим доглядом червоних комісарів, та що настрій старшинства і більшости стрілецької маси був цілком на нашому боці. Район, що посідали галицькі частини, був Бершадь — Балта — Вапнярка — Роздільна — Тираспіль, але ж окремі відділи були розкидані і на південь майже до Одеси.

Армія числилася в стані „ретаблірку“ і все ще не могла налагодитися після тої страшної епідемії тифу, яку вона перенесла у Винницькому районі минулої осени.

Крім галичан нам удалося ще увійти в звязок із місцевими нашими організаціями в Забужжі. Після перших підсумків складалося таке враження: фактично все було ще в стадії чуток (із заходу), але ж нічого певного.

Тільки з большевицької преси та аґітації, що розпочали большевики серед Галицького війська та місцевого населення, можна було судити про загрозу російсько-польської війни.

Приїжджали комуністи Порайко, Затонський та Михайлик з інформаціями про небезпеку нової „польської авантюри", а, властне кажучи, не маючи жадної певности в галицьких частинах, вони намагалися внести розбрат між козацтвом та старшиною.

Найхарактернішу і повну промову виголосив Затонський:

„Багато ви про мене вже чули. Ви чули, що я жид, поляк, що ненавиджу галичан і т. і. Я однак дуже тішуся, що можу особисто з вами побалакати. Сам я ваш сусід, із Камянця Подільського, і, як чуєте, по-українському говорю не гірше від кожного з вас. Який я ваш ворог — це розсудіть самі. Коли розійшлася чутка, що Галицька армія переходить на нашу сторону, всі відвічальні наші чинники порішили вас відразу знищити й розділити поодиноко всіх вас по всіх частинах Совітської армії. Я, однак, як секретар комуністичної партії большевиків України, взяв на себе відвічальність перед Радою народніх комісарів і зобовязався вас, як цілість, зреорганізувати у три червоні галицькі бриґади. Ми, як комуністи, вашої військової сили не потрібували й не потрібуємо. Ми ніколи не воювали силою і нікого силою не завойовували. 100-тисячна, середнє зорганізована армія може нас легко оружно поконати. Але ми, пролетарі, маємо в собі щось таке, що розкладає й найсильнішу армію. Перед тим „чимсь", перед тією нашою розкладовою силою розтають найсильніші армії, як розложилася царська армія, німецька, австрійська, а тепер і ваша армія. Той вогонь, перед котрим дрижить буржуазія цілого світу, і ви мусите собі присвоїти. Присвоїте ж це собі ви тоді, коли між вами не стане тих офіцерів, за котрих ви стільки крови пролляли. Галичину я, як сусід, знаю дуже добре. Я знаю, що в Галичині нема властивої української буржуазії, але є українська інтеліґенція, ті прихвосні буржуазії, котрих я більш ненавиджу, ніж саму буржуазію. Я сам професор вищого технічного „училища" і маю, може, більше від багатьох інших галицьких інтеліґентів права назвати себе інтеліґентом, однак зі всіх кляс суспільних я найбільше ненавиджу інтеліґенцію і вважаю конечним в інтересах всесвітньої революції, в інтересах комунізму її винищити з корінням. Я ненавиджу інтеліґенцію за те, що вона думає по-дрібно-міщанському, стає все по боці сильнішого й не має ніякого розмаху. Не має також розмаху й селянство, на яке ми теж не спираємося. Одиноким чинником, що високо підніс прапор всесвітньої революції, є фабричний пролетаріят, який узяв у нас диктатуру в свої руки. Він розколює всі інші кляси й прилучає до себе підходячі для нього елементи, все ж інше безжалісно нищить. Ми знаємо, що хоч всі ви до нас прилучилися, ви ще однак далекі до большевиків-комуністів. У вас є ще багато елементу нам непотрібного й ворожого;

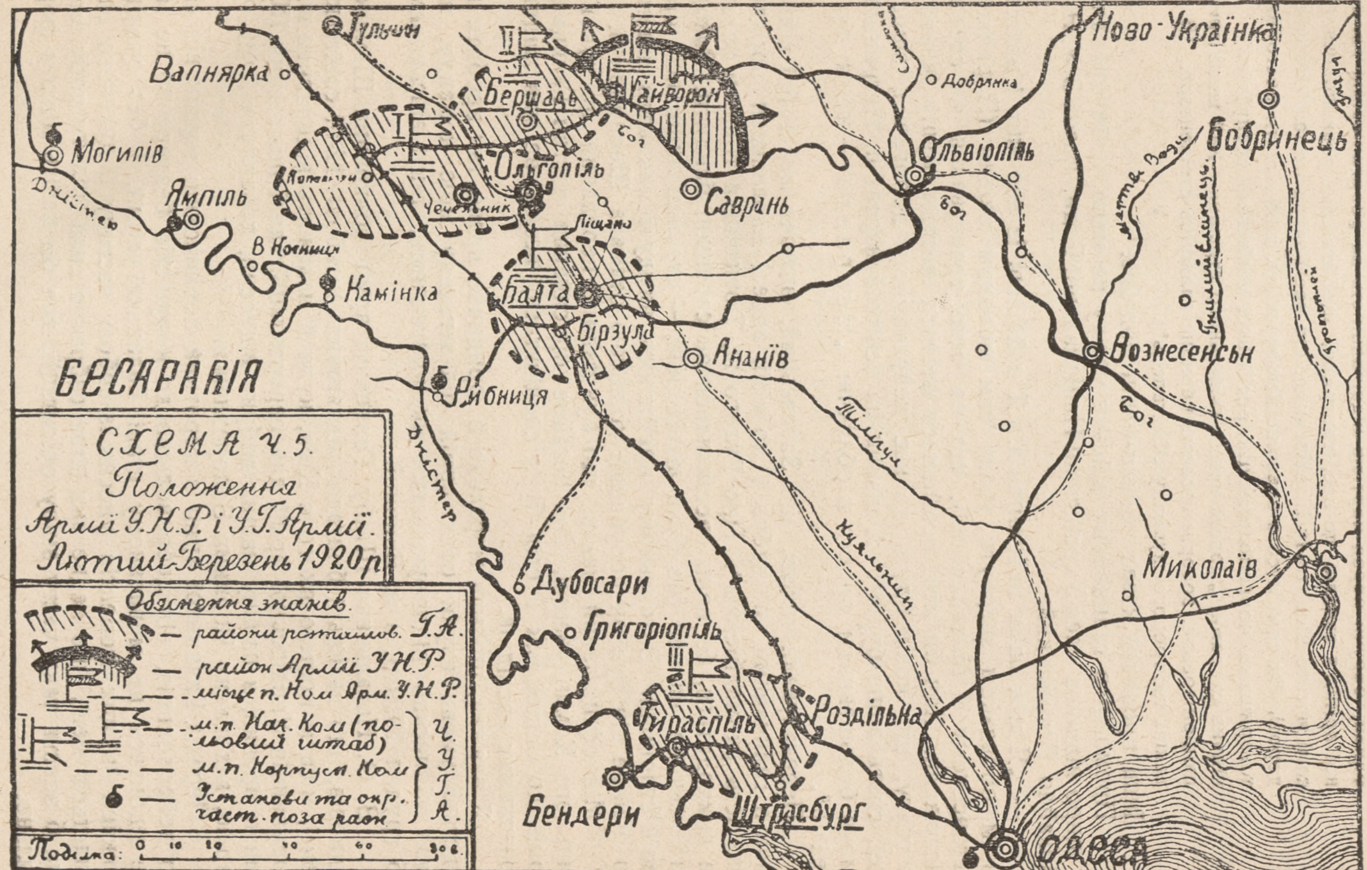
Схема ч. 5.
Положення
Армії У.Н.Р. і У.Г. Армії.
Лютий-Березень 1920 р.
Обяснення знаків.
— райони постоїв. Г.А.
— район Армії У.Н.Р.
— місце п. Ком. Арм. У.Н.Р.
— м. п. Нач. Ком (польовий штаб)
— м. п. Корпус. Ком
— Установи та окр. част. поза раон
Ч. У. Г. А.
Подилка: 0 10 20 40 60 80 в.
Могилів
Ямпіль
Вапнярка
Тульчин
Бершадь
Гайворон
Ольгопіль
Чечельник
Савранъ
Ліщано
Балта
Бірзула
Камінка
Рибниця
В. Косниця
Бесарабія
Ананів
Ольвіопіль
Добрянка
Ново-Українка
Бобринець
Вознесенськ
Миколаїв
Дубосари
Григоріопіль
Тираспіль
Роздільна
Бендери
Штрасбург
Одеса
Дністер
Бог
Тилігул
Куяльник

однак, беручи перед партією відвічальність за реорганізацію Галицької армії, я взиваю до вас, товариші, щоб ви самі розкололися. Ви самі мусите нищити ту інтеліґенцію, що вас водила по такій тернистій дорозі. Ви самі мусите зреволюціонізуватися, щоби стати достойними товаришами червоноармейців російської совітської республіки". Закінчив словами: „Доволі крови галицького стрільця. Хай живе зреволюціонізоване, зреорганізоване червоне галицьке стрілецтво". (В редакції таборового журналу „Скиталець").

Інші промовці казали більш-менш подібне.

Промовці в галицькому війську успіху не мали, і їм правдиво й щиро відповів член Української Національної Ради, посол З. У. Н. Р. Михайло Петрицький:

— „Я між вами найстарший. Я найбільш із вас жив і вважаю своїм обовязком звернути увагу тим молодим людям (Порайкові, Затонському і Михайликові), що на таке трактування ми собі не заслужили. Хоч би мені прийшлося платити життям, мушу звернути їх увагу, що вони йдуть до нас неправдивою дорогою і, замість ідеї, сіють лише бурю". А пізніш на вечірній нараді п. Петрицький кинув большевикам просто в обличчя: „Неправда — не є просвіта".

Переказували також, що Затонський, знаючи мої добрі відносини з галичанами, не забув і по моїй адресі набалакати порядну кількість „компліментів". Про Гулого ж, Тютюнника тощо й казати не приходиться, бо вони виставлялися як справжні бандити. Заходи Затонського на цей раз були ліквідовані, — стрільці лишилися вірні своїй старшині. Затонському прийшлося чимдуж накивати пятами, бо інакше він був би порубаний кіннотою отамана Шепаровича.

Мій офіціяльний наказ, що був таємно переданий до рук Галицького Командування, про негайне приєднання частин Галицької армії до нашої, як і слід було сподіватися, все ж не мав жадних позитивних наслідків.

Я вважав, що мав моральне й юридичне право так зробити на підставі умови злуки обох армій під загальну мою команду, що було підписано відпоручниками як політичними, так і військовими 25 грудня 1919 р. в м. Винниці.

В. О. Начальника Штабу Галицької армії полковник Шаманек відповів, що галицькі бриґади підлягають штабові 12-ої совітської армії, місцем постою якого є Київ, куди й належить відправити відпоручників Української армії для пертрактацій; далі полковник Шаманек просив, в ознаку наших добрих відносин, повернути йому батарею, захоплену Чорними Запорожцями.

Перехід Галицької армії в короткий порівнюючи термін від нас до добровольців, від добровольців до комуністів безперечно не міг не відбитися на моральному стані Галицької армії, і без сумніву кожний із цих моментів уносив із собою частину її духового „я". Здається мені, що ледве яка інша озброєна сила під ту добу змогла б знести таку часту зміну орієнтації, хоч би навіть цілком формально.

Під час цих розмов, ми, маскуючи свої сили й розташування, вели спішні приготовлення щодо переправи на правий берег. Діло це я доручив отаманові Гулому, командирові Запорожців, які стояли в самому Гайвороні. (Було видано з цього приводу наказ ч. ч. 52, 53).

Не спали й червоні комісари, вони енерґійно готувалися до відпору. Поміж галичанами були зроблені деякі перегруповання, а саме містечко Бершадь було обнесено дротяними загородами.

У доповнення до обстанови зазначимо, що Христинівка, Умань, Гайсин, Саврань і Голта були заняті відділами червоних, силу яких до 12 березня досконально виявити розвідці армії не вдалося; проте найсильнішої залоги можна було сподіватися в районі Голти.

Загальний висновок на 13 березня: За Бугом нічого певного; переправитися — треба буде битися з рідним для нас Галицьким військом, що могло тільки бути на руку нашим ворогам. Тому на нараді, що відбулася в місті Гайвороні (місце постою штабу Запорожців), я затвердив таке рішення:

а) Переправу й марш на зєднання з наново-организованими республіканськими військами в районі Могилева відкласти приблизно на один місяць;

б) за цей час зробити ряд демонстративних акцій і маршів у глиб України, а потім знову вернутися до Бугу з метою захоплення міста Вознесенського, збройної бази та переправи через Буг;

в) звернути особливу увагу, щоби поворот назад не відбився деморалізуюче на козацьких масах.

У розвиток поставлених армії завдань було вирішено заняттям важливих військово-адміністративних пунктів, у площі між середнім Бугом і річкою Синюхою, задемонструвати там присутність нашої армії, а потім перекинутися за річку Синюху для дальшого маршу в південно-східньому напрямкові.

Демонстративні напади на цій території мали розвинутися за такою схемою:

13 березня, м. Гайворон.

1. Київська дивізія захоплює м. Гайсин; окремим відділом демонструє на північ (Винниця), а потім через Христинівку дивізія маширує до р. Синюхи й на 24 березня захоплює переправу біля Новоархангельського.

Запорозька дивізія захоплює місто і залізничу станцію Голту, а потім 24 березня займає переправу через Синюху в с. Добринці; одним кінним полком у той же час Запорожці демонструватимуть рух наших частин через Гайворонський міст і далі на Саврань—Криве-Озеро—Богопіль.

Волинська дивізія захоплює місто Умань, а потім на 24 березня зосереджується, як резервова група, в районі Семидуби—Вербки—Покотилів.

Штаб армії знаходиться в районі діяльности Волинської дивізії і постійно в безпосередньому звязку з її польовим штабом.

3-ій Кінний полк на час цієї акції приділюється до Київської дивізії.

2. Під час своїх маршів дивізії повинні будуть послуговуватися допомогою місцевих повстанчих груп, а по залізницях уживати імпровізованих бронепотягів.

3. Звязок поміж північними дивізіями — Київською та Волинською—через Христинівку (зал. станція), а звязковий пост від Конвою Штабу армії в міст. Голованівському має улегшити звязок Командування армії з Запорожцями.

4. В залежності від обстанови над вечір 24 березня, ранком 25-го Командування армії мало на меті скористати одну з призначених для захоплення переправ через р. Синюху й переправити армію за р. Синюху.

Додатковими демонстративними випадами на Винницю й на південь—Саврань—Криве Озеро досягалося поширення зони нашої демонстрації і тим самим відтягувало увагу большевиків від району майбутньої переправи Новоархангельське—Добринка.

Зосередження армійської резервної групи в районі Семидуби—Вербка—Покотилів давало змогу Командуванню на 25 березня розпочати, при потребі, здобуття переправи через Синюху боєм.

Дальша схема намічалася така: переправа через Синюху, форсування залізниць на північ від Ново-Українського залізничого вузла і далі рух у район Єлисавету.

Коли розглядатимемо навіть звичайну мапу, то побачимо, наскільки сама площа цього району була несприятлива нашому маневруванню, бо кожний неправдивий крок міг повести за собою притиснення нас до якоїнебудь водної артерії, або привести до необхідности битися з ворогом у районі одної з залізничних ліній. Тоді большевики, вживаючи бронепотяги та кінноту, мали б над нами значну перевагу. Але природа віщувала недалеку весну і вливала нові сили в козацтво, певність себе; кипуча енерґія старшин і козаків, підбадьорених веселими піснями; співчуття всього населення краю і переконання, що нас оточують свої люди,—були запорукою успіху принятих нами плянів.

Віджджаючи о третій годині з м. Гайворона, я бачив вже і наш імпровізований бронепотяг „Запорожець“ з одною гарматою та кулеметами, що сміливо рушив у напрямку Голти нести розвідочно-сторожеву службу.

* * *

Ми відійшли, однак звязок із Галицькою армією був встановлений. У розмові з одним із відпоручників Галицької армії, що мав мандат від політичного відділу Ч. У. Г. А. (Червона Українська Галицька Армія) і який давав мені й полковникові Долудові зрозуміти, що він радий би був почути від мене пораду, я категорично сказав: „Передайте галичанам мою думку: вони будуть потім дуже жалкувати, що не використали цього щасливого випадку, бо ледве чи коли будемо мати ми таку зручну ситуацію для спільних акцій“.

Пертрактації не минули даремно — іскра жевріла і нарешті обняла полумям цілий галицький табор.

Наведений нижче звіт сотника Гнатевича (старшини оперативного відділу У. Г. А.) говорить:

1. Бойові невдачі взагалі, втрата Києва й Козятина зокрема, розложили Добрармію дорешти. Вона починає при кінці грудня відступати в повному розкладі на південь, полишаючи Укр. Гал. Армії багато всякого добра.

2. І У. Г. А., хоч зовсім неспосібна до походу, була змушена опустити свій район і піти за своєю „союзницею", полишаючи з огляду на непоборимі трудності транспорту тисячі знеможених тифом у теперішньому районі. Так остались лічниці: 1-го корпусу в Хмельнику, одна того ж корпусу у Винниці, там же одна другого корпусу, потім у Жмеринці, Барі, Тульчині, Гайсині та Брацлаві. Багато старшин і стрільців осталось у цьому районі на приватних квартирах і по дорозі в Балтський повіт.

3. Ця обставина приневолила У. Г. А. припинити свій дальший похід у невідоме та почати переговори з большевиками, які радо згодилися на них. Умови з Добрармією перестали обовязувати У. Г. А. через відірвання від неї і її розклад. Спроба навязання контакту та переговорів з большевиками почалась у Винниці в перших днях січня 1920 року з ініціятиви так званого Галицького Ревкому, який зорганізувався в той час і який однак працював в порозумінню з Начальною Командою (Др. Гірняк сот., сот. Пенерик, пор. Давид, пор. Галкевич). Ці особи зостались у Винниці і переняли опіку над лічницями та хорими.

У другій половині січня заключено офіціяльний договір із большевицьким командуванням (12 Сов. армія). Він бренів приблизно так: 1) Г. А. припиняє свій дальший похід на південь і залишається в теперішньому районі перебування. 2) Г. А. підлягає наказам большевицького командування. 3) Задержує свою організаційну окремішність. 4) Буде вжита лише для боротьби проти поляків.

4. Тоді була армія в такому районі: Нач. К-да в Балті, 1-й корпус—Балта й околиці, 2-й — Бершадь—Чечельник, 3-й — Роздільна—Штрасбурґ.

5. У першій половині лютого прислано большевицьким командуванням 12-ої армії (Київ): на к-та — Порайка, на його помішника — т. Сологуба, як нач. булави призначено бувшого генерала російської армії та інспектора 12-ої Сов. армії Іванова, експозитуру „особого отделения" (чека), комісарів до корпусних та бриґадних команд і до бойових частин та комісарів до інтендантських установ армії й корпусів.

6. Армія розташовується в районі: Нач. К-да залишається в Балті; 1-й корпус переходить у район Чечельника, Команда також; 2-й корпус — в район Бершаді, Команда в Бершаді і 3-й залишається в німецьких колоніях у районі Роздільна — Штрасбурґ, Команда в Штрасбурзі. Багато установ армії та окремих частин зали-

шається поза її районом. В Одесі, Рибниці, Камянці, Ямполі, Могилеві, Тульчині, Брацлаві, Гайсині, Винниці, Жмеринці, Барі (головні лічниці) — звязок із Нач. К-дою здебільшого задержаний, не періодичний. Залізничний шлях Одеса—Вапнярка перебуває під зарядом технічної влади Нач. Команди.

7. До приходу большевицьких зверхників начальну владу виконує „Ревком". З приїздом т. Порайка та його штабу передав Ревком свою владу призначеним зверхникам, а його члени стали комісарами при Начальній Команді або були призначені до частин. Праця нового Командування почалась переміною назви армії на Червона Галицька Армія (Ч. Г. А.), хоч у дійсності уживано назви Червона Українська Галицька Армія (Ч. У. Г. А.), знесенням старшинських та підстаршинських ранґів та зверхніх ознак армії: переміною з жовто-блакитного на червоний прапор, пятираменна звізда. Потім почалась „культурно-освітна" робота — аґітація, якої метою було „зреволюціонізувати" армію. Найважнішою переміною була реорганізація, яку покінчено було в половині березня: корпуси зведено до бриґад. Так 2-й корпус став 1-ою червоною галицькою бриґадою Укр. Січ. Стр. (1-а бр. Ч. У. Г. А.), 1-й корпус—2-ю бриґадою і 3-й — 3-ою Ч. Г. бриґадою. У бриґадах організовано три кінні полки зі скорострільними частинами, один полк кінноти, гарматний полк і одну технічну сотню та одну радіостанцію. Всі запасові частини були підчинені Польовому Штабові (Нач. Команді), а по його розвязанні мали перейти під безпосередню команду 12-ої армії. Рівночасно переведено зміну в командуванню бриґадами та призначено замість старих командирів нових молодих старшин. На команданта 1-ої У. С. С. бр. (2-й корпус) назначено спочатку сот. У. С. С. Білинкевича, потім комісара Барана (прислано з Харкова), 2-ої бр. (1-й корпус) сот. Головійського, який залишився до подій 24 квітня.

8. Від половини лютого починає фізичний стан армії кращати. Довший відпочинок дозволив їй придбати деякі матеріяльні засоби і заосмотрити армію у взуття, білизну та одежу. Хорі зачинають повертати з лічниць до своїх частин і там знаходять змогу відживатися по недузі й повертати до сил. Частини помагають успішно припасами й грішми (або цукром) своїм лічницям і тим установам, що залишилися поза районом армії. Переводиться реєстрація та стягання всіх приналежних до У. Г. А., які чи то з причин недуги, чи бойових випадків залишалися поза армією. Для цього утворено всюди збірні станції.

9. З цим поправляються також настрої серед вояцтва. Загальне пригноблення по воєнних переживаннях поволі зникає, а перспективи, вправді не досить кріпкі, на дальший похід проти поляків підносять бойовий настрій. Всі спроби большевиків за допомогою часописів, аґітаційних літучок, проклямацій, комячейок та праці комісарів по частинах — збольшевичити армію, розбивалися завжди о кріпкі національні почування стрільців. Стрілецтво заховало й надалі довіря до своїх старшин-провідників. Вже тоді починав

загальний настрій стрільців ставитися вороже до большевицького союзника, і вже тоді родилось бажання скорого зірвання з новим союзником. Замітно серед цього було ставлення большевицьких висланників, які, пізнавши краще настрій армії, її духа, організаційну та бойову вартість, брались за діло збольшевичення дуже обережно та делікатно (це зовсім проти їх революційної тактики). Я замітив не раз, як вони попадали в розрів із собою, коли їм приходилося погодити накази своїх зверхників із настроями армії та коли ходило о якийсь національний акт, – збольшевичення ніколи не вдалося їм перевести вповні. Для них У. Г. А. було щось нове, чудне, до чого не могли приложити своїх мір і приноровити своїх способів. Напевно була це порода нереволюційного характеру, вона не мала ні тих порядків, ні того духа, що червоні частини, але також не була контрреволюційною. Тому навіть у дуже важливих моментах (наближення повстанчого війська ген. Павленка, перехід кінного полку 3-го корпусу до повстанців) не посміли вони виступити рішучо проти настроїв і бажань армії. Тому дуже часто попадали в колізію зі своїми зверхниками, командуванням 12-ої Совітської армії. Експозитура Чека не знайшла ні одного контрреволюціонера, і за це її голова (інтеліґентний та чесний робітник петроградський) був звільнений зі своєї посади. Так обійшлося, за виїмком вивезення ген. Микитки та полк. Ціріца в Москву та за виїмком кількох арештів тих членів У. Г. А., що опинилися поза районом армії, без кривавих жертв, якими, здавалось, треба буде заплатити за ціну союзу.

* * *

Про настрої в масах старшини і стрільців малює витяг з денника командира 1-ої кінної бриґади Г. А. отамана Шепаровича:

„В березні 1930 р., коли 1-у кінну бриґаду було поміщено в с. Касель (Комарівка) Херсонської губ., яко частину тоді ще червоної Г. А., не занедбувала бриґада ні одної нагоди, щоби мати звязок із усіма протибольшевицькими організаціями і бути приготованою на весну. Приготовання до повстання йшло горячково. З Чорноморського полку приїздить до нас один полковник і перебирає від нас відповідні накази, щоб їх далі передати. В той же час ми були в звязку з робітниками в Одесі, які були нашими однодумцями й приобіцяли нам поміч у тій хвилі, якщо ми заняли б Одесу. З другого боку мали ми сполучення з Деникінцями, котрі обіцяли нам по заняттю Одеси приїхати трьома пароплавами і достарчити муніції, гармат і інших технічних засобів; звязковим був один старшина з чужоземних армій (французький четар), котрий перебував в Одесі і мав звязки з усіма протибольшевицькими організаціями. Окрім того вислали ми одного до ген. Павленка, який як раз тоді оперував коло Голти. Повстання, яке ми плянували, мало розтягнутися на цілу Галицьку армію, яка мала в цей спосіб заняти цілу Херсонщину та Поділля по Буг і залізничий шлях Винниця—Брацлав без усякої трудности, бо большевицька армія була ослаблена.

Одеса мала коло 1,000 люду залоги, Тираспіль — 400, Балта — 100. Помочі жадної большевики не могли вислати, бо коли б 3 Галицькі бриґади були повстали, большевики, яких ліве крило було відкрите, були б примушені відступати. Армія Буденного, про котру тоді багато говорено, знаходилась ще далеко на сході.

Ми зостанавлювалися над командою цілого повстання Г. А. Отаман Шепарович не міг бути командантом цілого повстання Г. А. з причин тактичних. На нашу думку, найкраще надавався генерал Кравс, який після донесень нашої контррозвідки тоді сам багато над повстанням думав. Ми віднеслися в цій справі до ген. Кравса, і він радо згодився перебрати команду та сказав, що він у справі повстання вже багато дечого приготував. У нього стрінули ми полковника Красицького, отамана Цімермана і сотн. Козака, котрі обговорювали справу повстання і першим завданням уважали за всяку ціну перешкодити проволіканням транспортуванню 3-го Галицького корпусу на фронт, що большевики хотіли до 1 березня перевести в діло. Всі ми, зібрані у генерала Кравса, постановили розпочати спільну повстанчу акцію. Ген. Кравс наказав подати йому докладний плян повстання і прохав не відвідувати його за часто, бо большевики його пильно шпіонують. По повороті від ген. Кравса скликали ми (от. Шепарович і сот. Заславський) в Тирасполі головну нараду, на якій були присутні два полковники, один сотник з Чорноморського полку, полковник ген. штабу Галкин. На нараді доручено було полк. Галкинові випрацювати плян повстання, через його звязок із українськими залізничниками спинити залізничий рух на шляху Одеса — Винниця. Рівночасно погодилися всі з тим, що ген. Кравс обійме команду повстання Г. А., і полк. Галкин мав йому 21 березня подати плян повстання. Тимчасом полк. Галкин приїхав до нас із пляном доперва 3 березня вночі. Плян полк. Галкина прочитано, але він був недостаточний, і сотник Заславський ще тої самої ночі виробив новий плян.

Диспозиція нового пляну:

Дня .... починається повстання, в котрім наказую:

1) Сотник Козак має обсадити жандармерією станцію Затишшя о год. ...., перервати телефонічне й телеграфічне сполучення з Одесою і вислати звязкового до 9-го і 8-го полку в Бірзулі з жаданням одного паротягу і вагону для своєї жандармерії та чекати на дальші прикази. Дня .... год. .... має він наладити телефонічне сполучення з лінією Бірзула—Затишшя.

2) Отаман Шльосер перебирає команду 8-го і 9-го полку, має заняти Бірзулу й Балту, знищити залізницю до Винниці, заняти броневик на станції Бірзулі і держати її аж до дальшого наказу. Післати звязкових на схід до генерала Павленка і старатися о сполучення телефонічне з ген. Кравсом. На випадок сильного напору большевиків відступати на Затишшя—Роздільна. Повідомити 1-й і 2-й Галицький корпус, що 3-й корпус робить повстання, занявши район Бірзула — Балта—Роздільна, і посувається одною частиною на південь, на Одесу. 1-й і 2-й корпус мають чимдуж прилучитися до повстання і прислати

звязкових до ген. Кравса по дальші накази. 1-й і 2-й корпус мають заняти район Винниця—Вапнярка і сполучитися правим крилом з от. Шльосером. 1-а кінна бриґада має дня .... обсадити з поміччю Чорноморського полку місто Тираспіль, одна частина кінноти враз із першим курінем Чорноморського полку мають підійти до Роздільної і заняти її. Ген. Кравс, 2-й полк вирушать дня .... в напрямі Тираспіль—Роздільна—Одеса. В Роздільній прилучиться кінний полк 1-ої кінної бриґади і піде яко аванґард у тім самім напрямкові. Один сотник Чорноморського полку має відійти дня .... год. .... до Одеси і там приготувати повстання. Артилерія пор. Конюка (в Гліксталю) має погрузитися і ждати дальших наказів. Загальна ситуація: большевицьких більших сил нігде не було близько, генерал Павленко заняв Голту і наступає на Балту, щоби з нами сполучитися. З большевицьких сил находяться: коло 1,000 люду в Одесі, 400 в Тирасполі, 100 в Балті.

Така більш-менш була на перший день повстання диспозиція. Було пляновано здобути цілу полуденну Україну в найслабшім моменті для большевиків, що не мали тоді жадних резервів близько. За допомогою ген. Павленка, що оперував тоді на південь від Бугу, можна було спокійно утворити фронт проти большевиків на лінії Винниця—Немирів і вздовж Бугу. Допомоги зі сторони населення рівно ж можна було сподіватися. Далі німці-колоністи обіцяли ген. Кравсові всяку поміч, як рушниці, муніцію, а навіть власного, ними зорганізованого й узброєного кілька тисяч континґенту рекрута. Взагалі, так зі зглядів стратегічних, як і політичних можна було сподіватися великого успіху.

В наслідок цілого ряду перешкод технічної натури, а головно із-за конечного відїзду ген. Кравса до Румунії перед арештуванням його большевиками, плян повстання цілої Г. А. залишився невиконаним; натомість 1-а кінна бриґада не здержалася вже раз взятого наміру і дня 6 квітня в селі свого постою Касель Тираспільського повіту здерла червоний прапор, вивісила український і оголосила на власну руку повстання.

Серед великого одушевлення поміж козацтвом, як і поміж населенням рушила 1-а бриґада під командою от. Шепаровича того ж дня на Тираспіль, заняла місто, забрала дещо здобичі в конях і муніції, сполучилася з Чорноморським полком, а що нас було за мало, постановили сполучитися з генералом Павленком".

II.

Демонстративні чини: захоплення Гайсина—Умані — Голти; переправа через Синюху.
(Схеми 6, 7, 8, 9).

17 березня наші козаки втретє підходили під час Зимого походу до м. Умані. Перше перебування нашої залоги, котра була зрадницьки роззброєна отаманом Волохом, залишило в місцевого населення добрі спогади і побільшило кількість наших прихильників.

Події коло Гайворона та побільшені чутки про нашу кількість, що прихильна нам людність старанно розповсюдила, так стурбували

большевицьку адміністрацію (було підслухано телефонічну розмову, з якої було видно, що на всі спроби отримати допомогу з Києва або фронту Уманська адміністрація одержувала тільки пораду орієнтуватися на власні сили), що вона мусила завчасу спакуватися й вичікувати підходу наших військ на залізничій станції. Ми мали відомості, що в складі большевицької залоги був також відділ боротьбістів до 300 людей.

Після дводенних переходів (Окна—14 березня; Юрківка—15 березня) від Савранської переправи (місце попереднього розташування Волинської дивізії) Волинці підступили з південного заходу до Уманського району й скупчилися в с. Томашівці (8 верст від міста). Штаб армії перейшов до с. Текуча (приблизно верст 15 від Умані). З наближенням наших частин всі висоти навколо міста були обсаджені большевиками.

Спроба Волинців 18 березня кінними полками — Мазепинським та Максима Залізняка — захопити залізничну станцію — не вдалася, бо кіннота натрапила на організований опір залоги міста. Після поради з повстанцями Волинці вдруге атакували Умань із південного сходу й удерлися в Звенигородське передмістя; бій протягся до півночі. Волинці не могли увійти в Умань і відійшли на південний схід до с. Степківки (8 в.) з наміром на другий день повторити наступ ще раз укупі з повстанцями.

Пізно увечері того ж дня в велику непогоду приїхав до мене в. о. Комдива Волинців полковник Никонів. Память, що полковника особливо турбувало те, якби під час воєнних акцій забезпечити місто від грабунків, бо в м. Умані, як і по інших містах, було багато бандитського елементу.

Зміцнений моїми порадами, а також добрими звістками, які через селян надійшли до нас про події коло Гайсина, полковник Никонів поїхав до свого штабу, з наміром ранком бути в Умані. Йому пощастило — в штабі дивізії його вже чекали представники від тої групи міліціонерів м. Умані. яка сама бажала здати місто українцям. Складений за новими даними плян для наступу дав добрі наслідки, і на ранок 19 березня в місті Умані маяли вже наші прапори. Большевики відійшли під захистом бронепотягів на Христинівку. Уманське населення радо вітало наших козаків і вшанувало урочистим бенкетом.

В бою під Уманню забитими дивізія мала невелику кількість. Військова здобич Волинців була велика.

Після захоплення Умані були негайно визволені з вязниць наші старшини й козаки, яких полонив Волох. Між ними був полковник Ольшевський, якого наказом по армії було призначено начальником залоги міста Умані.

З цих полонених і добровольців Умані було зформовано пластунський курінь при Мазепинському кінному полку.

Поява наших полків втретє на Уманщині відбилася на нашому ділі добре, бо людність на власні очі бачила, що військо наше не розпадається, а навпаки міцнішає в боротьбі з ворогами України.

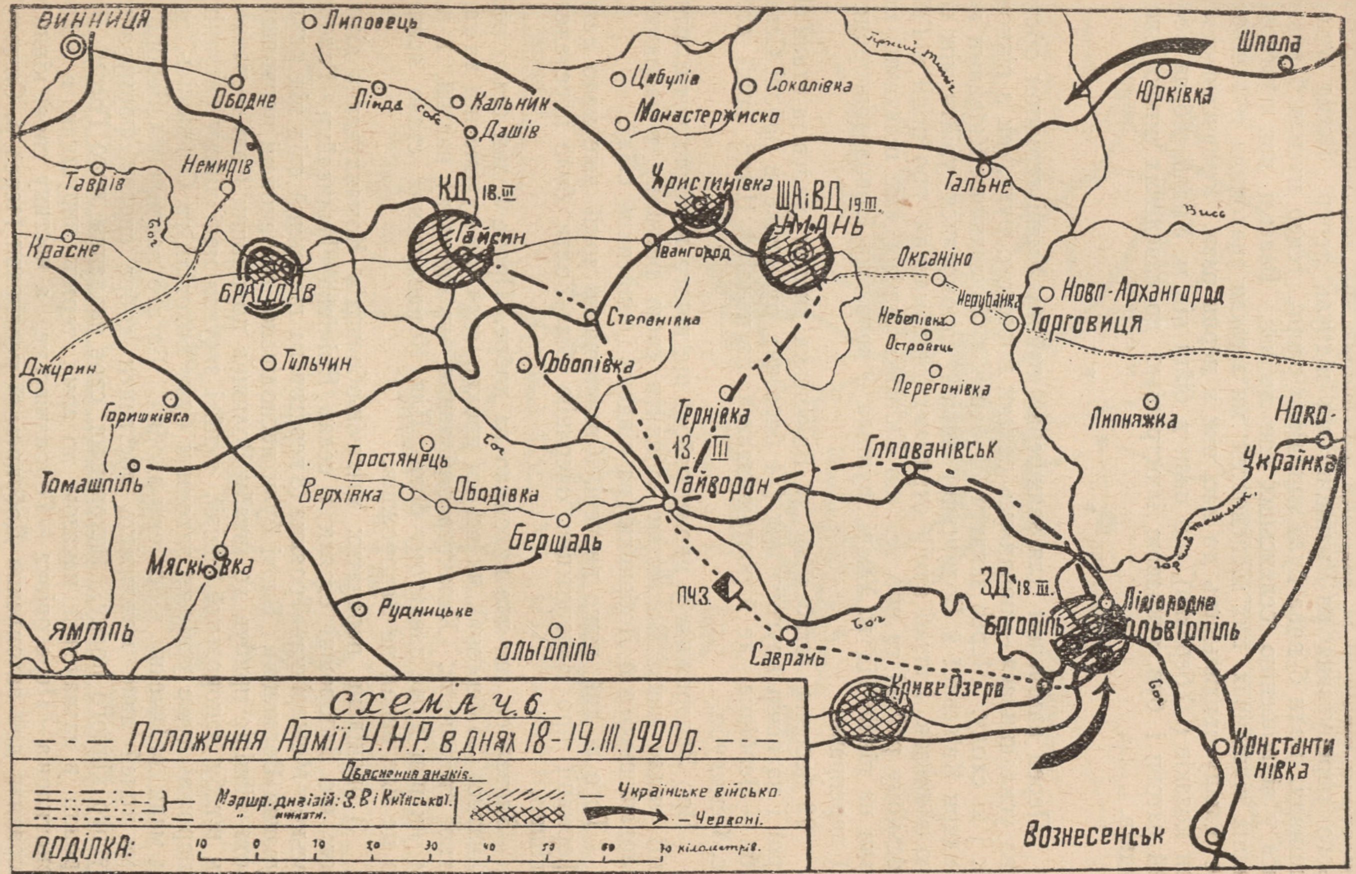
Схема ч. 6.
Положення Армії У.Н.Р. в днях 18-19.III.1920 р.
Обяснення знаків.
Марш. дивізій: З.В і Київської.
Українське військо
Червоні.
ПОДІЛКА:
10 0 10 20 30 40 50 60 70 кілометрів.
Винниця
Липовець
Ободне
Лінда
Кальник
Дашів
Цибулів
Соколівка
Монастержиско
Шпола
Юрківка
Тальне
Немирів
Таврів
КД 18.III
Гайсин
Христинівка
ШД і ВД 19.III.
Умань
Івангород
Красне
Брацлав
Степанівка
Оксаніно
Нерубайка
Ново-Архангород
Торговиця
Небелівка
Острівець
Переговівка
Джурин
Тульчин
Оболівка
Горишківка
Терніївка
13.III
Липнянка
Ново-Українка
Тростянець
Гайворон
Голованівськ
Томашпіль
Верхівка
Ободівка
Бершадь
Бог
Висс
Мясківка
Рудницьке
Ольгопіль
ПЧЗ.
ЗД 18.III.
Підгородне
Богопіль
Ольвіопіль
Ямпіль
Саврань
Криве Озеро
Константинівка
Вознесенськ

Лагідність відносин із місцевим населенням під час нашого попереднього перебування на Уманщині ми відчули тепер. Всяка шкода і кривда, коли б вона була заподіяна раніш, тепер мусила б виявитися у відношенню селянських мас до нас. Взагалі при повторних наших відвидинах цих місцевостей ми завжди знаходили в людності ще більшу прихильність до нас, ніж в перші рази. Урочистий похорон козаків (20 березня), що пали в бійці під м. Умань, зібрав великий натовп і був яскравою ілюстрацією до наведених мною вище рядків.

* * *

Перед наміченим для залишення району Умані терміном обстанова ускладнилася — появились ознаки ворожого руху, як з півночі, так і зі сходу. Через заняття 21 березня Христинівки Київцями командири Київської й Волинської дивізії спромоглися увійти між собою в звязок, і штаб армії отримав повідомлення про події в Гайсинському районі та про те, що Київська дивізія вже шляхами, що йшли на північ від м. Умані, рушила в напрямку Новоархангородської переправи.

23 березня штаб армії та Волинська дивізія удосвіта стали на марш і на вечір другого дня (24 березня) були вже в районі Семидуби — Вербівка, де й розташувалися на ночліг. Штаб армії став в с. Семидуби.

Про Запорожців у цьому районі ще нічого не було чути: штаб армії видає наказ Волинцям зміцнити свою розвідку в напрямках Голованівського й Добринки (на південь і південний схід).

Того ж дня пізно ввечері Командування армії вже мало деякі інформації про Запорожців: операцію біля Голти було переведено успішно.

Здавалося, що все виходило на добре. Проте ледви стало розвиднятися (25 березня), як всі ми прокинулися від кулеметної та гарматної стрілянини. Характер стрілянини був спочатку наглий, а потім як при дуже завзятому бою. Для Командування стало ясним, що це йде напад на Запорожців.

З оповідань перенятих втікачів-обозників Командування дізналося, що Запорожці стояли в селах Емілівка—Наливайки—Голованівське—Межирічка—Троянка (8 верстов на південний схід від розташування Волинців). Вночі були несподівано заатаковані червоними. Трохи пізніше прибув до штабу Волинців полковник Крат — начальник штабу Запорозької дивізії, який і зясував мені дійсну ситуацію: Запорожці дуже успішно захопили були Богопіль та Ольвіопіль, при чім мали величезну військову здобич. Багато захоплених Запорожцями коней дало можливість поставити добре справу формування другого кінного полку. Виконавши своє завдання коло Голти, Запорожці в зазначений наказом по армії термін вирушили в район Покотилова — Перегонівка — Голованівське, а частину своєї кінноти направили для захоплення Добринської переправи (через р. Синюху).

СХЕМА Ч. 7. ПОЛОЖЕННЯ ВОЛИНСЬКОЇ ДИВІЗІЇ В РАЙОНІ М. УМАНЬ 14-19 БЕРЕЗНЯ 1920 Р.
Поділка: 5 0 5 10 верст.
ХРИСТИНІВКА
19.III.
Верхнячка
Россошки
Орадівка
Ягубець
189
Радянка
Городецьке
УМАНЬ
19.III.
ДМИТРІВСЬКЕ
Легезино
ДОБРОВОДИ
ВАБАНКА
Синиця
КОЧЕРЖИНЦІ
18.III.
ГРЕБЛЯ
Сушківка
Стеблівка
Гроти
РСАРІВКА
Юрчева
Дубово
263
Томашівка
17.III.
Шарін
Ропотуха
262
Фурманка
15.III.
Юрківка
ТЕКУЧА
Ятрань
РИЖАВКА
Городниця
ТЕРНІВКА
Колодисте
СЕНЬКИ
ОЛЬХОВАТКА
Okна
14.III.
НАМІННА КРИНИЦЯ
185
Берестяги
Мощенна
ТАУЖКА
ОБЯСНЕННЯ.
— Ситуація бойова Волинців рано 18.III.
— Зміна напряму другого наступу дня 18.III.
— Ситуація бойова до півночі 18.III по другім наступі на перед. місто Звенигородське.
— Ситуація від півн. 18.III до рану 19.III. по другім наступі
— Ситуація Волинців рано 19.III. (перемога).
— Большовики в одвороті
— Большевицький бронепотяг.
— Напрям руху Волинців.

В дорозі (21 березня -- Сухий Ташлик) штаб довідався, що в Ольвіопіль опівдні прибув Котовський зількома карними відділами. Посунутий на південь від Емілівки кінний Запорозький полк не виявив своєчасно ворога. Командування було певне в ситуації й не передбачало активности з боку червоних; атака їх була для Запорожців цілком несподівана. Отаман Гулий та його начальник штабу ледви-ледви самі врятувалися, вони ледви встигли вискочити з хати, як були заатаковані червоними.

Завдяки загальній прихильності людности села майже всі старшини й козаки врятувалися, але цей наскок червоних звів на нівець все те, що було придбане Запорожцями під час попередньої Голтянської операції.

Командування дивізії на ранок 25 березня організувало контрнаступ, який через відсутність звязку штабу дивізії з кінно-гірним гарматним дивізіоном та курінем Низових Запорожців скінчився для дивізії новою невдачею; найтяжче відбилася ця друга невдача на пішому Запорозькому полкові. Учасник цього бою оповідає про Голтянську операцію Запорозької дивізії так:

* * *

18 березня наскоком кіннота Чорних Запорожців захоплює Богопіль, а Низові Запорожці і одночасно полк кінно-Запорозький заатакували з південного заходу м. Голту. Вартовий батальйон і запасові частини, що боронили місто Ольвіопіль, цілком були захоплені нашою кіннотою. Більшу частину урядових установ спіткала така сама доля. Лише частям запасових частин, що були розташовані на правому боці р. Бугу, пощастило розбігтися по ближчих селах. О годині 4 дня прибув до Богополя штаб дивізії; за штабом почала підходити піхота; розташувалися: піший Запорозький полк і штаб дивізії — Богопіль, курінь Низових Запорожців — Ольвіопіль, збірний кінний Запорозький полк — Голта; кінний полк Чорних та кінно-гірний Запорозький дивізіон одержали наказ заняти одну з переправ у напрямкові села Кривого Озера (Конецпіль) з метою забезпечення дивізії з південного заходу. Командування дивізії вирішило затримати за собою занятий район на 3 — 4 дні, щоб закупити потрібну кількість білизни, взуття і інш., в чому в частинах відчувалась потреба. Означений термін проєктувалося також використати на друкування відозв, користаючись великим запасом захопленого паперу та друкарськими приладдями міста. Над вечір 8 березня розвідка донесла про наближення з м. Балти значної кількости ешалонів з бронепотягами. Підібні відомості наспіли також із Ново-Українського напрямку. Означена ситуація примусила Командування дивізії відтягнути збірний кінний Запорозький полк з Голти на лівий бік р. Буга, а натомість зосередити в Голті цілий Наливайківський курінь. Ранком другого дня (19 березня) застави Наливайківського куріня були обстрілювані ворожими патрулями. Командування дивізії, побачивши недоцільність оборони м. Голти (відсутність мостів), наказало

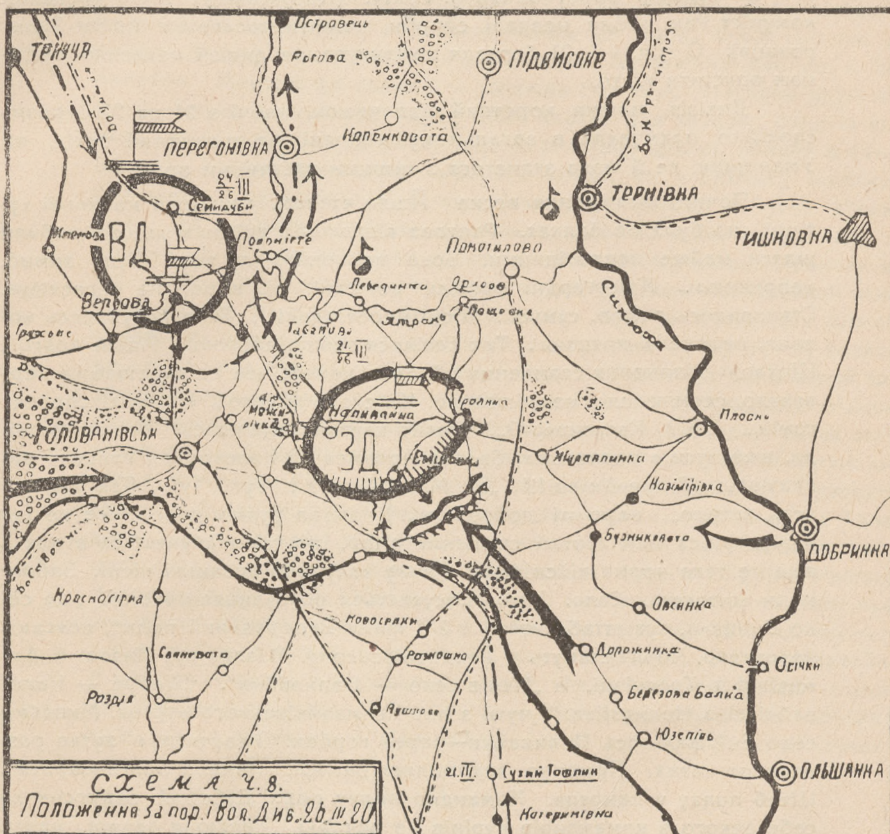
Островець
Рогова
ПІДВИСОКЕ
ПЕРЕГОНІВКА
Копенковата
ТЕРНІВКА
ТИШКОВКА
Семидуби
ВД
Покотилово
Лебединка
Орлове
Ятрань
ЗД
ГОЛОВАНІВСЬК
Журавлинка
Плоска
Казимірівка
Бузниковата
ДОБРИНКА
Оленка
Дорожинка
Осички
Березова Балка
Юзефів
ОЛЬШАНКА
Новосраки
Розношна
Красногірка
Сухий Ташлик
Катеринівка
Лукашівка
Лащівка
СИНЮХИН БРІД
Чорний Ташлик
Синюха
Бог
БОГОПІЛЬ
ОЛЬВІОПІЛЬ
ГОЛТА
КОНЕЦПІЛЬ
ГРУПА КОТОВСЬКОГО
СХЕМА Ч. 8.
Положення Запор. і Вол. Див. 26.III.20
ОБЯСНЕННЯ ЗНАКІВ.
– Шлях Запоріжськ. див
– " Волинської "
– Рух червоних
– Бій дівізії
– Червоні
– Бекети Вол. див. підчас маршу на пвн
24.III – Час окупування району
26.III – " опущення "
21.III – " перех. через місцев.
ПОДІЛКА:
5 0 5 10 В.

Наливайківському куріневі переправитись на лівий беріг. Цієї ж ночі 19 — 20 березня ворог заняв м. Голту. (По околицях міста місцевий комуніст Рак робив невдалі спроби підняти населення проти Запорожців). О год. 1-й 21 березня командування дивізії наказало частинам опустити місто.

Дивізія, маючи короткий відпочинок, вночі з 21 на 22 березня спокійно прямувала в загальному напрямі на північний захід, на Уманщину, де й мала зєднатися з іншими частинами армії.

Починалася рання весна. Йшли степом, минаючи маленькі хутірці, що були по балках. Раптова відхлань з дрібним дощем робили шляхи майже непрохідними. Вода проходила до тіла. Було зимно, неприємно.. Арієргардні розїзди донесли, що ворог не переслідує. Становилось зимно, сумно... Пісні переставали... Тихо посувалась колона, охоплена мрякою... Так хотілося тепла, спокою... Йшли довго... Щохвилі зупинення стомлених обозних коней; все це страшенно нервувало, стомлювало, озлоблювало. Чи скоро ж село.,. Нарешті спереду гомін... Що? Квартирєри?.,. Вмент картина змінилась. Все загомоніло, вже чути в лавах сміх, бадьору розмову... Квартирєри голосно вигукують: „Наливайківці!!! „Де Мазепинці"?... Тут... Тут... Так радісно все, весело... нарешті добралися... Колона рушає далі. Вже не так відчувається цей лютий скажений вітер, не так відчувається втома..., вже не така чорна дійсність... Знову залунали козацькі пісні. Заблимали вогники... Село. Хутко посувається по вулицях колона. „Це село Емілівка, тут штаб дивізії і 2-й кінно-Запорозький полк", пояснює квартирєр, Чорні станутъ в Голованівському, Мазепинці, Низові й Алмазівці в Троянівці, а „Наше село — Наливайки". „Добре — Наливайківці в Наливайках", чути з лав Наливайківського куріня. Минаємо село Емілівку—ось Наливайки—через горбок. Квартирєри хутко розвели по хатах. Приемно задимилися димарі. Почали пекти-жарити... Штаб полку у панотця. Командир полку полк. Дубовий запросив до себе декого з командирів курінів на вечерю. Чекаючи вечері, напів лежачи в тепло натопленій кімнаті, почали жартівливу звичайну в цих обставинах балачку. Прийшла вечеря; отримали наказ зі штабу дивізії про призначення денного спочинку. Порозходилися. Я з комендантом штабу полку мешкали напроти. Прийшовши до хати, ми деякий час вагалися, роздягатись чи ні. Але мокра одіж, страшна стомленість, абсолютно темна ніч, оповідання селян, що „комуни" й близько не чути — все це вплинуло на рішення всієї дивізії цю ніч добре спочити. Роздяглися й ми. Пройшло декілька хвилин. Раптом почувся вибух,.. Ми переглянулися.

„Це або „Чорні", або Алмазівці" — подумали ми.

Ще хвилина, і почулися знов один за одним ясно два розриви шрапнелі. Ще хвилина, і з вулиці почулося „До бою". Був алярм... Десь далеко було чути поодинокі рушничні стріли та короткі кулеметні черги. Йшов дощ, була страшна темрява. До штабу полку один за другим збігалися командири курінів. Командир полку наказує до вияснення ситуації полкові зібратися на західній околиці с. Наливайки. Сильні патрулі відійшли до штабу дивізії та в бік сусідніх частин.

В темній мряці, місячи чорну грязюку, потяглися обози. Селяни, стривожені стрілами-алярмом, вибігали з хат, хрестячись, баби плакали. Було надто неприємно, головним чином не знати, в чім справа, де ворог. Згідно з наказом полк зосередився на західній околиці с. Наливайок. Минула ще година — ситуація без змін. Послано другі патрулі. Через деякий час перед нами стояли два козаки; один із кінного полку полк. Литвиненка, другий зі штабу дивізії, обидва в самій білизні. Козаки оповідали: вже все спало, як в Емілівку вскочили большевики, правдоподібно захопили штаб дивізії та весь кінний полк. За хвилину прибігло ще кілька козаків, потім то купками, то поодиноко почали збігатися до нас козаки та старшини. Певного ніхто не міг нічого подати, оповідали лише, що коли большевики вскочили в село, то стріляли просто в вікна. Прибув начальник дивізії, начальник штабу, командир кінного полку, при ньому 40—50 козаків на конях, але більшість без сідел. Отаман Гулий тут же в одній хаті збирає командирів окремих частин; всі на місці за винятком полковника Алмазова та командира куріня Низових Запорожців. Після зясування ситуації начальник дивізії дає наказ до наступу. В загальних рисах директиви були такі: Піший полк — полк. Дубовий — удосвіта атакує с. Емілівку, лівий флянґ прикриває кінно-гірний дивізіон Алмазова, який піддержує наступ кінного полку вогнем своїх батарей, а кінною сотнею повинен охопити лівий флянґ ворога. Курінь Низових Запорожців атакує с. Емілівку зі сходу і має намагатися охопити правий флянґ ворога, кидаючи свою кінноту в запілля. Батарея Чорного полку займе позицію у фільварку, що на південь від с. Наливайки й піддержує атаку Запорозького полку. Резерв-кінна бриґада—кінний полк Чорних та рештки збірного кінно-Запорозького полку—зосереджуються на північ від с. Наливайки. Штаб дивізії у батареї Чорного полку.

* * *

Трудно було б сказати, на чий би бік похилилася воєнна фортуна, коли б усі частини дивізії почали наступ згідно з директивами. Але справа полягала в тому, що розїзди, надіслані до кінно-гірного дивізіону Алмазова та Низових Запорожців, як виявилось потім, означених частин не знайшли—частини відійшли на місця постою за годину перед нічним сполохом і за темрявою не спромоглися установити звязок. Склад останніх частин, призначених для атаки, був занадто малий: I) У Запорозькому полку—сила хорих, частина абсолютно без зброї, частина пішла на охорону, зрештою виставлена Запорозьким полком бойова сила на пів беззбройних (по 5—10 набоїв)—приблизно 120—150 баґнетів при 6 кулеметах—була занадто мала. II) Кінно-Запорозький полк після нічного бою був абсолютно небоєздатний і в бою участи не приймав за винятком самого командира полку та купки старшин. III) Чорний кінний полк мав силу поранених коней; опріч того одна (3) сотня була призначена для охорони обозів дивізії та на ріжні розїзди, тому до бою могло стати 80 шабель, 2 гармати й 9 кулеметів. Таким чином кількість бойової

сили й у цьому полку була мінімальна. Вся вага бою фактично припала на долю пішого полку та на дві сотні Чорного полку. Сили ворога були незрівняно більші за наші. Але **наказ** було видано. Часто тепер, коли це все давно, давно минуло, я згадую ту святу покірність у виконуванню бойових наказів. Було чути лише одно — **наказ**. І це слово було символом, якимсь страшним гіпнотизуючим словом. Потім якось я запитав командира одного куріня: „Чого ж ви на нараді ясно не сказали, що маєте лише 12 рушниць". Він відповів мені: „Я хотів це сказати, але вже **був** наказ". Пригадую собі другий випадок: вже перед самим початком бою, коли піший полк заняв позицію по північно-східній околиці с. Наливайки, я став біля лави; бачу — старшина призначає розвідочні патрулі: „Ти, ти, й ти—напрям такий-то". Перед старшиною стояло троє козаків, два в свитинах, один у шинелі з глибоко насунутими на очі шапками, без рушниць. Через мою недосвідченість я сказав старшині: „П. старшино, та вони ж без рушниць". „Що ж зробиш, коли на весь курінь тільки 12 рушниць". Я бачив, як козаки, поважно вислухавши старшину, повторивши завдання, ще глибше насунули шапки на очі й хутко зникли в мокрій холодній мряці. „Бачите, вони пішли без рушниць, за те я маю резерву з рушницями". Я мусив погодитися з такою **арґументацією**.

Була ще ніч, як піший Запорозький полк (курінї: Республіканський, Мазепинський і Наливайківський) вирушив заняти вихідне становище для наступу на південно-східній околиці с. Наливайок. Позаду, приблизно на верству, біля фільварку установилася батарея Чорних, там же потім став штаб дивізії. Починало світати, дощ трошки зменшився, але було страшенно зимно. Підїхали тачанки з кулеметами. Подано наказа до атаки. У мряці видно було нашу лаву —крила її огортав туман. Розтягнена лава являла собою поважну силу. Десь на лівому крилі патрулі впіймали двох ворожих розвідчиків і тягли до штабу дивізії. Лава — за нею кулеметні тачанки, криючись туманом, поволі посувалися вперед. Спочатку почалися лише рідкі стріли, з часом стріли збільшувалися. Лава прискорила кроки. Батарея Чорних відкрила сильний вогонь. Стріли все збільшувалися. Раптом затарахкотів кулемет, в тумані видно було вогонь. Наші лави побігли. Десь крикнули „Слава", й у мент „Слава, Слава" залунало по всій лаві. Ворог збільшив вогонь. .... Проте раптом стріли замовкли, і густа ворожа лава зірвалась і почала втікати. ....

Наша лава залягла. Було видно чорну тікаючу масу. Раптом наша лава відкрила рушничний і кулеметний вогонь. Ще хвилина, і все стихло. Лише над головами пролітали один за одним стрільна Чорної батареї.

Чого залягла наша лава? На це питання ніхто не міг відповісти. Можливо, комусь майнуло в голові, що відступаючого ворога треба переслідувати вогнем. Частина лягла, і всі залягли. Один стрілив, і всі почали вогонь. Найправдоподобніша психологічна

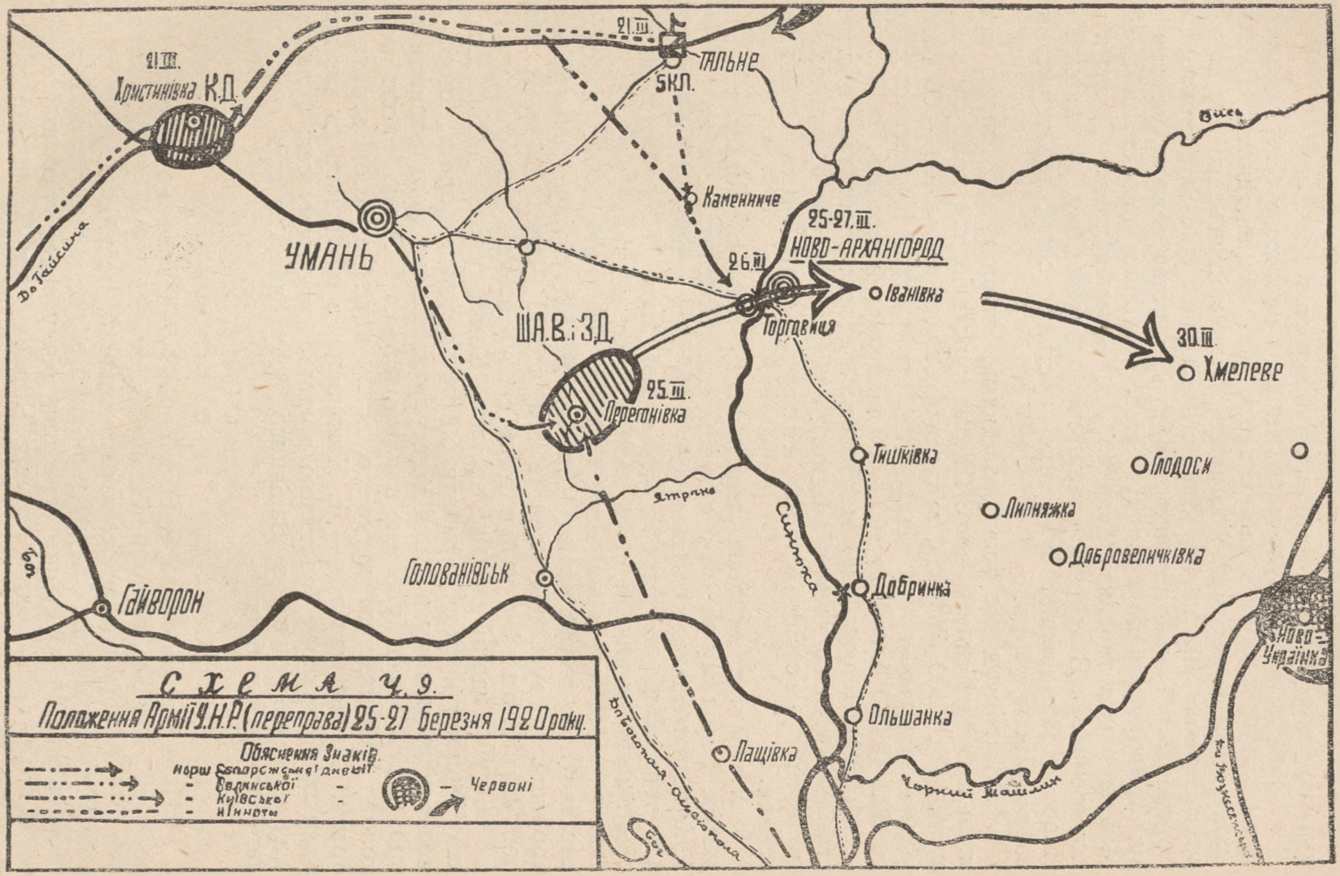
СХЕМА Ч. 9.
Положення Армії У.Н.Р. (переправа) 25-27 Березня 1920 року.
Обяснення Знаків.
марш Запорожської дивизії
Волинської
Київської
кінноти
Червоні
21.III.
Христинівка К.Д.
21.III.
Тальне
5 К.Д.
Каменниче
Умань
До Гайсина
25-27.III.
Ново-Архангород
26.III
Іванівка
Торговиця
ША.В.:З.Д.
25.III.
Перегонівка
30.III.
Хмелеве
Тишківка
Глодоси
Липняжка
Добровеличківка
Ятрань
Синюха
Головаківськ
Гайворон
Бог
Добринка
Ново-Українка
Ольшанка
Лащівка
Чорний Ташлик
Гнилий Тікич

причина. Можливо, що страшна, чорна маса, яка зірвалася перед купкою напів озброєної лави, зробила своє враження.

Лава лежала. Було тихо, лише з ворожого боку можна було чути крики, лайку. В наших лавах—патрона ні одного. Виявилися втрати: тяжко поранений командир Наливайківського куріня полковник Зелинський, значну кількість старшин і козаків забито, багато поранених. Туман почав розходитися. Лава лежала, чекала наказу; приводилися до порядку. Нові старшини переймали команду. Майже в усіх тачанках були побиті, поранені коні. Тачанки потягли в запілля. В напрямку кінно-ґірного дивізіону, як також і в бік Низових Запорожців, було тихо — стало ясним, що ті частини не взяли участи в бою.

Піймані під час бою розвідчики, як виявилось потім, повідомили про такі сили ворога: Школа курсантів, що прибула з м. Бірзули, — до 400 баґнетів, запасовий батальйон — 400—500 баґнетів, кілька міських карних відділів і кінна бриґада Котовського; разом до 800—1,000 баґн., до 400—600 шабель і 4 гармати.

Причина ворожого раптового відвороту полягала в страшній стомлености його частин з одного боку, а з другого наш занадто ранній і несподіваний наступ, якого червоні зовсім не чекали.

У той час, як наша лава лежала, чекаючи дальших розпоряджень, у нашому запіллю ситуація складалася така: коло 10 години з південного заходу показалася нова лава червоних, до 300 люду, яка прямувала на праве крило нашої лави. Республіканський курінь змінив напрямок своєї лави й хутко відкинув червоних до залізниці. Командування дивізії, щоби прикрити наш лівий флянґ, вислало на сильний розїзд Чорних. Розїзд стрінув сильний кінний ворожий патруль і вступив із ним у бій. Через декілька хвилин цей флянґовий розїзд доніс про сильну ворожу кінну колону в марші на наше запілля. Командування дивізії дало наказ Чорному полкові приняти бій та здержати ворога, щоби дати можливість пішому полкові відступити. Піший полк отримав наказ про відступ, але було вже занадто пізно. Повною риссю ворожа колона наближалася хутко до штабу дивізії з метою заняти переправу. Доречі сказати — с. Наливайки з північного та західнього боку прикривалося болотяною річкою, і в самому селі була лише одна переправа з північного боку, далі на схід річка легко переходилася в брід.

* * *

Піший полк почав відступати, ворожа колона напирала на переправу. Ліво-флянґовий Республіканський курінь під командою полк. Н., порівнюючи без втрат, перший перейшов річку й заняв позицію на горбках, що на північний захід від с. Наливайки. Мазепинський (30 ч.) курінь перейшов річку через греблю й зупинився на майдані, бо одна гармата Чорних (сот. Черницин) застряла на самій греблі.

Наливайківці (що були на лівому крилі) переправилися через брід вище (на схід); кулемет Наливайківського куріня при трьох козаках, щоби дати можливість відїхати тяжко пораненому командирові куріня, приняв бій на переправі й відкинув першу атаку. При другій, не маючи більше набоїв, був порубаний.

Ворожа кіннота вскочила в село. Мазепинці перейшли в контрнаступ; поодинокі вигуки „Слава“ наших козаків губилися в загальних криках „Ура“ Червоних. Частина пішого полку, перейшовши річку вбрід, через лісок вибігла на шлях до Вербової. Почались випередки. Близько настигаюча ворожа кіннота примусила козаків звернути з дороги на ріллю. Видно було, як ворожа кіннота відставала по ріллі. Майнула надія на врятування. Напружені всі сили. Видно було, як ворожа кіннота добігала до одинокого, стягнутого зі шляху кулемета пішого Мазепинського куріня, бо поранені коні більше не мали сили везти далі. На північний захід Чорні, ладнаючи маленьку лаву, готовилися заатакувати ворога. Ворожа кіннота вже добігає до кулемета. Затріщав кулемет... з жахом ворожа кіннота, кидаючи побитих, відтягнулася... Ще хвилина. Чорні відступають. Далеко видно нову ворожу лаву. Через деякий час по шляху в напрямку с. Вербова видно було кінну групу, що махаючи шапками, наближалася до нас. З жахливою тривогою, напружуючи останні сили, кидаємося до неї. Видно, як відділився розїзд Чорних і їде назустріч. Минають страшні хвилини. Раптом від с. Вербова далеко ще висувається нова лава, видно кінна. Невже і там ворог. Багато козаків попадало, решта від знесилля пішла ходом... видно було, як противний розїзд, кидаючи шапками вгору, щось кричав. Зблизились. Наш розїзд теж високо підкидав — шапки. Розїзди спиняються, видно, щось кричать. То була наша лава... — Охоплені радістю, напружуючи останніх сил, ідемо. Вже розпізнаємо жовті шлики — це Волинська кіннота. На високій могилі видно невелику купку людей, має прапор. Вибігаємо на шлях. Ось і лава Волинського полку. Чудові коні, добре одягнені козаки. Жартують: „Що, Запорожці, влетіло“? Нам не до жартів. Ось і могила — на могилі командарм, полк. Никонів і полк. Гулий.

Я бачив, як старі, запеклі в боях козаки, добігаючи до могили, плакали.

Село Вербова все забите Волинською дивізією. Наші обози вже тут. Вони, звичайно, найменше відчували нашу трагедію.

Загинуло багато. Загинув майже цілий Мазепинський курінь, немає командира б. Кармелюцького полку полковника Троцького; великі втрати у Наливайківського та Республіканського куріня. Вже за тиждень, в дальшому марші почали то по одинці, то купками приєднуватися козаки. Як оповідали, багато козаків позаховували селяни. Багато оповідалось про те, як рубали большевики полковника Троцького, але одного дня під час вечері, дивимось, входить якась людина й каже: „Добривечір!“ Це так усіх вразило, що перші хвилини ніхто не міг вимовити слова, бо це був полк. Троцький. Пригоди полк. Троцького були такі: коли він

ускочив у село, якийсь селянин заховав його в стіжок. Через день селяни зібрались уночі ховати забитих козаків і старшин. Їх поховали в с. Наливайках у братській могилі на цвинтарі. Полковник Троцький, перебраний селянином, на могилі героїчно полягли борців за волю України сказав чулу промову.

Оповідання сотника Ш-кого*) особливо цікаві через те, що він за день-два лишень перед тим приєднався до Запорожців.

* * *

Ранком 25 березня загальна ситуація, в якій перебувала Українська армія, була така: Переправа через р. Синюху коло с. Добринки була вже для нас недоступною. Запорожцям треба було дати час для збору частин і приведення себе до ладу. З півночі від Київської дивізії відомостей не надходило, і чи спромоглася вона захопити переправу в Ново-Архангельському**), було невідомо. З огляду на значні сили червоних (1,000 баґнетів, 400 шабель, 4 гармати), їх добре озброєння й моральне піднесення після успіхів у бою з Запорожцями, командування повинно було сподіватися з їх боку на 26 березня активности. З Уманського напрямку (на один перехід) ворога розвідкою виявлено не було.

При даній ситуації Командування армії вирішило для переправи через р. Синюху використати переправу в Ново-Архангельському (Торговиця), здобуваючи її, коли це буде потрібне, боєм.

Волинці й Запорожці одержали від Командування армії такий наказ (наказ видано на словах):

Район м. Покотилів
(с. Вербова) 25 березня.
9 година.

26 березня армія має переправитися через р. Синюху, використовуючи для цього переправу біля Ново-Архангельського. Згідно з попереднім наказом по армії Київська дивізія повинна 26 березня захопити Ново-Архангельську переправу.

Волинці мають негайно допомогти Запорожцям виконати спокійний відхід із бою, для чого, коли буде потрібно, перейти в контрнаступ.

Волинській дивізії зараз же вислати збільшені розвідочні старшинські стежі на північ (Небелівка — Каменське — Павлівка — Тальне) й увійти в звязок із Київською дивізією, а окремою кінною частиною обсадити весь район Ново-Архангельської переправи.

---

*) Сотник Ш-кий з весни 1920 р. до листопаду був начальником розвідчого відділу штабу дієвої армії.

**) Вгору по Синюсі.

Штабові армії й Запорозькій дивізії завидно зосередитися в районі сс. Небелівка—Нерубайка, Волинцям лишень із темрявою розпочати свій відхід до с. Оксаниного, надійно забезпечуючи нове угруповання армії з півдня охоронними бекетами, вздовж річки Ятрань на участку від с. Перегонівки—Тернівки (обидві включно).

Ранком 26 березня дивізії рушили далі в напрямі Ново-Архангельської переправи (схема ч. 8). намацуючи розїздами відділи отамана Тютюнника. Штаб армії йшов в авангарді, забезпечуючи собі свій рух сам власним конвоєм. Волинці продовжували нести охоронну службу й прикривали рух дивізії з півдня й південного сходу.

У 7 верстах на захід від Ново-Архангельської переправи вперше було виявлено стежі Київської дивізії, а трохи пізніше після того було запримічено невелику кінну групу, що раптово виринула з ближньої балки. Це був отаман Тютюнник і його штаб.

По короткому докладі отамана Тютюнника колони рушили на Ново-Архангельську переправу, яка була вже забезпечена нашою кіннотою.

* * *

Київська дивізія з Гайворонського району (Поліямпіль) з приділеним до неї 3-им кінним полком за два денні переходи підсунулася під м. Гайсин. Залога м. Гайсина, активну частину якої складали червоні курсанти приблизної кількости 200—300 людей, зустрінула дивізію в околицях міста в складі 2 бат. піхоти, 1 кінної сотні і 3 гармат.

Перебіг подій під час наступу на Гайсин був такий:

16 березня броневик Київської дивізії (з одною гарматою) підійшов до м. Гайсина й заняв ст. Соболівку.

17 березня наш броневик обстрілював саме м. Гайсин; з південного сходу на місто рушила Київська дивізія, а третій кінний полк отримав завдання демонструвати наступ на місто з південного напрямку.

О 14-ій годині 3-й кінний полк атакував червоних у кінному ладу, але успіху не мав; трохи відійшов і продовжував своє оперативне завдання далі вже в пішому ладу до 21 години (до повного смерку). На перешкоді йому був міст, який уперто боронила червона піхота.

Київська дивізія перепровадила низку наступів; 5-й кінний полк кілька разів ходив в атаку без значних наслідків; під час одної з атак було смертельно поранено командира полку сотника Глибовського.

Повстанці отамана Волинця допомогали дивізії як при підготовленнях, так і при самому наступі.

Курсанти боронили місто вперто, і бій протягся за 6 годин; у демонстративних цілях командування дивізії дуже влучно використало свою довгу валку обозів. Бій остаточно був вирішений на нашу користь влучним вогнем гармат сотника Чорного й атакою кінноти Київської дивізії на школу курсантів.

У ніч з 17 на 18 большевики відступили на Брацлав, залишивши повстанцям от. Волинця бронепотяг. 18 березня наша частина заняла м. Гайсин. Населення влаштувало урочисту зустріч. Виконуючи оперативний наказ армії, отаман Тютюнник направив невеликий рухомий відділ для демонстрації в напрямку м. Винниці, а решту частин згрупував 21 березня в районі Християнівки. З Християнівки був навязаний звязок із Волинською дивізією, а 5-му кінному полкові було дане завдання — захопити станцію Тальне (Християнівка — Шпола) й тримати її доти, поки дивізія не виконає свого марш-маневра для нового угрупування в районі Ново-Архангельського (переправа через р. Синюху).

5-й кінний полк виконав своє завдання зразково й боронив станцію Тальне до полудня 26 березня супроти сильних змагань червоних, яких підпирав бронепотяг.

* * *

Опівдні в м. Торговиці Командування видало наказ для переправи армії через р. Синюху та визначило першу груповку після неї, яка одночасно повинна була бути й вихідною груповкою для форсування залізниць: Новоукраїнка — Бобринська, Новоукраїнка — Єлисавет. Переправа мусила скінчитися до ранку 27 березня. На Волинську дивізію покладено було завдання щодо забезпечення армії під час переправи й догляду за Архангородським мостом на протязі двох наступних діб, тобто 27—28 березня.

Переправа була переведена військами в повному порядку.

28 березня армія в одному переході на схід від Ново-Архангельської переправи по двотижневім бойовім марші стала на денний відпочинок. (Волинці — с. Якимівка; Запорожці — Іванівка; Київці — Надлан).

* * *

Висновок:

I. Операція, що її запроєктувало Командування в районі Гайворон—Саврань 13—27 березня, скінчилася й загально досягла своєї мети, бо вона притягла до району Гайсин—Умань—Ольвіопіль—Гайворон пильну увагу большевиків. Большевики до цього району направили з ріжних напрямків значні відділи червоних військ, курсантів і карні відділи.

Армійське угрупування на 25 березня: Архангород—Добринка—Покотилів треба вважати доцільним, відповідним обстановці; використовуючи одну з переправ через р. Синюху, армія ґрунтовно змінювала свою ситуацію.

II. Київська дивізія перевела свою акцію від початку до кінця дуже корисно для всієї операції (в загально-військовому масштабі); особливо цінне заняття Київцями Християнівки, а потім станції Тального 5-м кінним полком, бо це дало певність становищу під час переправи армії біля Архангорода.

III. Захоплення Запорожцями Голти й Ольвіополя, рейд Чорного Запорозького полку на південь від Бугу були переведені добре. На жаль, Запорожці не доцінювали під час свого нового угрупування в районі с. Емілівка—Добринка сил ворога, були необережні і цим пошкодили своїй операції.

Командування Запорозької дивізії почало контр-наступ на червоних, не переконавшися, чи дійшли накази до кінно-Гірного дивізіону та куріня Низових Запорожців. Командування дивізії розбило сотні Чорних Запорожців по дрібних завданнях і тому в потрібний мент воно не мало кінноти для контракції супроти кінноти Котовського.

Найбільше пошкодило Запорозькій дивізії, що вона не надала значіння звязкові з Командою армії й Волинцями.

IV. Волинська дивізія виконала свої завдання й зуміла використати Уманський район для своїх організаційних цілей.

Під час бойових подій 25 березня в районі Запорожців кінний Мазепинський полк, який мав дуже вигідне становище для контракції проти большевиків, проявив пасивність (полк був всього в 6—7 верстах від місця бою). Полк обмежився лише висилкою розвідки.

Все ж треба прийти до висновку, що загалом всю операцію було проведено успішно і що вона дала наприкінці армії нову, вповні сприятливу для наступних операцій ситуацію.

III.

Марш у південно-східньому напрямкові на м. Хмелеве — Бобринець. — Бої при переході залізниць.

(Схема ч. 10).

Після переправи через р. Синюху Командування армією повинно було виробити плян на другу частину попереднього заміру.

Марш на південний схід у напрямку Хмелеве — Бобринець відповідав намірові Командування, бо він приводив армію до району, що давав добре вихідне становище для маршу на Вознесенське, а також виводив до району порівнюючи спокійного та заможнього.

30 березня армія скупчилася в районі Хмелевого (штаб армії й Запорожці) — Глодоси — Новомиргород (включно).

Околиці Новоукраїнки, Глодос, Малої та Великої Виськи й далі ближні селища були вже війську добре відомі з попередніх подій, а крім цього у війську було чимало старшин і козаків із цих самих селищ. Начальник штабу армії полковник Долуд був сам із Плетеного Ташлика, а панотець Пащевський перед війною мав у цих околицях парафію.

Завдяки знайомству з районом розвідочні дані до штабу армії надходили хутко, і за короткий час Командування добре зорієнтувалося. Було виявлено: большевики знали про рух армії і спішно навколо залізничого Новоукраїнського вузла копали шанці, ставили гармати, перешкоди, а залоги тримали в повній пого-

тівлі. На самій станції Новоукраїнка були чималі військові запаси зі знаряддям, між іншим відділ автопанцерників. Загальну кількість залоги коло Новоукраїнського залізничого вузла (в м. Новоукраїнці та в ближніх селах) селяни числили до 3,000 чоловік із гарматами та 3—4 ескадронами кінноти.

У напрямку на Смілу (північ) час-від-часу по залізниці показувалися патрульні ваґонетки, які підходили аж до Малої Виськи. На Мало-Виській цукроварні вартувала невеличка залога червоних.

Отже на перешкоді виконання нового наміру Командування були знову відомі вже армії залізничні лінії: Новоукраїнка—Сміла, Новоукраїнка—Єлисавет. Особливу увагу треба було звернути на другу (Новоукраїнка—Єлисавет) лінію, бо на ній було на цей раз збільшено рух потягів; два дужих бронепотяги були в постійній варті. Пізніш Командування дізналося, що ця дільниця входила в стратегічну лінію XIV Совітської армії.

Район Єлисавет — Новоукраїнка — Знаменка кишів червоними частинами. Позаду нас, по той бік Синюхи — Сполох, був рух частин, надісланих для нашої ліквідації.

У додаток — весняне бездоріжжя утруднює наш рух.

Полковник Долуд спромігся особисто побувати в Плетеному-Ташликові й зібрати інформації, а на самій станції Плетеному-Ташлику він заклав нашу телеграфну патрулю, доручивши їй уночі подати низку демонстративного характеру депеш.

Після орієнтовки Командування вирішило перейти з а л і з н и ч у л і н і ю Н о в о у к р а ї н к а — Є л и с а в е т у н о ч і з 3 н а 4 к в і т н я н а д і л ь н и ц і м і ж с т а н ц і є ю П л е т е н и й - Т а ш л и к і п е р ш и м п і в с т а н к о м (у напрямку Єлисавету), а перед тим не пізніш полудня 3 квітня окремим відділом задемонструвати на містечко Новоукраїнку й залізничу станцію. Після переходу залізниць перший „трикутник“ Іванівка — Рівне — Олександрівка, а остаточна груповка Рівне—Бобринець—Компаніївка (на 5 квітня).

Для виконання принятого Командуванням армії рішення частинам армії було надано такі завдання:

Хмелеве, 2 квітня.

1. З а п о р о з ь к і й д и в і з і ї наказано 3 квітня не пізніше полудня окремим відділом зробити наступ на Новоукраїнку (станція), з метою відтягнути увагу червоних у бік Гладос. З наступом темряви 3 квітня дивізія мала захопити станцію Плетений-Ташлик і добре забезпечити марш-маневр армії з боку Новоукраїнки до 8-ої години 4 квітня. Маршрут — Хмелеве, станція Плетений Ташлик, с. Олександрівка.

2. Волинській дивізії не пізніше полудня захопити с. Малу Виську та цукроварню тієї ж назви. Після того виставити відділ для забезпечення руху армії з півночі (з напрямків Сміла й Єлисавет) до 8-ої години 4 квітня.

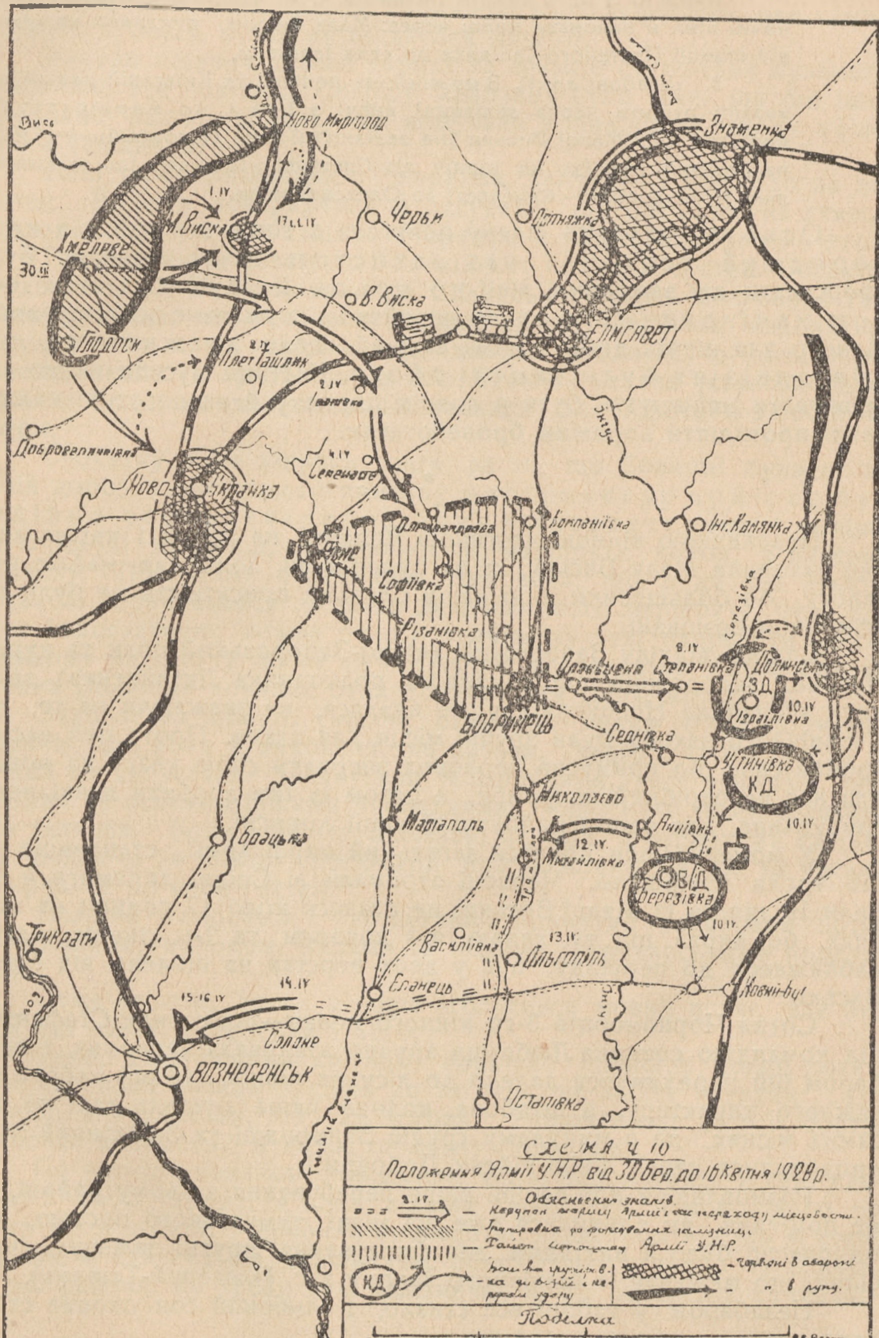
Ново Миргород
Знаменка
Черьи
Сотняжка
Н. Виска
Хжелрве
Глодоси
В. Виска
ЕЛИСАВЕТ
Плет Ташлик
Добровеличківка
Ново Українка
Семенове
Компаніївка
Інг. Каменка
Софіївка
Різанівка
Олексіївка
Степанівка
Долинська
ЗД
Ізраїлівка
БОБРИНЕЦЬ
Седнівка
Устинівка
КД
Николаєво
Маріяполь
Братська
Янівка
Михайлівка
ОВД
Березівка
Трикрати
Василівка
Ольгопіль
Еланець
Новий-Буг
Сслоне
ВОЗНЕСЕНЬСЬК
Остапівка
Схема ч 10
Положення Армії У.Н.Р. від 30 Бер. до 16 Квітня 1920 р.
Обяснення знаків.
— Армії У.Н.Р.
— Червоні в обороні
— " в руху.
Поділка
Верст.

Уночі з 3 на 4 дивізія повинна була форсувати обидві залізничні лінії й виконати марш через: Мала Виська, півстанок на північ від станції Плетеного-Ташлика до села Іванівки.

3. Штабові армії, 3-му кінному полкові та Київській дивізії наказано рушити через залізниці вночі з 3 на 4 по маршруту: від переїзду біля Малої Виськи (на залізничій лінії Новоукраїнка—Сміла) на перший переїзд на північ від Плетеного-Ташлика (по залізничій лінії Новоукраїнка—Єлисавет) до Олександрівки.

Основна думка пляну полягала в тому, що армія в найкоротший термін і під захистом ночі повинна була зфорсувати дві залізничні лінії по трьох межуючих між собою манівцях і потім знову перейти на нормальне розташування. Маневр для нічної доби доволі важкий, коли зважити те, що при дивізіях були чималі обози. Частини мусили певно додержувати маршрутів, бути в повнім порядку й на поготові кожної хвилі протидіяти ворожим бронепотягам.

* * *

Невеличкою кінною частиною Волинці на ранок 1 квітня зручно захопили Малу Виську, а на цукроварні полонили майже всю залогу, бо большевики про нашу близьку присутність не були зовсім поінформовані.

Спроба відділу Запорожців (кінно-Запорозький полк та курінь Низових Запорожців під командою полковника Литвиненка) захопити зненацька Новоукраїнку не вдалася, не зважаючи на те, що з північного заходу були зручні місця для атаки. Проте цей наступ зробив своє, бо примусив червоних звернути свою увагу на новий, для нас непотрібний напрямок, а разом із тим зробити деякі перегрупування, для нашої майбутньої акції корисні.

У момент, коли почався загальний марш армії, становище наше трохи погіршало. Червоні отримали зі Смілої допомогу й вибили Волинців із Малої Виськи; це сталося коло 17 години на моїх очах, бо якраз під ту хвилю я з конвоєм та 3-м кінним полком наближався до переїзду, був у двох верстах на південь від Малої Виськи.

Сотня Чорноморців 3-го кінного полку—полковник Стефанів—під командою сотника Любимця зручно атакувала червоних, і незабаром бій перекинувся далеко до лісу на північ, де він набрав затяжного характеру, а штабова колона наша рушила далі по тих самих місцях, де в минулому грудні Запорожці та 3-й кінний полк продиралися через лінію військ Добрармії.

Розмовляючи про перше наше перебування в цьому районі, ми не помітили, як опинилися вже на місці тимчасового постою, яке одночасно було й вихідним для форсування другої залізниці (присілок, що межував із північного заходу з с. Плетений-Ташлик).

Незабаром у таборі все стихло, і глибокий сон охопив стомлене довгим маршем козацтво.

Кожен, хто відбував ці важкі, безупинні форсовані марші, знає цей сон: десять, пятнадцять хвилин — і тисячі стомленого вояцтва сплять мертвим сном; тільки поодинокі вартові роблять над собою надмірні зусилля, щоби не піддатися дрімоті.

Раптом опівночі стріли гармат та завзяте стукотіння кулеметів наповнило все повітря. Спершу враження було таке, що бій ішов на околиці нашого ж села, яке межувало з північного заходу з Плетеним-Ташликом.

Наш табор сполошився. Хвилина, дві-три — і все було на поготові. Розїзди повернулися й зясували, що бій ішов на станції Плетений-Ташлик між нашими Чорними й Червоним бронепотягом.

Проїжджаючи селом до 3-го кінного полку, я зустрів Волинську дивізію. Т. В. О. Командира Волинської дивізії полковник Никонів доложив, що призначений для дивізії півстанок находиться в руках його кінної застави, а вся дивізія лагодиться рушити через переїзд, який був просто перед нею. Дивізія чекала установи одної гармати Волинців (полковник Бачинський) для боротьби з бронепотягом.

Спочатку я не звернув уваги на те, що Волинці були не на своїй дорозі і що з цього приводу марш-маневр армії не був надійно забезпечений із боку Єлисавету. Лише пізніше по переході залізниці, контролюючи маршрути колон, я вияснив помилку. Пояснення полковника Никонова, що події під Малою Виською спричинилися до зміни дивізією свого маршруту, були для мене недостаточні; можна було в крайньому разі направити по середньому маршруту обози та все зайве, небоєздатне. Але ж бойова колона Волинців повинна була дотриматися свого маршруту.

Захоплення станції Ташлик отаманом Гулим було доручено Чорним, що вони й виконали, як казали, „чисто", тобто нікого зі станції не випустили. Опанували телефонними, телеграфними, технічними та всякими іншими приладдями: Чорні мали своїх спеціялістів техніків. Вони ввійшли в звязок, як слід, з червоними сусідами, подаючи їм цікаві інформації про повстанчі банди та чекали нетерпляче до себе гостей.

Перший зголосився і був негайно принятий товаровий потяг із борошном, молоком, яйцями та іншими господарськими продуктами.

Отже згодом, трохи пізніше зголосився новий потяг, але без № й без назви; запросили і його.

Тихо, з погашеним світлом, повільно підійшов новий потяг, і тільки перші козаки рушили до ваґонів, як звідти гукнули: „Товариші, к кулеметам, бо там вогонь", і бронепотяг із усіх бортів розпочав кулеметну, а потім гарматну стрілянину.

По кількох хвилинах замішання Чорні спромоглися й самі вдарили зі своїх гармат, а кінні відділи розпочали демонстрацію на тилах бронепотягу. Червоний бронепотяг незабаром відїхав зі станції, але ж здалека ще довший час обстрілював станцію та близькі до неї райони, бо трохи далі залізнична колія повертала на півден-

ний схід, і таким чином ця дільниця давала для бронепотягу вигідне супроти нас флянґове становище.

Станція Плетений-Ташлик остаточно залишилася за нами, і Запорожці далі спокійно виконали свій марш-маневр *).

* * *

Марш Київської дивізії стався з перешкодами. Вже розвиднялося. На степових просторах було видно широко розкинені хутори Херсонщини, які разили око своєю однаковістю: одна-дві хатинки, поруч господарські будівлі, тополі, журавель, тин — от і все.

Стомлені козаки порозходилися по хатах; спочили трохи, подякували за гостинність господарям і рушили далі до найближчого великого села (у 7 верстах від залізниці), де мали розташуватися на довший спочинок.

Під час цього маршу з Плетено-Ташлицького напрямку почулися гарматні стріли; як пізніше виявилося, то був бій між Київцями та ворожим бронепотягом.

Сотник Новиків **), старшина 5-го Київського полку так оповідає про цей бій:

„Не доходячи 2—3 верстов до залізниці, кіннота Київської дивізії зупинилася, чекаючи своєї колони. Після півгодинного відпочинку командир Київського кінного полку дав наказ одній четі прикривати рух колони, поки вона не перейде залізниці, а решта мала йти аванґардом при першій гарматі сотника Чорного. Зліва мали бути Волинці. Під цей час із застави, що була на станції Плетений-Ташлик, одержано донесення, що станція занята Чорними Запорожцями. Вийшовши за село, кінний полк із гарматою рушив від переїзду вздовж залізниці на станцію, а піхота й обоз мали перейти через залізницю на цім переїзді. Недалеко від станції бронепотяг, який показався з Єлисавету в тилу нашого полку, почав обстрілювати кінноту та піхоту кулеметним вогнем. Попавши під обстріл, піхота поділилася на 2 частини: одна рушила вперед, а друга вернулася назад у село; в обозах стало безладдя. Командир полку кінноти, не зважаючи на те, що бронепотяг обстрілював його влучним вогнем, наказав сотникові Чорному зупинитися й обстріляти бронепотяг, а полкові стати за найближчими хатами. Сотник Чорний влучним вогнем своєї гармати примусив большевиків замовкнути й відступити. Після цього перехід через залізницю пройшов спокійно через той самий переїзд о годині 5—6 рано“.

Таким чином невелика застава (9 коней) від кінного полку Максима Залізняка виконало своє завдання, захопила півстанок і роззброїла заставу, але Залізнякам не під силу було зробити зна-

*) Це оповідання занотовано зі слів одного зі свідків.

**) 7 жовтня 1923 р. вмер від сухот у Будапешті (†).

чні шкоди залізниці, ні тим більш поставити опір большевицькому бронепотягові.

Київці зі своєї ситуації вийшли з честю.

Перша груповка, а потім друга (5 квітня) в районі Рівне — Бобринець — Компаніївка були армією виконані без усяких особливих перешкод із боку большевиків, і нарешті армія стала на кілька днів на спочинок.

IV.

Квітень 1920 р. на Херсонщині.

Уперше під час свого Зимового Походу Українська армія вступила в південну частину Херсонщини, яка межувала зі сходу з Катеринославщиною.

Був страсний тиждень — початок квітня. Весняне тепло повіяло над степом; поля, без краю широкі, де-не-де вже починали зеленіти. У степу здибаються могили, байраки й балки з захованими по них селами й хуторами. По вищих місцях — крилаті вітряки, як вартові, були в безупинній праці. Околиця ця для партизанської війни була надзвичайно вигідна: могили з їх широкими круговидами були чудесними командними та обсерваційними пунктами; балки сприяли непомітному підходові, а на випадок небезпеки давали змогу хутко уникнути ворожого переслідування.

Тут була справжня хліборобська Україна, бо тут і до революції було багато землі. Родина, що мала 10 — 15 десятин, жила заможньо. Стіжки з хлібом і пашею, худоба, добрі коні, вівці — чого тільки не було в загородах. Селяни тут не задовольнялися лише святим письмом — книжка й часопис вже знайшли простору, чисту, світлу хату хуторянина. Думки херсонського господаря вже не задовольняли плуги місцевої фабрики, він мріяв про правдиві парові громадські машини.

Сміливо, трохи іронічно дивилася Херсонщина на всі ці бійки, наскоки, походи тощо і заховувала патріярхальну консервативність, але ж не відмовлялася давати неспокійним мандрівникам збіжжя, харчі, худобу і т. і. зі свого повного току.

Пригадую собі, якось перед походом я чекав своїх на коні в городі господаря і про щось замислився. Підходить до мене дядько й питає: „Ну, хай ці молоді вештаються, а чого ж Ви? Сиділи б собі, як я, на печі, то було б гаразд“.

Довга моя спроба зясувати цікавому дядькові, хто ми, куди йдемо і чого хочемо, як я то бачив по його обличчю, так нічого йому й не зясувала.

З національного боку Херсонщина значно пішла вперед. Енерґійна діяльність просвіт, українізовані школи, гімназії, національні театри і нарешті чимала кількість охочих козаків із Херсонщини свідчили про розуміння й зацікавлення маси національною справою. Населення добре ставилося до нашого козацтва, харчувало нас, охоче продавало коней. У розмовах нас називали „своїми“.

Перед святами большевики оголосили тиждень „червоного армійца“. Селяни Херсонщини мусили знести значні податки якраз у час нашого перебування в Бобринецькім районі, і замість червоних все це прийшло до рук нашого козацтва. Населення не жалкувало за цим, хоч певне було, що після нашого відходу селянство буде примушене платити ці податки вдруге.

У м. Єлисаветі в той час перебував оперативний штаб XIV совітської армії; за певними відомостями в районі Єлисавета — Новоукраїнки була розташована Червона дивізія в значній кількості, але вона не мала особливого бажання битися з „добродіями“ (так називали большевики Українців).

Після подій у Новоукраїнці всі большевицькі кола м. Єлисавету захвилювалися. В осередку комуністів, на великому заводі рільничих машин Ельворті було скликано мітинґ, на якому аґітатори закликали до озброєння все робітництво супроти „банд Гулого, Тютюнника“ і інших, що йшли під проводом великого дідича і царського генерал-ляйтнанта.

Чи популярність отамана Гулого-Гуленка, чи з тих причин, що Катеринославщина та Єлисавет добре знали мене, бо з самого початку революції мені прийшлося бути військовим начальником всієї Катеринославської округи, чи з інших яких причин, але ж — „посполітого рушення“ не вийшло, записалося обмаль: робітництво поволі, без галасу залишило залю зборів.

Большевикам прийшлося взятися за місцевих буржуїв для організації пасивної оборони м. Єлисавету (улаштовання шанців, перешкод тощо).

Всі заходи большевицького військового командування нам були точно відомі. Ми знали досконально ворожі сили, груповку і їх якість, розстановку гармат та розплянування шанців; мали тісний контакт із усіма організаціями в самому місті, що ставилися до нас співчуваюче.

Активність большевиків виявилася тільки у вилеті літака, який зі значної височини намагався лякати нас бомбами.

Щодня ми реґулярно читали большевицьку пресу, а большевики також мали змогу щоранку читати наші відозви та проклямації за підписом отамана Тютюнника й Гулого-Гуленка.

Вірні своїй методі, большевики в своїх часописах всю свою ненавість кидали на проводирів армії; це їм давало часто позитивні наслідки, коли військова маса була випадковою або несвідомою. У даному разі наслідки були противні: козаки ще тіснішим муром стали біля своїх командирів і складали одну міцну, повну взаємного довіря козаччину.

Тут буде доречі згадати інші „компліменти“ на мою адресу в польсько-галицькій пресі, за часів українсько-польської війни в Галичині (в 1918—1919 рр.). Тоді можна було прочитати атестацію про мене зовсім іншого характеру: штабс-капітан, син хлопа й грузинки, поранений був при якомусь вуличному шахрайстві і т. п. приємності;

які на початку большевицького перевороту, можливо, склали б для мене добру службову карієру.

Тільки один раз ми мали нагоду читати в органі Добрармії, котра спішно евакувала Одесу під навалою большевиків, прихильне до нас оповідання про марш нашого війська. Орган писав: „Коли б ми мали людей із так розвиненою любовю до рідного краю, яку мають українці, тоді б не прийшлося нам бути сьогодня в такому прикрому стані.

V.

Перебування коло Долинської. — Форсований марш від Долинської до Вознесенського. — Бій, захоплення військової бази. — Переправа через Буг (16—17 квітня).

(Схеми чч. 10, 11).

З огляду на близкість до місця постою нашої армії Єлисавету, а також через те, що большевики сподівалися в скорім часі нових підкріплень, Бобринецький район не підходив для довшого спочинку. А тим часом надходив Великдень, і мені хотілося, бодай на два перші дні, скласти для війська обстанову повного відпочинку. Тому Командування вирішило пересунутися ще на два малих переходи далі на схід, у район трикутника Устинівка-станція —Долинська-станція—Новий Буг *), а саме:

а) Штаб армії, 3-й кінний полк і Київська дивізія мали пересунутися до с. Устинівки;

б) Запорожці — в напрямку станції Долинської — хутори Степанівка—Березівка (на північ від с. Устинівки у 8 верстах);

в) Волинці—в напрямку на станцію Новий Буг—с. Березівка.

Перегрупування мало бути закінчене у Велику Пятницю (8-го квітня).

Все розраховувалося на те, що поки Червоні виявлять напрямок нашого руху й докладне місце розташування, ми будемо мати бажаний спокій на Велику Суботу та Великдень.

Події розвинулися інакше. Чорні, що були в аванґарді Запорожців, розповсюдили свою діяльність по заготовці до свят всього потрібного і на сусідню колонію хліборобів-жидів Ізраїлівку, мешканці якої зараз же повідомили про це адміністрацію станції Долинської, і замість відпочинку у Велику Суботу більшість Запорожців перебувала в бою. Бій спочатку був для Запорожців успішний: Червоні відійшли аж до станції Пятихатки (на північ); на самій станції Долинській вони запалили свої склади, проте їхні бронепотяги вартували коло станції, тримали її і ближчі підступи під своїм вогнем. Чорні Запорожці в кінному ладу були вдерлися на саму залізничну станцію, але не змогли витримати шаленого вогню бронепотягів, відступили і далі вартували коло залізниці з другого, протилежного боку.

---

*) З донесень і інформацій повстанців залізнична лінія від станції Долинської і далі на південь була цілком зруйнована повстанцями.

З високої могили я слідкував за ходом цього бою: на станції Долинській все клекотіло, був там великий стовп диму, який щохвилі міняв свій колір — з густо-темного на білий, іноді додаючи туди якусь жовто-брудну фарбу; час-від-часу новий стовп із силою вибухав у повітря; пожежа все поширювалася, стовпи диму все густішали й вищали.

Долинську Червоні відстояли. Треба було чекати з їх боку контракцій і то на завтра, тобто на перший день Великодня. За розвідочними даними большевики стягували до Долинської значні сили, що за приблизним підрахунком доходили до двох дивізій.

З півдня Волинці доносили Командуванню, що 8 і 9 квітня вони мали невеликі сутички з відділами большевиків, і їх розвідка обсервувала Новий-Буг та всі місцевості, що на південь, на віддаль денного переходу. Таким чином з півдня і південного заходу на 9 квітня армії нічого не загрожувало. У Бобринці і Єлисаветі Запорожці мали свою аґентуру,— там теж ніякого невигідного нам руху не помічалося.

На 10 квітня Командування вирішає на можливу акцію Червоних відповісти зустрічною нашою контракцією, за таким пляном:

Київській дивізії з приділеним до неї 3-м кінним полком поставлено було завдання захопити станцію Долинську з південно-східнього напрямку; Волинцям (без Мазепинського полку) забезпечити операції Київців із півдня (Новий-Буг), а Запорожцям —демонструвати з північного заходу і заходу на саму станцію Долинську.

Кінний Мазепинський полк Командування армії залишало в своїй розпорядимості, як частину на „сполох", і скупчило його коло Березівки.

Акція нашої ударної групи не вдалася з тієї причини, що наша кіннота в безпосередній близості від ворога зустріла перешкоди, яких не змогла подолати.

Отаман Тютюнник примушений був відводити свої частини з бою під сильним ворожим натиском. Щоби полегшити відступ своєї піхоти, гармати Київської дивізії змушені були триматися в стрілецьких лавах і відбивати ворожий натиск стріляниною картеччю. О 8-ій годині ворожі гарматні стріли почали вже досягати с. Устинівки (в дім, де я спинився, влучила ґраната й зруйнувала його дощенту).

При таких обставинах Командування армії примушене було організувати загальний відступ армії і раніш, ніж це хотілося б; в полі, на одній із козацьких могил, Командування прийняло нове рішення, а саме: прискорений марш на Вознесенське, захоплення його й гарматної бази та переправа армії в Забужжя.

На рішення впливає інформація отамана Тютюнника про те, що 9 квітня на станцію Кривий Ріг прибуло з півдня 1,500 червоних матросів, а також попередні звістки, що значні сили червоних скупчуються навколо району нашого перебування.

Отже трохи скорше, ніж думалося, ми знову розпочали марш. По високих узгірях відходила спішно, в ладу довга колона Київців. Червоні бачили цей рух і напевно, коли б могли, то кинулися б нас переслідувати, але, мабуть, їх зупиняв цілком бойовий вигляд нашої арієргардної кінноти, що маячила на їх крилі.

* * *

Від Долинської до Вознесенського по повітряній лінії — 125 верст. Було вирішено, що при кінці 4-го дня походу над вечір армія прямо з походних колон стане у вихідне для наступу групування (верстах у 10 — 15 на схід від самого м. Вознесенського), щоби перевести захоплення м. Вознесенського й переправи раніш, ніж Червоні в ньому спроможуться організувати свою оборону. Скорим маршем ми вигравали на часі й уникали переслідування ворожими відділами з боку Кривого Рогу й Долинської.

Денні переходи під час цього маршу, хоч були й важкі, але переводилися вже в гарній весняній обстанові. Весна впливала добре на настрій козацтва.

Козаки йшли, йшли струнко, в зразковому ладу; далеко в чистому весняному повітрі лунали підбадьорюючі козацькі пісні. Хвильові відпочинки по балках, ранішні марші, забезпечення себе вартою по високих могилах, залишення вартових бекетів на попередніх ночівлях — от характерні риси цього маршу.

Як особливу міру, що мала часово замаскувати наближення нашого війська, Командування наказало в півдобовім переході від Вознесенського (по річці Солоній) виставити завчасно аванпостну лінію. Марш був переведений без особливих випадків; лише при виконанні останнього завдання увечері 14 квітня сотня Сагайдачників (Запорозька дивізія) в с. Солонім мала невелику сутичку з Червоними.

14 квітня, пізно ввечері, до моєї звичайної селянської хати зїхалися командири дивізій: Ю. Тютюнник, Никонів, Гулий та начальник штабу Долуд. Жартома цю нараду було названо „нарадою у Філях“, бо дійсно для нас наслідки наступних подій були рішаючими.

Питання про те, чи заатаковувати Вознесенське, чі ні, на нараді не підносилося. Ходило тільки про те, як і коли.

Думки поділилися: отаман Гулий пропонував не гаяти часу, а ранком розпочати акцію, слушно застерігаючи, що при нашому стані зброї й амуніції єдина надія могла бути на несподіванку й хуткість в акціях; отаман Тютюнник і полк. Долуд, навпаки, пропонували прийдешній день лише ужити на підготовчу працю, а вже о 3-ій годині 16 квітня перевести самий наступ.

Обмін думок продовжувався щось із півгодини, коли нарешті остання думка перемогла, з огляду на дуже обмежену кількість інформацій, незнання району, а, головне, з огляду на фізичну перевтому війська.

Самий наступ на Вознесенське був спляланований таким чином:

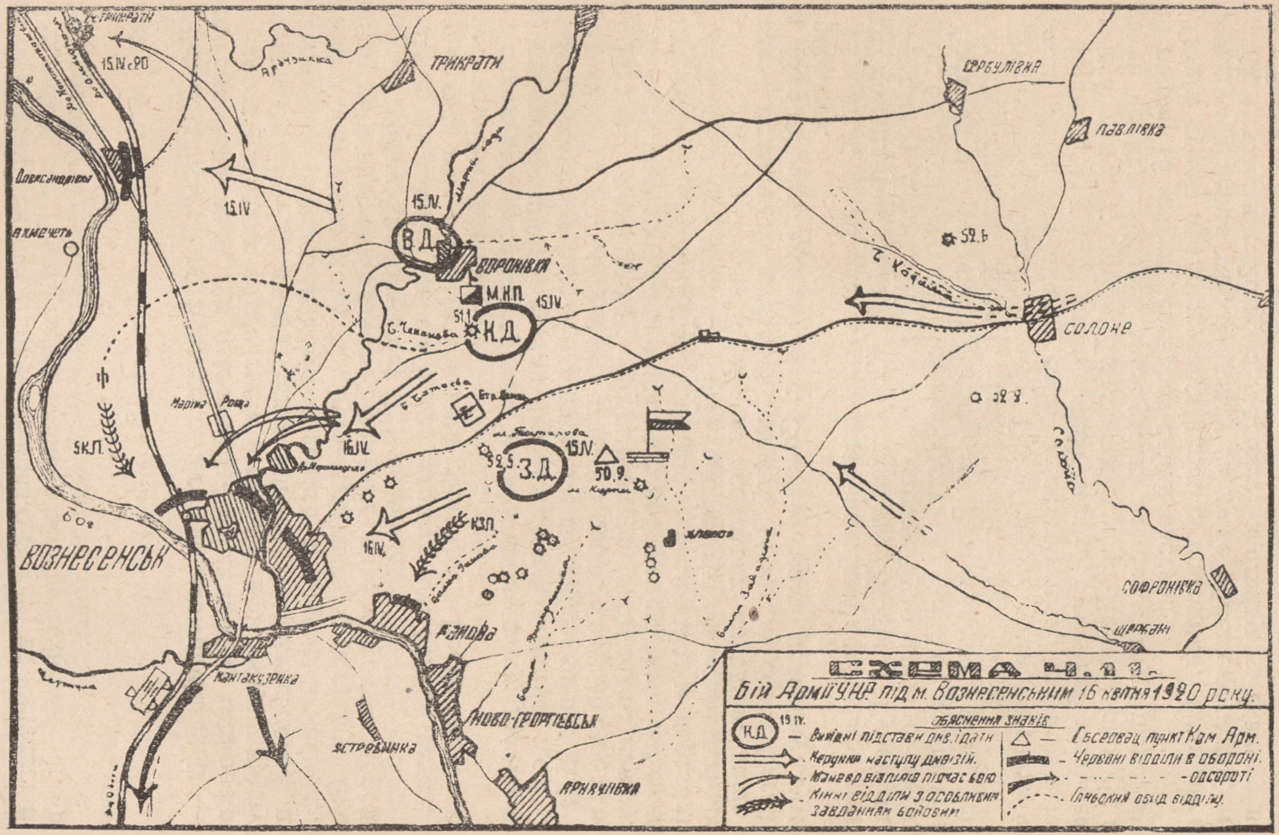
СХЕМА Ч. 11.
Бій Армії У.Н.Р. під м. Вознесенським 16 квітня 1920 року.
Обяснення знаків
К.Д. 15 IV. — Вихідні підстави див. і дати
Керунки наступу дивізій.
Маневр відділів підчас бою
Кінні відділи з особливим завданням бойовим
— Особовий пункт Ком. Арм.
Червоні відділи в обороні.
- " - " - " - відвороті
Глибокий обхід відділу.
Трикрати
Арчужинка
15.IV.20
Олександрівка
Ахмечеть
15.IV
15.IV.
В.Д.
Воронівка
М.Н.П.
15.IV.
К.Д.
Сербулівка
Павлівка
52.б
Солоне
52.в
Марина Роща
5К.П.
16.IV.
16.IV.
К.З.П.
З.Д.
15.IV.
50.9.
Вознесенськ
Бог
Рязнова
Кантакузинка
Чертала
Ястребинка
Ново-Григоріївськ
Арнаутівка
Софронівка
Шараги

1. 15 квітня: Розвідка (політична й військова), збір інформацій і приняття мір для забезпечення на ранок 16 квітня неохідного маневренного пляцдарму; 16 квітня о 3-й годині наступ на Вознесенське, а по захопленню його, в той же день, переправа на правий берег Бугу; в подробицях:

а) Волинській дивізії поставлене завдання забезпечити операцію армії під Вознесенським із півночі, з напрямків Ольвіопільського та Новоукраїнського (р. Арбузина); під вечір 15 квітня дивізія мусила захопити найближчу з півночі до Вознесенського залізничну станцію Трикрати й переправити через Буг біля Олександрівки та Константинівки свою розвідку і зробити все потрібне, щоби не допустити з Новоукраїнки підходу ворожих бронепотягів та автопанцерників. 16 квітня, під час наступу інших частин армії на Вознесенське, Командуванню Волинців наказувалося відтягнути кінний Мазепинський полк до с. Воронівки (6 верст на південь від висоти 52,5), як армійську резервну частину.

б) Київська дивізія мала складати в атаці на Вознесенське правий бойовий участок; 16 квітня з висоти 51,1, як вихідної точки, дивізія повинна була заатакувати північно-східню частину міста. Головна мета—захоплення залізничного двірця й розвинення акції далі в напрямку деревяного*) мосту через Буг у смузі між залізничною лінією та берегом Бугу.

в) Запорозькій дивізії з приділеним до неї 3-м кінним полком ставилося завдання: 16 квітня, з висоти 52,5, як вихідної точки, заатакувати місто зі сходу й південного сходу (с. Булгарка); особливе завдання — захоплення залізничного мосту й засобів переправи. 2-ому Запорозькому кінному полкові під командою полковника Литвиненка ставилося окреме завдання: уночі з 15 на 16 квітня перервати залізничу лінію між Одесою та Вознесенським, щоб унеможливити підвоз ворожих частин із Одеського напрямку. Полковник Долуд відходив до розпорядимости отамана Гулого для обеднання чинів кінноти.

2. Початок наступу 16 квітня о 3-ій годині.

3. Штаб армії до 24 години 16 мав переїхати до найближчого села на схід від м. Вознесенського. Командний пункт під час бою — висота 50,9. Для звязку з Київською та Запорозькою дивізією від штабу армії були послані до штабів дивізій персональні адьютанти команди армії та звязкові старшини.

4. По захопленні міста комендантуру й порядок в ньому належало влаштувати заходами штабу Запорозької дивізії.

Таким чином найсильнішою групою була південна, Запорозька, в складі: 3-х кінних полків—до 500 шабель, 4 гармат з декількома стрілами на кожну і піших курінів Запорожців, яких, і це не буде помилково, треба було вважати зовсім неозброєними.

---

*) В штабі армії були відомості, що деревяний міст був цілий.

На випадок потреби Командування мало на думці притягнути до бою під самим Вознесенським з колони Волинців ще кінний Мазепинський полк із його пластунським курінем (6 верст на північ від висоти 52,5).

У дальшій дискусії під час тієї наради були вирішені всі деталі майбутнього наступу. Не обговорювалося на цей раз тільки, що робити на випадок невдачі. Цього питання ніхто не підносив, бо почувалося, що воно не доречі: зрозуміло було всім, що по цей бік Бугу нам не було чого вже робити — Червоні стежили за нами й переслідували з усіх боків.

* * *

15 квітня пройшло в зборі інформацій, організації таємної розвідки в саме м. Вознесенське та в іншій підготовчій праці; о 18 годині Волинці вирушили для виконання свого завдання, і вже о 20 годині станція Трикрати, а також всі технічні засоби звязку на північ були в їхніх руках (бій із охоронним курінем ревкому).

Якраз саме в той час у Вознесенському відбувався комуністичний зїзд; селяни оповідали, що кілька днів перед тим навколо міста по селах відбувалися урочисті збори, бо комуністам дуже хотілося, щоби на зїзді у Вознесенському були також відпоручники від комуністичного селянства, але з цієї вигадки нічого не вийшло, а по-декуди діло навіть дійшло до бійки.

Обороною міста керував червоний генерал Урсов. Большевики дуже покладалися на його воєнні здібності.

Усі відомості доводили, що большевики були в напруженню й турботах. Переводили спішно підготовку до оборони міста, не досить були в собі впевнені й увесь час просили з Одеси помочі. Всі члени комуністичної наради були закликані до зброї.

Все ж таки до пізнього вечера 15 квітня доскональних відомостей про кількість ворожих військ у штабі армії не було. Приблизно, залога Вознесенського складалася з декількох тисяч піхоти, ескадрона кавалерії, кількох гармат і сильного вісьмигарматного бронепотяга. Головна сила червоних мала добре озброєння.

* * *

Ранком 16 квітня, коли тількищо почало благословлятися на світ, почулася раптовна гарматна стрілянина, характерна для стрільби бронепотягів; потім застукали кулемети, чим далі густіше, часом пригадуючи далеке рокотання морських хвиль,—то було в напрямку Київців. Зліва з колон Запорожців доносилися ледви-ледви чутно рушничні стріли.

Туман потроху знижувався, і з першими весняними проміннями з командного пункту штабу армії (висота 50,5) можна було вже бачити північно-східню частину міста Вознесенського, оточену густим як рядно туманом; звідти весь час чути було гарматні стріли.

Праворуч у величезній широкій балці ледви можна було помітити рух якихсь обозів та окремих кіннотчиків; розїзд, висланий із конвою, приніс нам повідомлення, що це відходили обози Київців.

Ще трохи згодом, приблизно о 7 годині, я одержав донесення отамана Гулого про невдалу спробу його кінноти нічним нападом захопити місто, і що він готується до загальної атаки; донесення отамана Гулого було датоване третьою годиною 16 квітня.

Я переживав важкі хвилі, на карту було поставлене все.. Вухо жадливо ловило всілякі зміни в бойових згуках. намагаючися по них знайти відповідь...

Навколо старшина — мій конвой... всі стоять, як скамянілі; почуваю на собі їх проникливий погляд: за довгу спільну службу вони вже звикли по рисах обличчя й рухах моїх знаходити відповідь на те, як справи йдуть на фронті. Намагаюся заховати від них свої переживання, а привчений мізок мимоволі починає вже комбінувати нові пляни...

Раптом бачимо, що бронепотяг із божевільною хуткістю понісся від станції до залізничного мосту. Треба було чекати, що він зупиниться принаймні за мостом і звідти розпічне знову свою ґвалтовну стрілянину. Проте ні — білий димок від бронепотягу все зменшувався та зменшувався. потім ухилився праворуч, на хвильку знову зявився, а потім уже зник і на завжди. Для штабу ясно було, що щось таке трапилося.

За хвильку ми вже поспішали наперед до нашої батареї, але назустріч нам летів уже перший вісник — Алмазівець.

„— Наші у Вознесенському, броневик утік“ — кинув він нам набік. Правда, оповіщення було надто лаконічне, але ж властиво більшого нічого й не вимагалося. Далі зустрічалися нам нові вершники, всі вони скакали за возами, двуколками — для набоїв, зброї, гармат...

По таких вістках ми пішли далі вже повним ходом наших коней, бо хотілося на власні очі побачити ті самі набої й переконатися, що це не був міраж.

Тільки сама вістка, що взяли силу набоїв, робила всім свято; для війська нашого це був правдивий Великдень.

Один із учасників цього бою, командир куріня Київської дивізії підполковник Сухоручко, якого курінь у цьому бою відіграв поважну ролю на правому крилі армії, так оповідає про цей бій під Вознесенським на нашому правому крилі:

> „Як тільки стемніло, дивізія знову була готова до маршу, але маршу надзвичайного — в цю ніч ми повинні були взяти місто Вознесенське, яке було занято значними ворожими силами. Кожний відчув важливість усієї задачі, яка, як усім було відомо, мусіла бути виконана за всяку ціну, бо іншого виходу не було для нас.
>
> Тихо, під прикриттям темряви в колоні підходили курінi дивізії до Вознесенського. Через річку піхота переправилась із труднощами, і в кожного було повно води в чоботах, але це не перешкодило дальшому рухові.

Зі слів провідника — до Вознесенського лишалось усього кілька верст.

Я був із першим курінем, який ішов в аванґарді. Тут же був і командир дивізії зі своїм штабом. Незабаром вислані вперед дозори наткнулися на ворожий кінний відділ, який став був стріляти з кулеметів, але його люди були настільки перелякані, що стріляли на вітер. Все ж таки ця зустріч неприємно нас вразила власне тим, що ворог відкрив нашу присутність, і хоч ми на стрілянину не відповідали, але все ж ворог уже є попереджений. Сумніву не було — цей факт значно утруднював нашу задачу.

Коли почалася стрілянина, я одержав наказ — свій курінь розсипати в лаву і спокійно вичікувати, не відповідаючи на вогонь. Сам командир дивізії проїхав перед курінем кілька разів і своєю присутністю заспокоююче впливав на козаків. Дорога на Вознесенське була вільна і ми рушили далі. Перший курінь посувався розвернутим фронтом — йому дано завдання заняти ст, Вознесенське.

Мені була знайома місцевість, що прилягала до станції, бо ще у 18-м році я бився з большевиками під Вознесенським і успішно заняв станцію та місто Вознесенське, розбивши большевицький полк. Але тепер через темноту ночі не міг я орієнтуватися і вів курінь за вказівками провідника. Підпустивши нашу лаву на 200 кроків, большевики відкрили сильний вогонь із рушниць і кулеметів, але великих страт не було — замішання в моїй лаві й у других куринях, що в той час підходили, продовжувалось не більш як 15 хвилин. Командири курінів опанували людьми, курині розсипалися в одну довгу лаву. Я зі своїм курінем був на правому крилі. Лава лежала на мякій ріллі, і я дав наказ окопуватись. Продовжувати наступ у темноті не було можливости.

Почало світати. Большевики, що були притихли, знову відкрили шалену стрілянину. Вони добре бачили нашу лаву, бо вона була розсипана по узгірю.

Повторення наказу перейти в наступ не було, та не було можливости й залишатися на тім самім місці, бо відстрілюватися не було чим. Прийшлося перебіжкою по одному відтягти лаву трохи взад, але це мало помогло: чим більше розвиднялося, тим сильніший і влучніший був ворожий вогонь, треба було великих зусиль, щоб утримати козаків у лаві на відкритому й рівному, як долоня, полі.

Не було можливости тримати звязок із другими куринями та штабом, хоч він і знаходився зовсім близько, майже в передній лінії.

Я уявляв собі страхіття відвороту на випадок невдачі, коли ми не витримаєм. Чекати далі не було можливости, і я рішив...

Як мені було відомо, пятий кінний полк пішов із одною гарматою в глибокий обхід справа. Знаком про те, що пятий кінний полк розпочав акцію, мав бути перший гарматний стріл підполк. Чорного.

Я вирішив очікувати цього стрілу, як гасла, щоби кинутися з курінем уперед, а там — що Бог дасть, тим більше, що тепер я вже міг краще орієнтуватися.

Доповівши через кінного післанця командирові полку про своє рішення, я з великим напруженням нервів став очікувати серед чистого поля, не злазячи з коня, під сильним кулеметним і рушничним вогнем, до якого приєднався ще й досить влучний артилерійський — з єдиною думкою вперед-уперед!... Ми не маємо ні одного набою, дістати їх можемо тільки у Вознесенському, отже—або здобути, або загинути...

Пролунав гарматний стріл справа! Це гасло!

Не памятаючи себе, я кинувся вперед із несамовитим викриком команди: Встань! Хлопці, за мною, вперед! Слава!!!... Як один, піднеслася лава, із голосним криком „Слава“ кинулася вперед бігцем. Повторюючи без перерви команду „Вперед, слава, бігцем!“, я гнав коня вперед, а козаки від мене не відставали. Станція виднілась далеченько праворуч, віцкіля комуністи стріляли з гармат, але це не перешкаджало мені все ближче з купкою людей куріня, чоловіка в 15, підбиратися до депа, де місцевість була для мене знайома.

Цілком одірвавшись від головних сил, я заняв депо з одним кінним ординарцем і тими ж 15 козаками куріня, що весь час від мене не відставали і які пробігли до 4 верст бігцем із криками „слава“, і хоч із них уже дух випірав — як кажуть — а вони ще не переставали кричати „слава!“

Із великим задоволенням мацав мій ординарець тількищо залишені комуністами ще теплі, вкопані гармати.

Ворожий бронепотяг все далі й далі відсувався, покидаючи станцію. Тут же я побачив маневруючий потяг, і в мене майнула думка, що пустивши порожній паротяг навздогін бронепотягові, можна буде зробити його нешкідливим. Я крикнув здалека машиністові, щоби він зупинив паротяг. Він одразу мене був не послухав, але, коли я назвав йому моє прізвище, яке було залізничникам того району відоме ще з 1918 р., паротяг зупинився. Я наказав двом козакам заволодіти паротягом і пустити його навздогін бронепотягові, а сам із ординарцем кинувся на станцію. Тут по всьому було видно, що з цього боку нас так скоро не чекали, бо в той час, як залізничники, пізнавши мене, повискакували зі станції, вітаючи мене, комуністи, між якими був і комендант станції, юрбою щодуху тікали вздовж колії до залізничного мосту. На мій крик зупинитись вони звертали мало уваги (властиво звернули, бо стали втікати ще дужче). Гнатися за ними по колії було неможливо, а козаки ще не підіспіли. Але втекти вдалося не всім. До 100 чоловік красноармійців із двома кулеметами залишилися на станції. Вони через несподіваність нападу здалися без жадного опору“.

Оригінал був написаний для мене, але пізніше він попав у газету, якої зараз вже немає,— „Соборна Україна“.

* * *

Наступ Запорозької піхоти, що, як уже було зазначено, була майже неозброєна (деякі козаки мали більше надії... на каменюки, чнм на свої куцопали), — теж не вдався.

І от саме тоді червоні зробили помилку, яка й схилила перевагу в цьому бою на наш бік.

Коли комуністи побачили відступ наших піших лав, то зраділи, покинули свої шанці, міцні будинки й розпочали безсистемне переслідування Запорожців.

Лави большевиків у деяких місцях були зовсім наближені до наших; чутно було вже, звичайні в таких обставинах, викрики большевиків: „Товаріщі, остановітєсь, ми свої, кладітє оружіє, вам будєт харашо".

У цей критичний момент отаман Гулий кинув на крила лави червоних у протинаступ кінноту полковника Долуда, яка вдерлася в большевицькі лави, знищила їх, бо ніхто не відійшов, і полетіла далі до самого міста Вознесенського.

Алмазівці, котрі під час ворожого протинаступу, стріляниною на картеч, прикривали відступ своєї піхоти, під час молодечої атаки нашої кінноти висунули одну свою гармату з останніми набоями значно вперед і відкрили влучний вогонь по залізничному мосту.

Здається мені, що з тих самих причин бронепотяг, який — як ми бачили — весь час був під загрозою атак 5-го кінного полку, і розпочав свій хуткий відхід до мосту. Цей момент був удало використаний Київцями—станцію було захоплено, а наздогін большевикові-бронепотягові було послано „божевільний" паротяг, себто без керманичів.

Цьому останньому фактові я надаю дуже поважне значіння, бо наколи б це не було зроблено, то большевицький бронепотяг ще наробив би нашому війську чимало клопоту.

* * *

Волинці виконали своє завдання напередодні, демонстрували в день бою в бік Ново-Українки й нарешті склали певну заслону під час всієї акції аж до кінця переправи через Буг.

Полковник Ткачук у своїй розвідці з приводу бою під Вознесенським так резюмує наслідки цього бою:

> „Бій був дуже впертий, на полі залишилося порубаних шаблями 648 комуністів; з нашого боку було вбито тільки двох козаків та поранено пятьох. Нашій армії досталося тут 18 легких та 8 гірних гармат, 12 мітральєз, 2 важкі гармати, 2 мільйони рушничних та 32 тисячі гарматних набоїв, 5 тисяч рушниць, 48 кулеметів, 4 ешельони ріжного військового майна і 4 тисячі фір большевицького обозу.
>
> Захоплення Вознесенського нашим військом забезпечило його набоями та іншими військовими припасами. Воно підняло настрій та самовпевнення серед нашого потомленого козацтва й налякало ворога. Значіння його настільки велике, що цілком можна погодитися з одним із учасників бою під Вознесенським, який пише. „Цей бій створив невмирущу славу нашому українському козацтву".

Мої персональні спостереження, доклади начальників, які я вислухав на самому місці бою, доклади моїх звязкових старшин тощо

дають мені можливість сказати, що кожний із учасників безумовно славного для нашого війська бою виконав те, що йому належало виконати. Було важко, були навіть трагічні моменти, однак взяли верх упертість, завзятість і свідомість, що ми мусимо за всяку ціну дістатися на той берег.

Перебіг діла мені уявляється так:

Акція нашої кінноти в районі Запорожців, яка була розпочата ще поночі (о 2 годині), не вдалася, і отаман Гулий відвів кінноту в ближні балки, поза свої піші частини.

Київці добре орієнтувалися спочатку і майже вдерлися на саму станцію, але ж наскочили на 8-мигарматний бронепотяг, який божевільним вогнем із гармат і кулеметів відбив атаку Київців; Київці відійшли і зручно зачепилися недалечко за місцеві пункти.

За пів години по захопленні міста я вже був радий вітати отаманів Гулого та Юрка Тютюнника, полковників: Алмазова, Долуда, Вовка, Дубового, Нельговського, Добротворського, Троцького, Яшниченка, Литвиненка, Дяченка та багатьох інших, старшину та все козацтво з щасливою перемогою; Волинців не було, бо вони, згідно з завданням, забезпечували нашу акцію під самим Вознесенським із півночі.

З відомостей, що були відшукані в штабі Київської дивізії після перегляду захваченої на станції кореспонденції, а також з принятих зараз же по захваті станції нових депеш можна було зрозуміти, що з Одеси треба було чекати підходу нових ешельонів. Час був дорогий, тому я вирішив до наступного ранку 17 квітня с. ст. бути вже на тому березі.

У конторі начальника станції, після короткої наради з командирами дивізій, по армії було видане таке розпорядження:

16 квітня о годині 10 у Вознесенському.

1. Запорожцям негайно вислати кінний відділ у напрямку Василинового, де знищити деревяний залізничний міст; інші частини дивізії угрупувати в східній частині міста. Київцям забезпечити на тому березі для армії необхідний пляцдарм для спокійного переведення переправи. Волинцям бути на поготові, щоб відбити всі ворожі акції з північного напрямку, які силкувалися б помішати нашому використовуванню Вознесенської бази й переправі армії на той берег.

2. Комендантуру в місті і догляд за порядком має провадити штаб Запорозької дивізії.

3. Дальший поділ здобутого у Вознесенському майна між частинами армії доручається перевести полковникові Ткачукові.

Переправа мала переводитися головним чином за допомогою порому (8 возів або 20 коней). Залізничним мостом могли користатися лише піші частини.

Затримати нас на цім боці міг тільки поділ майна та знищення всього того, чого ми не могли б із собою взяти. Треба було ще й попсувати залізничний міст через Буг із таким розрахунком, щоби над відбудовою його прийшлося червоним попрацювати 4 або 6 тижнів.

Ці справи поділено поміж штабами Запорозької та Київської дивізії.

Вознесенський бій мав не тільки високе моральне значіння для армії У. Н. Р., але, завдяки захопленню бази, наша армія озброїлася на першорядний зразок; у нас поставлено заново артилерію, поновлено кулеметні частини, піхота придбала цілком нові рушниці з баґнетами, козаки-пластуни замінили свої „куцопали" на нові рушниці кавалерійського зразку; кіннотчики здобули списи, сідла, остроги, легкі кулемети. Набоїв придбано цілі ваґони. Те, що не можна було підняти возами, розділювалося комендантурою між селянами.

Навіть панотці, урядовці, немуштровані погоничі—все тримало рушниці в руках, підперезувалося кулеметними стрічками, закладало ручні ґранати за пояс і т. і.

Це було якесь захоплення, бажання забезпечити себе набутим на довгий час. кожний розумів, що в майбутнім нас ще чекають важні події. Мимоволі приходила думка — коли би так все це раніш, у минулому році восени, коли ми крок за кроком відходили беззбройні під навалою большевиків-комуністів і білих військ Деникіна, коли терен рідний ми застилали трупом своїх кращих синів за те, що і

...ми вірили, що своїми руками
Розібємо скалу, роздробимо ґраніт,
Що кровю власною і власними кістками
Твердий змуруємо гостинець, і за нами
Прийде нове життя, добро нове у світ".

М. БЕЗРУЧКО
Генерального штабу генерал-хорунжий.

Січові Стрільці в боротьбі за державність.

(Докінчення).

Січові Стрільці в контр-маневрі армії У. Н. Р. на Проскурів — Старокостянтинів.

Над вечір 27 травня виявляється така обстанова: Галицька армія під натиском поляків відкотилася на південь. Поляки зайняли ст. Красне й Броди й перетяли єдину комунікаційну лінію армії У. Н. Р. Через це маса ешельонів із ріжним військовим майном Північної й Холмської групи та корпусу С. С. запрудили лінію залізниці від ст. Верба до ст. Броди і від ст. Камениця до ст. Кремянець. Вивезти цього майна не було жадної можливости. Москвини зайняли Рівне й енерґійно вели дальший наступ на Дубне. Москвинів стримують стрілецькі броневики, які біля ст. Озерян були відтяті від свого війська і, щоби не здатися ворогові, висадили себе в повітря.

У районі Дубного рештки Північної й Холмської групи; корпус С. С. на схід від Кремянця.

Запорозький корпус у районі Нового Почаєва без усякого звязку з іншими частинами.

На ранок 28 травня частини Північної й Холмської групи залишають Дубне й обсаджують фронт Перееросла—Верба. Корпус С. С. лишається на раніш указаних місцях, виставляє охорону на схід і північний схід від Кремянця. Запорозький корпус розпочинає, як уже сказано, без звязку з іншими частинами наступ із Нового Почаєва на Вишневець та Катербурґ і з бою займає по полудні обидва пункти. Поляки дальше на схід від Бродів і Клеваня не йдуть; Москвини атакують Північну й Холмську групу, які потроху подаються на схід. У дні 26, 27 і 28 травня йде гаряча робота по перегрузці військового майна з ваґонів на селянські підводи. Населення неохоче дає підводи, тому більшості майна загрожує небезпека, що його буде залишено. Біля полудня 28 травня прибуває до Кремянця командуючий армією У. Н. Р. отаман Василь Тютюнник, який після короткої наради з командиром корпусу С. С. видає наказа армії У. Н. Р. про перехід у загальний наступ із метою опану-

вати якнайбільший терен для мобілізації. У першу чергу ставилося завдання вийти на лінію Проскурів—Шепетівка.

Запорозькому корпусові дано задачу вийти на лінію Проскурів—Старокостянтинів включно; корпусові С. С. — прикривати ліве крило Запорозького корпусу з боку Заслава — Шепетівки й вийти на лінію Старокостянтинів—Ляхівці.

Північній і Холмській групі (які тепер зведені у Волинську дивізію) прикривати тили корпусів С. С. і Запорозького. У випадку ворожого напору — поволі відходити на р. Горинь.

Наступ корпусу С. С.

Штаб корпусу С. С. рішає: рушити кінноту через Шумське і здобути м. Заслав; потім, прикриваючи себе з боку Острога, переправитися через Горинь у районі Ямпіль—Ляхівці й далі розвивати операції на Заслав і Шепетівку, прикриваючись з півночі р. Горинню. Щоби забезпечити своє праве крило й заповнити простір між корпусами С. С. і Запорозьким малося направити 9 Залізничну дивізію в загальному напрямі через Теофіпіль на Великі Пузирки.

29 травня корпус С. С. з доданою до нього 9 Залізничною дивізією розпочинає наступ трьома колонами, маючи в резерві 1-й полк С. С.; кінний дивізіон Бориса направляє напередодні, щоби зайняти м. Шумське й перевести розвідку в напрямі на м. Остріг. Увечері 29 травня 1919 року частини корпусу без бою виходять і займають лінію: 9 Залізнична дивізія—район с. Мизюринці; 2, 4 і 5 полк С. С. — район Волківці—м. Дедеркали; 3 полк і 28 Стародубський полк, пізніш названий 5-м полком С. С., — м. Шумське; 1 полк С. С. — район Новостав — Борки; штаб корпусу в Борках. Кінний дивізіон Бориса зайняв с. М.-Боровицю й веде розвідку на фронті Корниця — Остріг. Тилові установи й обози направлені на Вишневець. У наступні дні корпус С. С. продвигається вперед і на 1 червня займає: 9 дивізія—без бою с. Святець; 2, 4 і 5 полк С. С. після досить упертого бою забирають с. Унів; 3 полк і 28 Стародубський полк (5 п. С. С.) лишаються в м. Шумському; 1 полк С. С. переходить у Ямпіль; кінний дивізіон Бориса після невеличких сутичок із малими ворожими відділами займає с. Секержинці й розвідує на Корницю й Заслав. Ворог не ставить значного опору й відходить на схід.

3 червня корпус продовжує наступ. Праве крило його не зустрічає опору, й 9 дивізія легко осягає район Колки—Волиця—Полева; 1 полк С. С. займає с. Турівку; 2, 4 і 5 полк з боєм здобувають Ляхівці й переправу біля с. Гулівці. Кіннота С. С. продвигається на Велику-Гнійницю. 3 і 28 Стародубський полк лишаються в Шумському, яко резерва групи та для прикриття напрямку Остріг—Кремянець. Напрямок цей мав надто важливе значіння тому, що наступ ворога, який займав м. Остріг, у цьому напрямі розрізував Волинську дивізію й корпус С. С., загрожуючи тилам обох частин армії. Наступного дня корпус успішно веде бої та просо-

Генерального штабу генерал-поручник **Володимир Сінклер.** Член Комітету по організації Української Армії, 1-ий Генерал-квартирмайстер Головного Управління Генерального Штабу, Генерал-квартирмайстер Штабу Дієвої Армії, Начальник Штабу Дієвої Армії, Начальник Генеральнсго Штабу, член Вищої Військової Ради.

Голова Укр. В.-Іст. Т-ва, Генерального штабу генерал-хорунжий **Марко Безручко**. Начальник персонального Відділу Генерального Штабу, Начальник Штабу Корпусу Січових Стрільців, Командир 6-ої стрілецької Січової дивізії, Військовий Міністр, Віце-міністр Військових Справ.

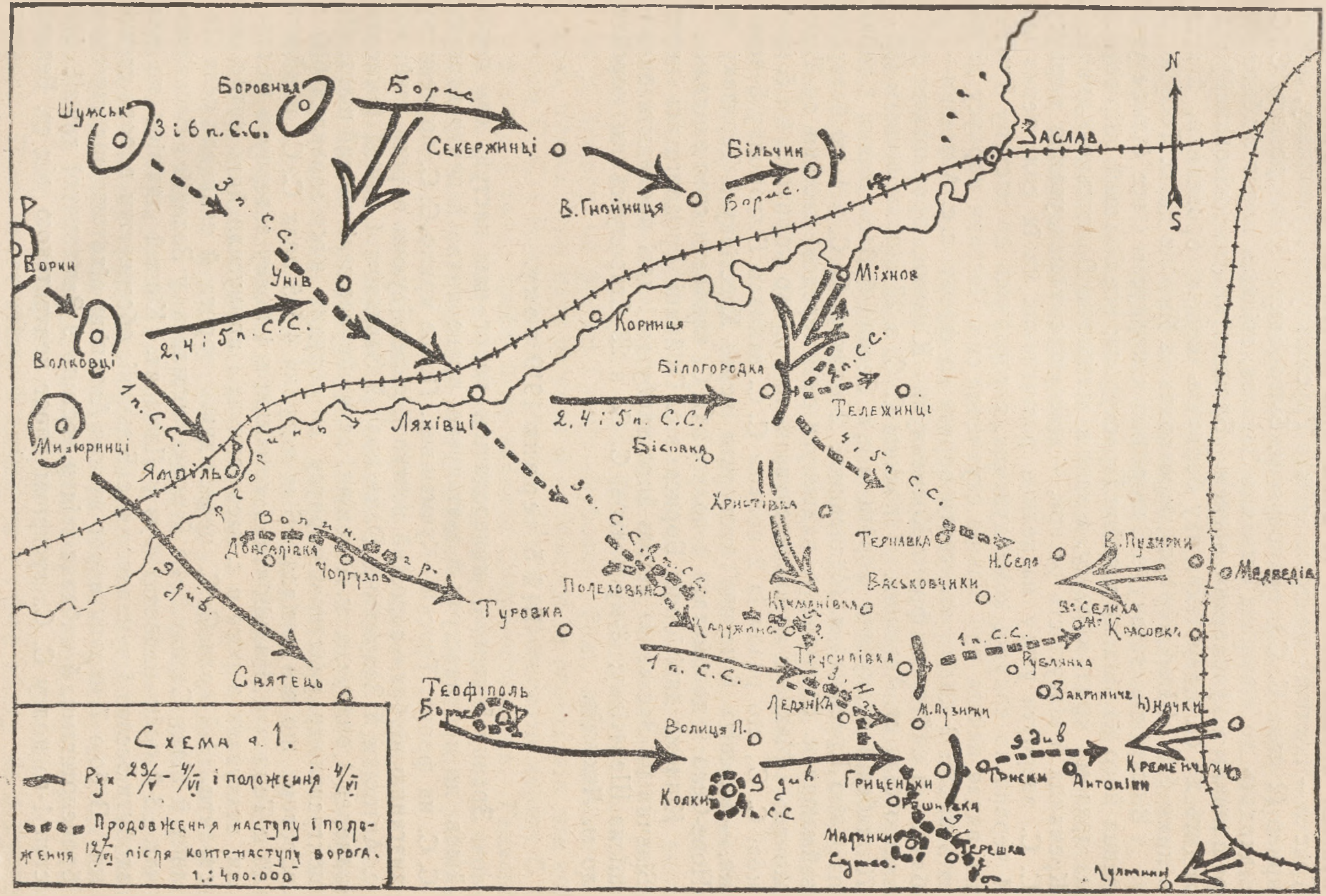
Схема ч. 1.
Рух 29/V - 4/VI і положення 4/VI
Продовження наступу і положення 12/VI після контр-наступу ворога.
1.:400.000
Шумськ
3 і 6 п. С.С.
Боровиця
Борис
Секержинці
В. Гнійниця
Більчик
Борис.
Заслав
N
S
Борки
Унів
3 п. С.С.
Волковці
2, 4 і 5 п. С.С.
1 п. С.С.
Мизюрннці
Ямпіль
Ляхівці
Корниця
Міхнов
Білогородка
Тележинці
Бісовка
Христівка
Тернавка
Н. Села
В. Пузирки
Медведів
Васьковчики
Волин. гр.
Довгалівка
Чоргузов
Туровка
Полеховка
Карижинці
Кумнанівка
Трусилівка
Ледянка
Рублянка
Красовка
Закриниче
Ющачки
Святець
Теофіполь
Волиця П.
Колки
Гриценьки
Орешинська
Маринки
Сушко.
Турски
Антонівка
Кременчуки
Кульмини

вується правим крилом (9 Залізнична дивізія) до с. с. Гриценки — Триски—Якимівці; центром займає Трусилівку та Кучманівку, а ліве крило (2 полк С. С.) опановує м. Білгородку. Кінні розїзди С. С. підходять до північних околиць Заслава, звідкіль ворог відбиває їх рушничним і кулеметним вогнем. Бронепотяг (імпровізований) підходить до ст. Клембівки, яку боронять ворожі броневики, й веде з ними бій. Штаб корпусу переходить із Ямполя до м. Теофіполя.

Відсутність звязку з Запорозьким корпусом і все більше ухилення його на південь у район Проскурова; все більший опір ворога на правому крилі корпусу, а також залишення Волинською дивізією Кремянця й відсутність резерв, — примушує командування корпусу С. С. звернути увагу на велике розтягнення своїх сил, через що 4 червня по полудні командування, готовлячись до наступу 5 червня, видає наказа про більше скупчення сил. Частини корпусу дістають наказ: 9 дивізії атакувати ворога на фронті с. с. Антоніни—Рублянка й вийти на фронт Кременчуки—Юначки, прориваючи залізницю біля ст. Антоніни. 1 полкові С. С. з 27 кінним полком (60—70 шабель) атакувати ворога в с. с. Зелена й Васьківчики і вийти на лінію Красівка—м. Медведівка. 2 полкові С. С. з 1-ою батарею, займаючи м. Білгородку, видвинути свої передові частини до Тележинець і Махнова та забезпечувати ліве крило корпусу. 4 і 5 полкові С. С., що разом із 2 полком С. С. зайняли Білгородку 5 червня, — вдосвіта 6 червня виступити через Хрестівку й Тернавку на Нове-Село й допомогати 1 полкові С. С. виконати своє завдання.

Кінному дивізіонові Бориса з с. Гнійниці продвигатись через Більчин на Заслав із метою його здобуття і далі провадити операції на Шепетівку; 3-му полкові С. С. з 28 Стародубським перейти до м. Ляхівців.

Бій 5 червня 1919 року.

Зранку 5 червня, попередивши ворог наш наступ, сам перейшов до протинаступу й заатакував праве крило й центр корпусу С. С. на фронті Триски—Кучманівка. Праве крило С. С. по деякому змаганню відбило ворожий наступ і, переслідуючи ворога, зайняло с. Антоніни й Закриниче. Один полк 9 Залізничної дивізії вискочив наперед і опанував ст. Антоніни, де зруйнував залізничний шлях. На центральному участкові корпусу до полудня вівся запеклий бій із ворогом, що все насідав. Біля полудня 4 і 5 полк С. С. підійшли до с. Тернавки й з ініціятиви командира 4 полку завернули на стріли; атакували ворога в с. Васьківчиках і примусили його хутко відступити. 1-й полк С. С. переслідував ворога й опанував села Велику й Малу Селиху. 4 і 5 полк лишились у Зеленій і Васьківчиках. 3-й полк надвечір був у Ляхівцях. Кінний дивізіон не зміг здобути Заслав і зупинився в с. Більчині, обсервуючи ворога стежами. В бою 7 червня ворог атакує Антоніни піхотою, підтриманою бронепотягами, й вибиває звідти частини 9 Залізничної дивізії. Наступ 1-го полку С. С. зустрічає ворог контратакою від ст. Велик-

Пузирки, і 1-й полк часово втрачає с. Велику-Селиху, але скоро 9 дивізія й 1-й полк упорядковуються й дружним контр-ударом відновлюють попереднє становище, при чому до рук С. С. дістаються гармати, скорострілі, бойовий припас і полонені. Атаку 4 і 5 полку С. С. на Нове-Село ворог відпирає. Під Білгородкою оживляється ворожа діяльність, і він починає натискати на передові частини 2-го полку С. С. під Махновим. 3-й полк С. С. підтягається до с. Лядянки, яко резерва. У бою 7 червня виявляється підхід до Великих-Пузирків аванґардних частин із Богунівської Бриґади Таращанської дивізії московських большевиків.

Події 8 червня 1919 року.

На 8 червня обставини на фронті корпусу С. С. міняються. Ворог підсилює кіннотою й піхотою залогу м. Заслава. На фронт Великі-Пузирки—Красівка прибувають із Житомира частини Таращанської дивізії — Богунівська бриґада і 1-й Інтернаціональний полк. Зявилася небезпека, що ворог, повівши сильний наступ із боку Заслава, може роздавити 2-й полк С. С. у Білгородці й, урізавшись клином між С. С. і Волинською дивізією, паралізувати роботу обох частин.

Запорожці ведуть бої на напрямку Проскурів—Жмеринка. Волинська дивізія стримує ворога в районі на північний захід від Ямполя—Ляхівців. Командування корпусу С. С., з огляду на вищесказане, постановляє продовжувати наступ, щоб опанувати район: Черняхів—Великі Пузирки—Нове Село—Вербівці,—хутко вискочити на р. Хомору, на фронті Гриців—Зубовці. Тоді, прикрившися річкою, можна було мати резерви й не боятися за перемежок між корпусом С. С. і Волинською дивізією. Щоби забезпечити корпус С. С. з флянґу й тилу, треба було зайняти Старокостянтинів. Гадалося для цієї цілі виділити частини 9 Залізничної дивізії, і на 8 червня наказано 9 дивізії вислати свою дивізійну кінноту для розвідки в цьому напрямі.

Удосвіта частини корпусу С. С. і 9 Залізничної дивізії повинні були атакувати: 9 Залізнична дивізія—с. с. Юначки й Медці та просовуватись на фронт Вербівка—Пехнаї. 1-й полк С. С.—атакувати ворога в с. Великі Пузирки й опанувати ст. Пузирки та с. Малу Медведівку. 4 і 5 полк — зайняти Нове Село. 3-й полк С. С. — зранку продвигатись на с. Малі Пузирки. Задачі 2-му полкові С. С. і кінноті Бориса зоставались попередні.

Залізнична дивізія й полки 4 та 5 з атакою спізнилися. 1-й же полк несподівано заатакував ворога, який став тікати. 1-й полк заняв ст. Пузирки й уже вскочив в с. Малу Медведівку, коли атакований іззаду ворожими броневиками, що поспішили на допомогу до Медведівки з-під ст. Антонін, та піхотою з боку с. Балкуна,—змішався й поспішно почав відворот. Ворог насідав на карк, і тому полк не зміг затриматися на старих позиціях, а відійшов до с. Зеленої. Після цього атаки 9 дивізії та 4 і 5-го полку не одбулися,

а 9 дивізія під загрозою з боку ворога далі відкинула своє ліве крило до с. Закриниче—Рублянка, утримуючи ст. Антоніни. 3-й полк С. С. з резерви не встиг підтримати частини 1-го полку С. С. і затримався в с. Малих Пузирках. На фронті 2-го полку С. С. сутички стеж і сторожових частин. Кінний дивізіон Бориса під натиском кінноти ворога відходить на Ляхівці. Волинська дивізія відходить до Ямполя й Ланівець. Про Запорожців відомостей немає.

На 9 червня ворог займає Нове Село, Велику й Малу Селиху, Підляшки та с. Юнаки. 1-й полк С. С. у боях 8 червня поніс дуже тяжкі втрати, тому штаб корпусу рішає вночі з 8 на 9 червня змінити його 3 полком С. С. з резерви.

10 червня ворог активности не виявляє. В корпусі С. С. проходить перегруповка.

Бої 11 червня 1919 року.

На 11 червня ворог згрупував у районі Заслава значну кількість кінноти й піхоти. В районі Великих Пузирків підсилив свої частини Богунівською бриґадою й одним полком китайців. У цей день корпус С. С. мав намір атакувати ворога свіжими силами свого (в тому часі найсильнішого) 3-го полку С. С., підтриманого частинами 9 дивізії й 4 та 5 полку С. С. Одначе ворог зранку повів рішучий наступ на всьому фронті корпусу С. С. і Волинської дивізії. Зустрінутий контр-наступом 9 дивізії й 3 полком С. С., ворог відскочив на старі позиції. Біля полудня стало відомо, що ворог атакував 2-й полк С. С. в Білгородці й розбив його. 2-й полк поспішно став відходити на с. Пелехівку, стративши півбатарею, що попала до рук ворожої кінноти. Кінний дивізіон Бориса з Ляхівців не міг подати помочі 2-му полкові С. С. через відсутність звязку. Ворожа кіннота займає Бісівку, Бісівочку й с. Хрестівку та продовжує рух на Сморшки—Кучманівку, загрожуючи тилові корпусу С. С. Посланий із резерви з с. Малі Пузирки 1-й полк С. С. не встиг ще вирушити, як ворожа піхота рішучо переходить до контр-наступу з боку с. Юначки і, зайнявши ст. Антоніни, вдаряє на праве крило 9 дивізії, а з боку Нового Села атакує 4 і 5 полк С. С. 4 і 5 п. не витримують атаки й починають подаватися назад. 9 дивізія й 3 полк С. С. твердо зустрічають ворожі атаки та завдають йому страшні втрати рушничним і гарматним вогнем. Ворог насуває все новими силами. Частини корпусу С. С. зустрічають його баґнетами. Зрештою, загрожені з обох флянґів, поволі починають відворіт: 9 дивізія на Решнівку, 3 і 4 полк на Ледянку, 5 полк на Калюжинську і 2 полк затримується в Пелехівці. Кінний дивізіон Бориса переходить у Темелинці. 1-й полк відходить у с. Колки.

Бій 12 червня 1919 року.

У цей день ворог далі напирає на 9 Залізничну дивізію й 3-й полк С. С. Змучені частини відпирають ворожі атаки, але 1-й і 3-й

полк С. С. та 9 дивізія понесли напередодні великі втрати і тимчасово стратили боєздатність. Спроби корпусу С. С. знову перейти до наступу не вдаються. Звязку з Запорожцями немає. Волинська дивізія під натиском ворога залишає Ямпіль і відходить на Чолгузів — Довгалівка. Корпус С. С. відходить. Дивізіон Бориса — до м. Теофіполя. Зранку 12 червня до с. Малинки прибуває так званий загін полковника Сушка (24 кулемети, 1 піша й 1 кінна сотня. Загін цей зформовано з запасових частин, що були в Збаражі).

Події вночі з 12 на 13 червня і відворіт на р. Случ.

До вечора 12 червня ворог відтиснув корпус С. С. на лінію Терешки—Решнівка—Ледянка—Пелехівка й обсадив на правому крилі важний на той час пункт Кульчини, а на лівому і ззаду—Ямпіль. Положення стало таке, що ворог загрожував флянґові й тилові війська У. Н. Р. під Проскуровим. Забезпечити операції Запорожців корпус С. С. міг тільки через перехід до наступу та через відновлення хоч би попереднього становища до 8 червня, чого при стані свого війська корпус зробити не міг. Ворожий натиск на Волинську дивізію загрожував тилам корпусу С. С., а натиснувши ворог на фронті корпусу С. С.,—загрожував і тилам Волинської дивізії.

Командир корпусу С. С. вирішує флянґовим маршем відійти на р. Случ і зайняти оборонну позицію від Красилівських мостів до Сорокодубів. Утримувати Старокостянтинів і держати резерву на шосі Проскурів—Старокостянтинів в с. Западинцях.

На виконання свого рішення просить дозволу у штабу армії. Дозвіл такий дістає.

Тоді видається наказ: щоби прикрити флянґовий марш—9-й дивізії з загоном Сушка й кіннотою Бориса вдосвіта атакувати ворога в Кульчинах, які зайняти й тримати аж поки решти частин корпусу перейдуть на переправи на р. Случ, після чого відійти на переправи—Красилівські мости. Коли ж неможливо буде Кульчини зайняти, то привязати ворога до його позицій і виконувати ту ж задачу, що й у першому випадкові.

Інші частини отримують такі задачі: 1-й полк С. С. з с. Колків через Чорнилівку перейти до с. Западинців, при чому затриматися на переправі біля Чорнилівки до підходу частини, що мала зайняти цю переправу. 3-й полк С. С. з 28 Стародубським полком з Ледянки через Колки—Корчівку — пройти на Чорнилівку, де й зайняти переправу.

2, 4 і 5-й полк С. С. мали пройти через переправу біля Малих Зозулинців і стати: 2-й полк на прикриття броду біля Сорокодубів, а 4 і 5-й полк у резерві в Слобідці Чорнилівській.

Обози й тилові установи рушають із Теофіполя через Базалію—Купель на Чорний Острів. Штаб корпусу переходить у м. Миколаїв.

9-а Залізнична дивізія від виконання наказу про наступ на м. Кульчини відмовилася, й це слід тут ствердити без усяких застере-

жень. Ця дивізія, нікого не повідомивши, вночі перейшла через Чорнилівську переправу й біля полудня зайняла Красилівські мости (у той час вже знищені, і коли переправи через річку вже не було).

Разом із 9 дивізією відійшов загін Сушка з кіннотою Бориса. Цей загін зайняв переправу біля Чорнилівки. Тому 1-й полк С. С., пройшовши Чорнилівку, помашерував далі по призначенню, гадаючи, що сил, які стояли на переправі, досить для її оборони. Трохи пізніше пройшли переправу біля Малих Зозулинець 2, 4 і 5-й полк С. С. 4 і 5-й полк пішли до свого району, а 2-й полк (командир сотник Осипенко) зайняв с. Волицю-Йодко, з заставами проти Сорокодубів. Біля 14 — 15 год. ворог появився перед Красилівськими переправами й Чорнилівським мостом. В обох пунктах завязався бій. 9-а дивізія переправи втримала. Загін полковника Сушка залишив Чорнилівку і став відходити на горби, що на північ від слобідки Чорнилівської. Ворог почав обстрілювати з гармат 2-й полк у Волиці-Йодко, і 2-й полк, несподівано обстріляний, почав відходити на Миколаїв. У цей самий момент на горі біля с. Мончинець, на північ від Чорнилівки, показалася голова колони 3-го полку С. С., яку бачив відділ Січових Стрільців полковника Сушка від слобідки Чорнилівської. Появилася надзвичайно сприятлива обстановка для 3-го полку С. С. Досить було йому відкрити гарматний вогонь і виявити хоч би слабий натиск на ворога, і ворог, занятий боєм із загоном Сушка, втік би. Командир же 3-го полку сотник А. Кмета з незрозумілих причин повернув назад, звернув убік, перейшов Случ убрід біля Сорокодубів і пішов через Волицю-Йодко на слобідку Чорнилівську. Тим часом ворог зайняв переправу, а 2-й полк С. С., загін Сушка й 4-й та 5-й полк С. С. скупчилися в м. Миколаєві. Не встиг 3-й полк пройти слобідку Чорнилівську, як большевики зайняли село. Сам начальник штабу корпусу С. С., повертаючи з м. Купеля (де був для переговорів зі штабом армії) до м. Миколаєва, трохи не впав до неволі, якби відсталий стрілець 3-го полку С. С., що пробирався кущами до своїх, його не зупинив. Кружною дорогою через Індики, Пахутинці, Ставчинці вночі дістався начальник штабу Січових Стрільців до Миколаєва, де були 2, 4 і 5-й полк С. С.

Загін Сушка відійшов до Чорного Острова. 3-й полк С. С. і 28-й Стародубський полк переходили в цей час Бужок біля Марківець убрід (бо міст біля Миколаєва в поспіху було спалено) і стали в с. Манилівці. Охорону від 2 і 4 полку С. С. було вислано на північний берег р. Бужка, де вони й заняли села Котюжинці й Марківці.

Бої 14 — 15 червня.

На 14 червня ворог сильно обсадив с. Чорнилівку — слобідку Чорнилівську—Волицю-Йодко й Малі Зозулинці. 9 Залізнична дивізія тримає переправи біля Красилова. Волинська дивізія залишила переправи біля Малих Зозулинець і Базалії й правим крилом тримається ще на фронті Шмирно—Купель, лівим відкинулася до залізниці Волочиське—Чорний Острів. Корпус С. С. у цей день висовує

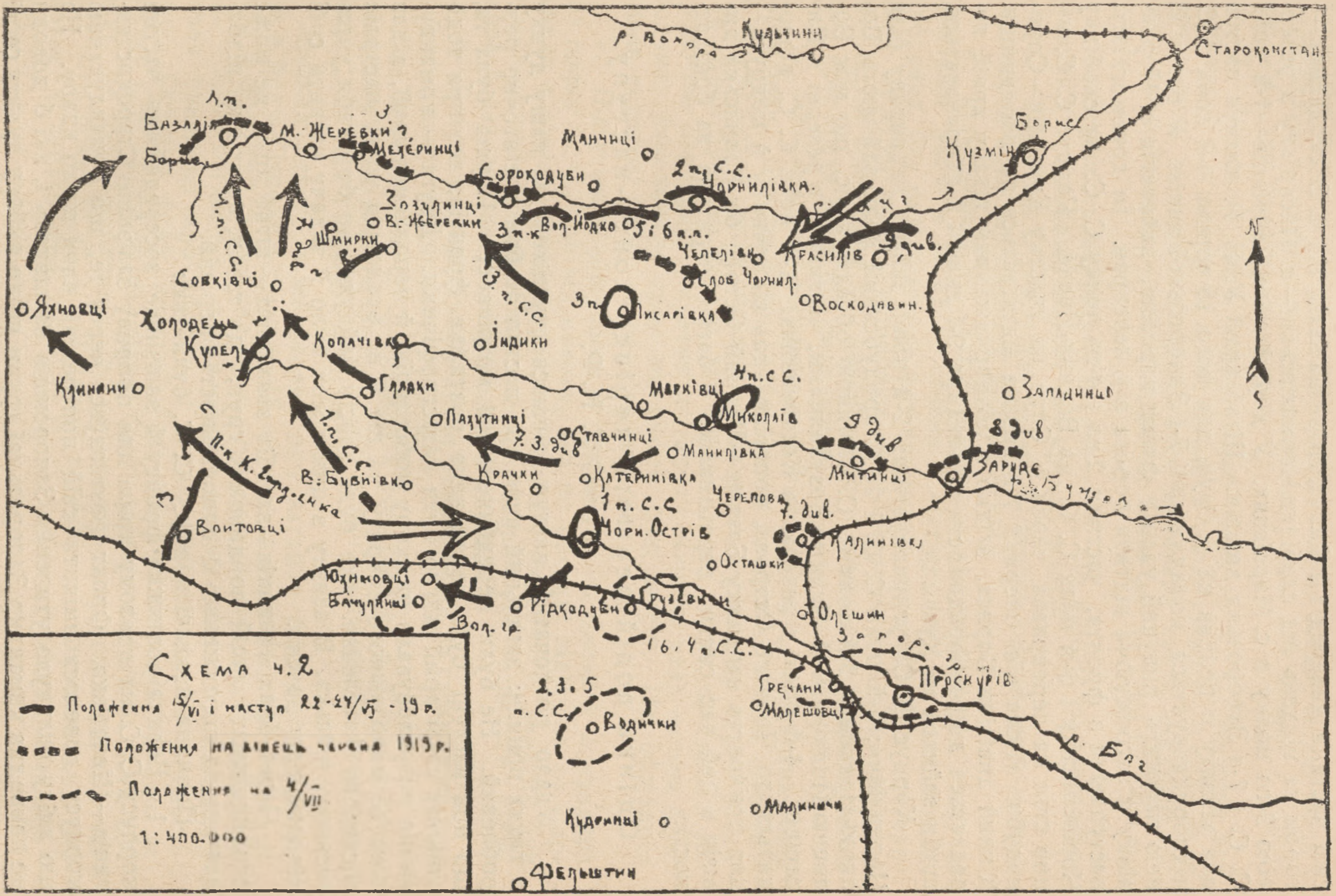
Схема ч. 2
Положення 15/VI і наступ 22-24/VI - 19 р.
Положення на кінець червня 1919 р.
Положення на 4/VII
1:400.000
р. Вонора
Кудънин
Староконстан
Борис
Кузмін
Базалія
Борис
Л. п.
М. Жеревки
Шелеринці
Манчиці
Сорокодуби
2 п. С. С.
Чорнилівка.
Зозулинці
В. Жеревки
Вол. Йодко
5 і 6 л. п.
Челелівка
Красилів
9 див.
Слоб. Чорнил.
Восходавин.
Шмирки
Совківці
Яхновці
Холодець
Купель
Копачівка
3 п. С. С.
Писарівка
Індики
Клинини
Галаки
Марківці
4 п. С. С.
Миколаїв
Западинці
Пахутинці
7. 3. див
Ставчинці
Манилівка
9 див
8 див
Митинці
Зарудє
р. Бужок
1 п. С. С.
В. Бувнівка
Крачки
Катеринівка
Черепова
7. див.
Калинівка
Войтовці
Чорн. Острів
Осташки
Южновці
Бачулинці
Вол. гр.
Рідкодуби
Грузевиця
Олешин
16. 4 п. С. С.
Запор. гр.
Гречани
Малешовці
Проскурів
2. 3. 5 п. С. С.
Водички
р. Буг
Малиничи
Кудринці
Фельштин

свої частини наперед і займає хутори на захід від с. Воскодавинці— горби на південь від слобідки Чорнилівської—с. Писарівку з резервою 3-го полку в с. Марківцях. У дорозі до с. Яворівців—1-й полк С. С. і 7-а Запорозька дивізія. Штаб армії У. Н. Р. плянує наступ для захвату переправ на р. Случ, для чого 15 червня 1-й полк С. С. підпорядковується командирові 7-ї Запорозької дивізії й разом із нею наносить рішучий удар у флянґ ворогові, займаючи с. Чорнилівку й загрожуючи відтяти ворога від переправ. Їм допомогають, наступаючи з фронта, частини 2-го і 4-го полку С. С. на слобідку Чорнилівську і 5-й полк С. С. на Волиця-Йодко. Корпус С. С. міцно стає на переправах через р. Случ на участку Красилів—Сородубы. Після цієї операції 7-а дивізія відтягається до Западинців. Кінний дивізіон Бориса, згідно з розпорядженням штабу армії, передається до розпорядимости командира 9-ї дивізії й направляється, щоби зайняти м. Кузьмин.

Корпус С. С. угруповується: 2-й полк займає переправу біля Чорнилівки; 5-й полк С. С. і 28 Стародубський полк займають Волицю-Йодкову; 3-й полк С. С. частиною обсаджує ліс, що між Волицею-Йодковою й Малими Зозулинцями, частиною в резерві в Писарівці. 4-й полк у резерві в Котюжинцях. 1-й полк С. С. відводиться до Чорного Острова, поперше—для відпочинку й подруге— для прикриття напрямку Базалія—Чорний Острів, бо Волинська дивізія в цей час сильно перетомилася й багато втратила на боєздатності.

Оцінка подій першого періоду контр-наступу армії У. Н. Р.

Удало розпочатий наступ кінчився неуспіхом на нашу думку з таких причин: загальний плян про наступ не був достаточно розроблений. Не були передбачені всі можливості. Перша була та, що при наступі була неуникнена розтяжка фронтів, що при тодішньому стані армії могло бути катастрофічним. Друга — командування розраховувало на скору мобілізацію й поповнення армії, а для того не мало ніякого апарату та ще й не брало під увагу настроїв місцевого населення. яке буде зовсім байдуже до боротьби українського війська. В звязку з цим треба було й задачу ставити собі відповіднішу до сил.

Через брак чинників—засобів звязкових—штаб армії не може скоординувати акцій поодиноких груп, що також неґативно відбивається на погодженню й одноцільності операцій.

Причини невдачі корпусу С. С. були такі:

1. Велика розтяжка фронту й запізнене зосередження частин корпусу С. С. на правому крилі для прориву залізниці Старокостянтинів—Шепетівка. Фронт розтягнувся через те, що командуванню корпусу довелося змінити свій попередній плян щодо вдару. На цю зміну вплинуло ухилення Запорожців на південь і, які б доводи не приводив командир Запорозької групи щодо вибору пункту своєї

атаки, все ж мусів він виділити якийсь відділ, як що не для оволодіння Старокостянтиновим, то в кожному разі для звязку з корпусом С. С., що його прикривав.

2. Змінивши плян удару, штаб корпусу С. С. повинен був притягнути для вдару на праве крило й свою кінноту. Її сили було переоцінено, й вона не спромоглася виконати свого завдання по захопленню Заслава, — обік з піхотою вона могла дати більшу допомогу.

3. Трудність керування в силу того, що корпус не мав поділу на дивізії, а складався впрост із окремих полків.

4. Труднощі в триманню звязку зі своїми частинами й із сусідами через брак відповідних засобів звязку.

5. Відмовлення 9-ї дивізії від виконання наказу про атаку м. Кульчинів уночі з 12 на 13 червня й відхід уночі на Красилівські переправи без повідомлення решти частин спричинилося до утворення несприятливої обстановки на 13 червня на Случі. Замість того, щоби командира 9-ої дивізії за його свавільство укарати, штаб армії пригорнув його під своє крило.

6. Неправильне обсадження загоном Сушка переправи біля Чорнилівки. Замість того, щоби заняти с. Чорнилівку на північному березі Случі, загін обсадив горби на полудневому березі річки. А ці горби були на версту від берега річки, і навіть, сильно обстрілюючи переправу з кулеметів (гармат загін не мав), можна було поодинці накопичити сили на цьому боці мосту. Ця обстанова й дала ворогові змогу заволодіти мостом.

7. Відсутність рішучости й розуміння обстанови у командира 3-го полку С. С., що вів колону, яка по полудні підійшла до Чорнилівки з півночі, коли ворог, що займав переправу, занятий був боєм із загоном Сушка. Тактичне положення було незвичайно сприятливе й давало повну змогу розбити ворога.

8. Безупинно насгирливі атаки большевиків та своєчасний підхід їхніх резерв на рішаючі пункти.

Все ж корпусові С. С. удалося втриматися на р. Случ, дякуючи скорому підходові 7-ї Запорозької дивізії й рішучості акції 1-го полку С. С. та 7-ї дивізії Запорожців.

Закиди декого з військових про загайку й необміркованість атак з боку Січових Стрільців 15 червня не мають підстав, бо для удару у ворожий флянґ сил було скупчено цілком досить (1-й полк С. С. — 1,000 баґнетів і 7-а Запорозька дивізія — 500—600 баґнетів); ходило очевидно про хуткість і скритність підходу та рішучість удару. Останнє було; першого й другого не існувало. Задача ж корпусу С. С. в цьому випадкові була: звязати ворога на його позиціях; це було зроблено. Про це свідчить і те, що перш ніж частина 1-го полку С. С. і 7-ої дивізії підійшли до Чорнилівської переправи, її зайняв уже 2-й полк С. С. із боку слобідки Чорнилівської.

Положення 16 червня 1919 року.

До 16 червня виявилося, що на північ від р. Случі ворог скупчив значні сили. Потерпівши невдачі на фронті Красилів—Чорнилівка, він почав надто настирливо натискати на Волинську дивізію під Малими Зозулинцями й Базалією. Москвинам багато допомагало збольшевичене населення цього району. Являлась небезпека за лівий флянґ всієї армії У. Н. Р., а зокрема за лівий флянґ і тил корпусу С. С. На випадок небезпеки з заходу корпус С. С. мав за лівим крилом у районі Писарівки 3-й полк С. С., у Чорному Острові 1-й полк С. С. і в районі с. Катеринівки дві кулеметні сотні, 27-й кінний полк (60—70 шабель) і підстаршинську сотню.

Бої 17, 18, 19 і 20 червня.

Ворог, зосередивши 17 червня значні сили, натискає на Волинську дивізію, яка відходить у район Купеля. На 18 червня вище командування армією У. Н. Р. плянує контр-наступ для захоплення Старокостянтинова й дальнішого вдару на тилах у ворога в напрямі на Кульчин. 9-а Залізнична й 7-а Запорозька дивізія та корпус С. С. мають форсувати р. Случ, розбити ворога й опанувати р. Понору. Для забезпечення операції з заходу Січові Стрільці повинні були мати резерви за лівим флянґом.

Для підсилення Волинської дивізії й зменшення занятого нею фронту корпус С. С. мав змінити одним полком правий полк Волинської дивізії під Малими Зозулинцями. Направлений для цієї цілі 3-й полк С. С. частин Волинської дивізії не знайшов, а напоровся на ворога. Після бою 3-й полк С. С. зайняв Шмирки і Великі Зозулинці. Загроза його флянґові й тилові примусила командування корпусу С. С. відтягнути полк на старі позиції, на лінію Індики-ліс, що на північ від цієї місцевости.

Плян штабу армії про наступ не був переведений із двох причин: перша—призначені для вдару на Старокостянтинів частини не прибули у свій час, а друга — ворог, натискаючи на Волинську дивізію, відпер її на південь від Купеля до району Великої Бубнівки. У два наступні дні Волинці відходять на лінію залізниці Волочиське—Чорний Острів. Стан дивізії був у цей час такий, що вона не могла ставити опору ворогові, а тому командир дивізії з власної ініціятиви одвів її до району м. Кузьмина. Повстала поважна загроза флянґові й тилові корпусу С. С. і всієї армії У. Н. Р.

Ситуація 21 червня й заміри вищого командування.

21 червня москвини зайняли ст. Наркевичі й стали посуватися на Чорний Острів. Тоді штаб армії рішає нанести контр-удар ворогові зза лівого крила корпусу С. С. Для цього підсилює корпус С. С. 7-ою дивізією Запорожців і кінним дивізіоном Бориса, яких направляє з району Красилова на Миколаїв; на Чорний Острів на-

правляє кінний полк Костя Гордієнка з півбатареєю кінно-гірського дивізіону та Слобідський кіш (всього 200—250 баґнетів, 50—75 шабель і 2 гармати) і доручає командирові корпусу С. С. перевести удар із метою викинути большевиків за р. Случ і зайняти переправи до м. Базалії.

Командир корпусу С. С. гадав: зєднавши 7 дивізію Запорожців, 1-й полк С. С., Слобідський кіш і кінний полк Гордієнка в ударну групу, під командою командира 7-ої Запорозької дивізії, вдарити нею з району Катеринівка—Чорний Острів у загальному напрямі на Купель—Базалію; їй допомагає 3-й полк С. С. від с. Індики ударом на Малі й Великі Зозулинці.

Вночі на 22 червня поступають відомості, що ворог підсунувся на кілька верстов до Чорного Острова, занявши с. с. Рідкодуби й Крачки. Зранку 22 червня, для ствердження цього, висилається від 1-го полку С. С. з Чорного Острова розвідчий відділ і, коли відомості підтвердилися, направлено біля полудня на Рідкодуби весь 1-й полк С. С., щоб очистити с. Рідкодуби від ворога й постаратися зайняти с. Юхимівці, звідкіля загрожувати ворогові в Крачках.

О годині 12 до Миколаєва прибуває 7 Запорозька дивізія, яка після годинного відпочинку направляється в с. Катеринівку з тим, що 23 червня зранку має розпочати наступ.

Коли 7-я дивізія о год. 14 — 15 підходила до с. Катеринівки, ворог атакував збірний відділ Січових Стрільців, що кватирував у цьому селі. 7-а Запорозька дивізія з походу миттю атакує ворога, збірний відділ С. С. зривається також із місця, й ворог, не витримавши натиску, врозтіч біжить на Крачки й Пахутинці. Ворога переслідує 27 кінний полк і бере до неволі кілька десятків москвинів; багато ворога порубано шаблями.

7-а дивізія, переслідуючи ворога, осягнула Верхи, що на схід від Пахутинців. При цьому було захоплено кілька кулеметів і підвід з бойовим припасом. 1-й полк С. С. вибив ворога з с. Рідкодубів і зайняв Юхимівці. Збірний відділ С. С. вернув до Катеринівки. Ліве крило армії У. Н. Р. зміцнилося, безпосередня небезпека Чорному Острову минула.

Бої 23 і 24 черня.

Вночі на 23 червня до Чорного Острова прибувають Слобідський кіш та кінний полк Костя Гордієнка і разом із 1-м полком С. С. поступають під команду командира 7-ої Запорозької дивізії. 23 червня зранку ударна група розпочинає наступ, направляючись: 7-а Запорозька дивізія через Пахутинці на Копачівку—Собківці; 1-й полк С. С. через Велику Бубнівку на Купель; кінний полк Костя Гордієнка через Юхимівці на Клиняки і далі на Яхнівці й Базалію; Слобідський кіш посувається за 1-м полком С. С.; 3-й полк С. С.— на Малі й Великі Зозулинці. Біля 10 години 1-й полк С. С. узяв з бою Велику Бубнівку й хутко переслідує ворога на Купель. Дещо пізніше 7-а Запорозька дивізія атакує ворога в Пахутинцях і так

швидко переслідує його, що штаб ворожого Таращанського полку в Копачівці не встиг зібратись і частинно впав до неволі. 3-й полк С. С., після упертого бою, опановує переправу під Малими Зозулинцями. Ворог у безладді відходить на Базалію. До вечора українські війська займають Малі Зозулинці, Великі Жеребки, Попівці й Холодець. Кіннота полку Гордієнка — в Клинянах. На інших участках фронту корпусу С. С. спокійно. До Миколаєва прибуває кінний дивізіон Бориса, який направляється до Базалії через Купель.

24 червня ворог ставить жорстокий опір атакам 1-го полку С. С. на Базалію й 7-ій Запорозькій дивізії зі Слобідським кошем під Малими Жеребками. Зрештою командир 1-го полку С. С. підполковник Рогульський Іван кидається особисто з кінною розвідкою свого полку в атаку і цим урятовує положення. Під ним ранено двічі коня, кілька розвідчиків забито, але цей приклад начальника поривае до атаки весь полк, який із шаленою скорістю атакує ворога під страшним вогнем, збиває його з позицій і на ворожих плечах вискакує за м. Базалію, опановуючи горби на $1^1/_2$ версти на північ від містечка, 7-а Запорозька дивізія, зламавши опір ворога, також забирає переправу біля Малих Жеребків. Велику допомогу пішим частинам подавав кінний полк Костя Гордієнка, весь час обходячи ліве крило ворога.

Вислід.

Наслідком цих триденних боїв — ворога було розбито; надто тяжкі втрати поніс його 1 і 2-ий Таращанський полк; до рук українських частин попала значна кількість полонених і багата військова здобич; армія У. Н. Р. твердо стала своїм лівим крилом на р. Случ.

Ситуація на правому крилі й у центрі корпусу С. С.

У той час, коли успішно розвивається маневр на лівому крилі корпусу С. С., в районі Старокостянтинова й Красилова ворог переходить у протинаступ і вже на вечір 22 червня захоплює переправу біля Красилова.

9-а Залізнична дивізія в безладді відходить зразу ж на р. Бужок до с. Митинців; 8-а Запорозька дивізія зосереджується до с. Заруддя. Ворог, взявши м. Красилів, протягом 23 червня веде наступ на с. Чепелівку й по полудні займає цей пункт (частина 9-ої Залізничної дивізії, що займала Чепелівку, відійшла на м. Миколаїв). Правофлянґові частини корпусу С. С., що займали переправу біля Чорнилівки, під загрозою охвату. відійшли до слобідки Чорнилівської. Для прикриття напрямку Красилів—Миколаїв штаб корпусу виставив з Миколаєва на горби, що на північний схід від Котюжинець, останню резерву — польову варту з одною гарматою. Всі резерви було вжито для операції на лівому крилі. А штаб армії катеґорично настоював, щоби переходом у наступ правим крилом ви-

кинути ворога за Случ і заняти переправи; 9 Залізнична і 8 Запорозька дивізія, які для того й призначені були, стояли й дивилися, як ворог зміцнюється на Красилівському пляцдармі.

24 червня командир Запорозької групи вимагає повернення йому 7-ої Запорозької дивізії до резерви групи і, чекаючи, очевидно, її прибуття, не розпочинає наступу на Красилів. Очікування це тяглося надто довго, бо аж до 28 червня. Та так цей наступ і не відбувся.

Тим не менше, з огляду на загрозу Проскурову з півночі і на вимогу командира Запорозької групи, штаб армії, минаючи штаб корпусу С. С. і навіть не повідомивши його, віддає наказ 7-ій Запорозькій дивізії відійти до Чорного Острова, а потім і далі до резерви Запорозької групи в с. Калинівку. Штаб корпусу С. С. довідався про цей наказ тільки тоді, коли 7-а Запорозька дивізія, Слобідський кіш і кінний полк Костя Гордієнка прибули 26 червня до Чорного Острова (в той час звязок із Базалією й Купелем ще не налагодився). Відхід 7-ої Запорозької дилізії й других запорозьких частин із району Базалії настільки був поспішний, що навіть оставлено переправу біля Михиренців без обсади, і коли 26 червня частини 3-го полку С. С. підійшли для зміни ніби оставлених там частин 7-ої Запорозької дивізії, то переправу прийшлося займати боєм.

Ситуація 25 червня.

На правому крилі корпусу С. С. ворог невеличкими відділами нападає на його розположення, але його відкидають. На лівому крилі ворожі частини після поразки відійшли далеко на північ. У районі на південь від м. Теофіполя піднялося повстання місцевого населення проти москвинів. До Теофіполя вислав корпус С. С. кінний дивізіон Бориса, щоби переслідувати ворога й навязати контакт із повстанцями. Тоді ж штаб армії пропонував штабові корпусу С. С. удар від Базалії в напрямі на Кульчин по тилах ворога, але одночасно відтягнув 7-у Запорозьку дивізію від Базалії до Чорного Острова у резерву армії.

Командування корпусу С. С. після відібрання 7-ої Запорозької дивізії з-під його підлеглости, вважало, що для пропонованого штабом армії маневру, сильно ризикованого, одного 1-го полку С. С. з кінним дивізіоном замало, надто зважаючи на нетверде становище на правому крилі корпусу і його сусідів справа. Тому командування корпусу С. С. від переведення маневру в тил ворога стрималося й відкликало дивізіон Бориса з Теофіполя, залишивши там звязковий відділ, силою в одну чоту кінноти.

Прийняти таке рішення командування корпусу змушувало надзвичайне стомлення частин, сильно розтягнутий фронт, відсутність резерв і сумнівне положення, як у себе на правому крилі, так надто в сусідів справа (9-а Залізнична дивізія).

Далі до кінця червня москвини закріпляються на полудневому березі р. Случі. 9-а Залізнична дивізія й Запорожці—пасивні. Група

С. С. на розтягнутому фронті від Чорнилівки до Базалії не в силі допомогти своїм сусідам. Командування армією на прохання командира С. С. видає наказ про зміну вночі на 26 червня частин групи частинами Волинської дивізії, але 26 червня наказ цей відмінено.

Висновки боїв за червень місяць.

1. На напрямку Базалія—Чорний Острів розбито ворога, який старався обійти ліве крило армії У. Н. Р., що стояло на Случі.

2. Зручним маневром ударної групи С. С. з 7-ю Запорозькою дивізією армія У. Н. Р. твердо стає лівим крилом на Случі.

3. Вдалим розположенням резерви (1-й полк С. С.) в Чорнім Острові командування С. С. своєчасно забезпечує свій лівий флянґ із боку Війтовець, що їх займає ворог після відкинення Волинської групи. Таким же зосередженням резерв забезпечено скупчення 7-ої Запорозької дивізії біля Катеринівки й рівночасно створено сприятливі умови для контр-маневру ударної групи. Таке розположення резерв було викликано постійним побоюванням штабу корпусу С. С. за лівий флянґ корпусу, чому один із найсильніших своїх полків він і виділив у Чорний Острів, навіть на шкоду силі фронту.

4. Пасивність 9-ої Залізничної й 8-ої Запорозької дивізії дала змогу ворогові закріпитися на Красилівському пляцдармі й потягла за собою втрату всієї лінії р. Случі з усіма переправами. Тому р. Случ утратила для армії У. Н. Р. своє значіння.

5. Плян маневру по північному березі р. Случі, про який говорить у своїй книжці „Похід українських армій на Київ — Одесу“ генерал Капустянський, дійсно міг дати нам великі користі, але при умовах:

а) переведення його достаточними силами, а таких сил фактично не було (1-й полк С. С. 1,000 — 1,200 баґнетів, 7-а Запорозька дивізія зі Слобідським кошем 500 — 600 баґнетів і кінний полк Костя Гордієнка 60—100 шабель);

б) твердого тримання фронту по р. Случ від Красилова до Малих Зозулинець, хоч би на перших порах, поки маневр не обозначився. Другої умови не було;

в) дійсного наміру штабу армії У. Н. Р. цей плян здійснити не зміг.

Тут слід підкреслити, що командир групи С. С. не знав про тертя в штабі армії та про розбіжність плянів у чинників цього штабу. Він був поставлений перед фактом несподіваного відкликання 7-ої Запорозької дивізії саме тоді, коли рівночасно йому передано пропозицію (здається від ген. Капустянського) перевести обхідний маневр. Із одним 1-им полком С. С. маневр цей був надто ризикований, та крім того, частини зупинилися не від браку хотіння переслідувати ворога, а з причини дійсної великої перевтоми.

Положення сторін на початку липня. Останній період боїв за Проскурів.

У ріжних частях України оживляється робота повстанців, які дезорганізують запілля й підвіз ворожої армії. Війська російської реакції розпочинають свій наступ із Кубані, розширяючи терен посідання в напрямі Царицина й Харкова.

Червоні москвини напружують всі сили, щоби скорше злiквiдувати українську армію.

Вони скупчують свої сили в районі Красилова; до Старокостянтинова підводять нові частини. На своїм лівім крилі зміняють давні частини свіжою піхотою, підсиленою кіннотою.

Бої 1 липня. Наступ червоних москвинів.

Вночі з 30 червня на 1 липня прибуває для часткової зміни корпусу С. С. Холмська дивізія, яка й зміняє 1-й полк С. С. у Базалії. 1-й полк С. С. відходить у ту ж ніч до району Копачівки—Пахутинець. Волинська дивізія на ранок 1 липня починає відходити до Війтовець. Зранку 1 липня ворог розпочинає свій наступ на Холмську дивізію, яка майже без бою поспішно відходить на Купель. 3-й полк С. С. відкидає своє ліве крило від Малих Зозулинець на Шмирки. Поспішний відхід Холмської дивізії не дає змоги своєчасно вжити для вдару 1-го полку С. С. Одночасно ворог, видкинувши 9-у Залізничну дивізію за р. Бужок біля Ходковець, енерґійно веде наступ на праве крило групи С. С., заняте слабими 2, 4 і 5 полками. Ці полки відступають, залишивши Миколаїв, на лінію Черепова — Манилівка, змусивши тим і 3-й полк С. С. відійти від Зозулинець до лінії Ставчинці—Індики.

Бої 2 липня.

На 2 липня в районі Війтовець збирається вся Волинська (північна) дивізія під командою генерала Єрошевича. Командирові дивізії, який мав задачу змінити решту фронту групи С. С., штаб цієї групи запропонував або підтримати Холмську дивізію, або змінити 1-й полк С. С., який мусив удень 1 липня знов змінити майже цілу Холмську дивізію. Командир Північної дивізії від цієї пропозиції ухилився, а домагався зміни частин С. С. під Миколаєвим. Але й тут змінив тільки правий участок групи, чому опинився зі своєю дивізією між частинами С. С.

Змінені частини було вжито на підсилення правого крила, яке також було загрожене, бо 9-а Залізнична дивізія відкотилася до Калинівки. Протягом 2 липня ворог знову веде наступ на Холмську дивізію, яка, не виявляючи опору, відходить за залізницю Волочиське—Чорний Острів. Ворожий удар приймає на себе 1-й полк С. С., який цілий день контр-атаками стримує ворожий натиск.

Надвечір ворогові вдається зломити лівий флянґ полку, і полк стає по лінії Пахутинці — Бубнівська Корчма. Між іншим, тут трапився такий випадок. Коли полк вже смерком атакував ворога в напрямі на Глядкн, ворожа кіннота атакувала полк із півдня, і полк, що почав був вдало розвивати атаку, мусив у дуже скрутній обстанові повернути назад. Тоді командир Північної дивізії генерал Єрошевич, мотивуючи тим, що Січові Стрільці стали до його фронту під прямим кутом, видав наказ своїй дивізії відійти в район Юхимівці — Вачулинці *). Таким чином ворог потіснив ліве крило Січових Стрільців, з якими страчено звязок, а центр Манилівка — Ставчинці залишився ніким не занятий. Прийшлось якось рятувати ситуацію.

Бій 3 липня 1919 року.

Штаб групи С. С. вирішив звузити свій фронт, відтягнувши 1-й полк С. С. до с. Катеринівки, залишаючи інші частини на лінії від дороги Миколаїв—Чорний Острів—Черепова. На цю перегруповку, гадалося, вистарчить ночі. Удосвіта 1-й полк С. С., підходячи до Катеринівки, був заатакований ворогом із півночі і став потроху осаджувати на село Крачки. Йому на допомогу направлено було сотню штабу армії, але ця сотня, вийшовши з Чорного Острова, була обстріляна гарматним вогнем ворога, й дальше околиць Чорного Острова не рушила. Підтягнутий на допомогу 1-му полкові С. С. з правого крила 3-й полк С. С. був кинутий в атаку з метою заняти Катеринівку й ударити ворогові у флянґ. Але його атаку відбито.

Командування групи С. С. зняло зрештою майже все зі свого правого крила й кинуло під Крачки — Катеринівку, та ворог, підбадьорений першим успіхом, завзято відбивав усі атаки, кидаючись щохвилі до контр-атаки. Бій тягнувся з надзвичайною напруженістю більше, як чотири години. У бою взяли уділ усі полки корпусу С. С. Ворог мав Богунівську й Таращанську бриґаду, 13-й Пограничний полк і до півтора полку кінноти. На участку сусідньої Північної (Волинської) дивізії бій почався трохи пізніше й був менше впертий. Війська остаточно перетомилися й понесли дуже великі втрати. Надії на втримання наступного дня Чорного Острова було мало, тому ввечері штаб групи С. С. дав наказ відійти військам і скупчитися у двох групах: 1-й полк С. С., 28-й Стародубський полк і 4-й полк С. С. в районі с. Грузевичі, маючи задачу прикривати Проскурів із заходу; 2, 3 і 5 полк С. С. — в с. Водички з тим же завданням прикриття Проскурова, для звязку з Північною (Волинською) дивізією в с. Мочулинці та яко резерва 1-ої групи.

---

*) Характерного наказу цього, на жаль, не мається тепер під рукою, щоби навести його тут у цілості.

Бій 4 липня. Залишення Проскурова. Катастрофічне положення фронту. Запорожці й Січові Стрільці. Відступ на Ярмолинці.

4 липня ворог наступає з Чорного Острова, напираючи на частини С. С., що перегорожують йому дорогу на позиціях під с. Грузевичі. На лівому крилі С. С. спокійно. Друга частина ворожих сил натискає на Проскурів із півночі. Перед полуднем виявляється значної сили ворожа колона, що наступає з напрямку Миколаїв—Осташків на ст. Гречани. Ця колона хутко займає без бою (бо ніяких українських частин не було на цьому напрямкові) с. Олешин і обстрілює ст. Гречани. Частини Запорозької групи, що займали ст. Гречани, опівдні залишають станцію й відходять на Проскурів. Ворог врізується клином між групами Запорозькою та С. С., найбільше загрожуючи частинам С. С. під Грузевичами. Тому частини ці під тою загрозою й під ворожим натиском із боку Чорного Острова починають відходити на с. Малешівці. Над вечір цього дня 1-й полк С. С., 28-й Стародубський полк і 4-й полк С. С. осягнули зазначене село, але під час переправи через р. Плоску були атаковані ворожою кіннотою, якої атаки не витримали й у неладі поспішно продовжували відворіт на Малиничі, примусивши й другі частини С. С., що стояли в с. Водичках, теж відступити на с. Кудринці. Було це приблизно біля 7 год. вечора.

Командування групи С. С. видало наказа своїм частинам заняти лінію Антонівці й Буйволівці з метою прикрити напрям Проскурів—Камянець. По шосі в цьому напрямі відходили всі тилові установи й обози Запорозької групи й групи С. С. Волинська група в час цих подій була десь у районі Городка.

Ніч з 4 на 5 липня проходила в надзвичайно нервовому піднесенню. Звязок між частинами й штабом армії був нарушений. Групи також не мали між собою звязку. Ряд невдач протягом останніх тижнів дуже погано відбився на нормальному стані війська—козаків і старшин. Бойовий запал і порив погас. Частини війська були близькі до повної деморалізації. Стійкість частин майже зовсім зникла. Захиталася віра й надія на перемогу над ворогом. У деяких частинах почалися заворушення. Гайдамацький полк 6-ої Запорозької дивізії відмовився виконувати накази. У Запорожців виникла навіть думка залишити реґулярний спосіб боротьби з ворогом і відправитися на партизанку в його запілля. Протягом ночі в групі С. С., за звітами командирів поодиноких полків, виявилося, що частини понесли великі втрати, виснажилися тяжкими й безперервними боями і що бойовий запал сильно обнизився. Тоді командування групи С. С. вирішило відтягнути групу в район Ярмолинець, щоби дати військові просто виспатись. Відійшовши вранці 5 липня, частини розположилися в м. Ярмолинцях і ближчих околицях на південь від містечка. Сторожові частини зайняли ліс на північ від Ярмолинець (1-й полк С. С.) і с. Олексинець Пільний, перехвачуючи головні напрямки на Ярмолинці з півночі.

Висновки. У результаті проскурівської операції армія У. Н. Р. втратила Проскурів—залізничний і адміністративний центр. Програно всі бої на важнішому участкові й утрачено значну частину території, з якої тепер не можна було черпати запасів для харчування й поповнень українського війська. Ворог, зручно маневруючи, примусив війська У. Н. Р. розтягнутися на широкому фронті. Армія У. Н. Р. зужила всі свої резерви й, маючи кордонну лінію на всьому фронті, скрізь стала слабшою від ворога. Причини невдач полягали в наступному:

1) переважні сили ворога,
2) розтягнутість фронту,
3) відсутність резерв,
4) стомленість війська,
5) нескоординованість зусиль ріжних частин.

У штабі армії була незгода щодо пляну наступу з р. Случі *), результатом якої було начебто цілковите залишення управління військом.

Волинська група (Холмська та Північна дивізія), коли хоче, тоді зміняє корпус С. С., хоч мала б це зробити до ранку 1 липня. Таким чином група С. С., яка при нормальних обставинах мала б бути у резерві й пригодилась би для маневру, змушена була дальше тримати фронт і затикати проломи, що появлялися в ньому через нестійкість Холмської й Північної дивізії. Корпус С. С. хутко залишив переправи на р. Случі. Але причини цього були не в тому **), що С. С. швидко здали їх, будучи заатаковані з Красилівського пляцдарму, а в тому, що всі резерви групи С. С. були зосереджені на лівому її крилі; в тому, що фронт С. С. непомірно розтягнувся після відходу Волинської групи і зміни 7-ої Запорозької дивізії та приданих до неї частин. А найголовніша причина оставлення р. Случі полягає в тому, що 9-а Залізнична і 8-а Запорозька дивізія були весь рішаючий час пасивні й стояли на р. Бужку, а 7-а Запорозька дивізія в Калинівці. Командир Запорозької групи, маючи задачу очистити Красилівський пляцдарм, фактично з 26 по 30 липня через перевтому військ і великі втрати не поміг загроженому правому крилу С. С. під Чепелівкою, не зважаючи на вимоги штабу армії перейти в наступ ***). Тому не оправдане звалення всієї вини за оставлення р. Случі на Волинців і С. С., як це робить генерал Капустянський у своїй книжці ****).

---

*) Про це пише генерал Капустянський у своїй праці „Похід українських армій на Київ—Одесу".

**) Як говорить генерал Капустянський в повищій своїй праці—ст. 81.

***) Генерал Капустянський „Похід українських армій на Київ—Одесу"—ст. 69.

****) Генерал Капустянський каже (цитата зі ст. 81 п. 3 тої ж книжки), начебто мала стійкість Січових Стрільців і Волинців не дозволила командуванню армією У. Н. Р. перевести контр-маневр. Тимчасом контр-маневр був намічений ще 26 червня (директива ч. 01605), а відхід зі Случі стався 30 червня. Від Бужка до Красилова 10 верстов, але 9, 8 і 7 дивізія не могли за чотири дні осягнути Красилів із боями.

Тут указано лише тактичні причини невдач, не беручи під увагу причин адміністративного характеру: відсутність поповнень, неналагодження мобілізації, брак бойових припасів і т. д.

Дальніший відступ на Фрампіль—Рудку. Рішення про переформування групи. Лянцкорунь.

День 5 липня пройшов спокійно. Група С. С. відпочивала в районі Ярмолинець. 6 липня по полудні сторожові частини корпусу С. С. були заатаковані на північ від Ярмолинець і під Олексинцем-Пільним. Вислані їм підсилення з Ярмолинець і броневі авта з артилерією — не допомогли. Зустрівши стихійний відступ 1 і 4-го полку С. С., все почало відступати, й тому повстало питання зупинити війська на найближчій оборонній лінії. Слабенькі полки й технічні сотні, що знаходилися в резерві, були вислані для заняття с. Ставчинці і м. Фрампіль, куди й зосередилися надвечір всі частини. Ворог дальше не переслідував, і частини на зазначеній лінії впорядкувалися, зайнявши с. с. Язвіня, Савинці, Фрампіль; кіннота—Нова Пісочна. До 9 липня на зазначеній лінії йдуть невеликі сутички з ворогом. У командування групи С. С., під впливом незмірного перетомлення частин, виникає думка за всяку ціну відірватися бодай частиною своїх сил від ворога для приведення їх у належний бойовий стан. Склад групи з поодиноких шістьох (а властиво сімох) піших полків, із трьома в той час артилерійськими полками, кінним дивізіоном Бориса, окремою кінною сотнею, окремими технічними сотнями й другими помічними частинами, що формувалися в міру потреби (всі ці частини не були зведені в більші тактичні одиниці), — робив для управління в боях надзвичайні трудноші. Шкоди такого стану річей для бойових чинів були занадто очевидні. До того ж і бажання позбавитись постійних несподіванок із боку Волинської групи з лівого флянґу примусили Січових Стрільців старатися підійти їхнім лівим флянґом до Галицької армії. Всі зазначені причини спонукали командування С. С. прийняти такий плян: залишивши на фронті Тернавка—Карабчиївка кінноту для прикриття напрямку через Балин на Камянець, звязавшись тою кіннотою з Запорожцями, що якраз підходять до району Солодковець,—стрілецьку піхоту відтягнути до м. Лянцкоруня, де привести частини до порядку, дати їм відпочити, зформувати два штаби дивізії, звести полки в дві дивізії й після того старатися отримати участок на крайньому лівому крилі армії У. Н. Р. Під час виконання цього пляну були внесені такі зміни при заняттю позиції: полки 1, 2 і 4-й С. С. відведено до Лянцкоруня, куди переїхав і штаб групи. Полки 3 і 5-й С. С., 28-й Стародубський і Миргородський курінь — відведено до с. Рудка, де їх малося переформувати в 2 (11-у) дивізію.

10 липня частини групи С. С. прибули до вказаних районів, де розпочалася надзвичайно спішна робота по переформуванню їх у дві дивізії. Протягом 3 — 5 днів було зформовано два штаби дивізії. До складу 1-ої (10-ої) дивізії увійшли: 1, 2 і 4-й полк С. С. (остан-

ній отримав назву 3-го полку С. С.). До цієї дивізії долучено одну технічну сотню. Командиром дивізії призначено полковника Рогульського. До складу 2-ої (11-ої) дивізії увійшли: 3-й полк С. С., що отримав назву 4-го полку С. С.; 28-й Стародубський полк і 5-й полк С. С. зведено в 5-й полк С. С.; Миргородський курінь перейменовано в 6-й полк С. С. До цієї дивізії долучено одну технічну й одну кінну сотню. До обох дивізій додано відповідну кількість гармат. Кінний дивізіон Бориса лишився як кіннота групи. Протягом того ж часу Січові Стрільці викупалися й частинно переодягнулися в нове, тимчасом підвезене, обмундурування. Після триденного відпочинку зі стрільцями переведено кілька муштрових і тактичних навчань. При формуванні дивізій принято було засаду рівномірного розподілу сил, через що в кожну дивізію входило по одному сильному полку (1 і 4) і по два слабших. Переформувавшися й трохи відпочивши, частини С. С. були знову готові до активних чинів.

Ситуація на фронті. Перехід до загального наступу

Після відходу від Ярмолинець стан групи С. С. і інших частин армії У. Н. Р. був жалюгідний. Досить було слабого напору навіть незначних ворожих сил, щоби війська У. Н. Р. почали відворіт. Дорога на Камянець була фактично відкрита. Тим часом вороже командування припинило переслідування військ У. Н. Р. і дало їм час відпочити й упорядкуватися. Ворог переводить перегруповку, скупчуючи найсильніші свої частини на лівому крилі й у центрі армії У. Н. Р. До цього примусило його те, що й частини Галицької армії (5 бриґаду вислано на Чорний Острів) якраз почали своїми тиловими частинами переходити Збруч. Під час такого затишшя на фронті — 13 липня 2-а (11-а) дивізія С. С. зміняє на фронті Тарнавка—Карабчиївка кінноту Бориса, яка відводиться на відпочинок у район на південь від Балина. В той час Запорожці займають Солодківці й ведуть розвідку на Ярмолинці. У Волинців тихо. З огляду на перехід Галицької армії за Збруч повстала крайня необхідність забезпечити для неї район зосередження. Тому командування армії У. Н. Р. вимагало скорішого приведення частин до порядку, маючи на меті чимскорше перейти у наступ.

17 липня 10 дивізія С. С. отримує наказ вийти на фронт. Командування С. С. рішає тримати одну дивізію на фронті, другу — в резерві. Гадалося заняти фронт лише 10-ою дивізією С. С., а 11-у відвести у резерву. Вранці 20 липня ворог на всьому фронті переходить у наступ. 10-а дивізія С. С. удосвіта підійшла до Тарнавки й розпочала зміну 11-ої дивізії. Якраз у цей час ворог повів наступ на 11-у дивізію. Спільними силами вся група перейшла у протинаступ, збила ворога й на його плечах удерлася до м. Фрамполя. На фронті під Фрамполем залишено 10-у дивізію, а 11-у зосереджено в резерві за лівим крилом, в с. Карабчиївці. В той же день Волинська група під натиском ворога подалася трохи на південь від м. Купина до с. Рипниці.

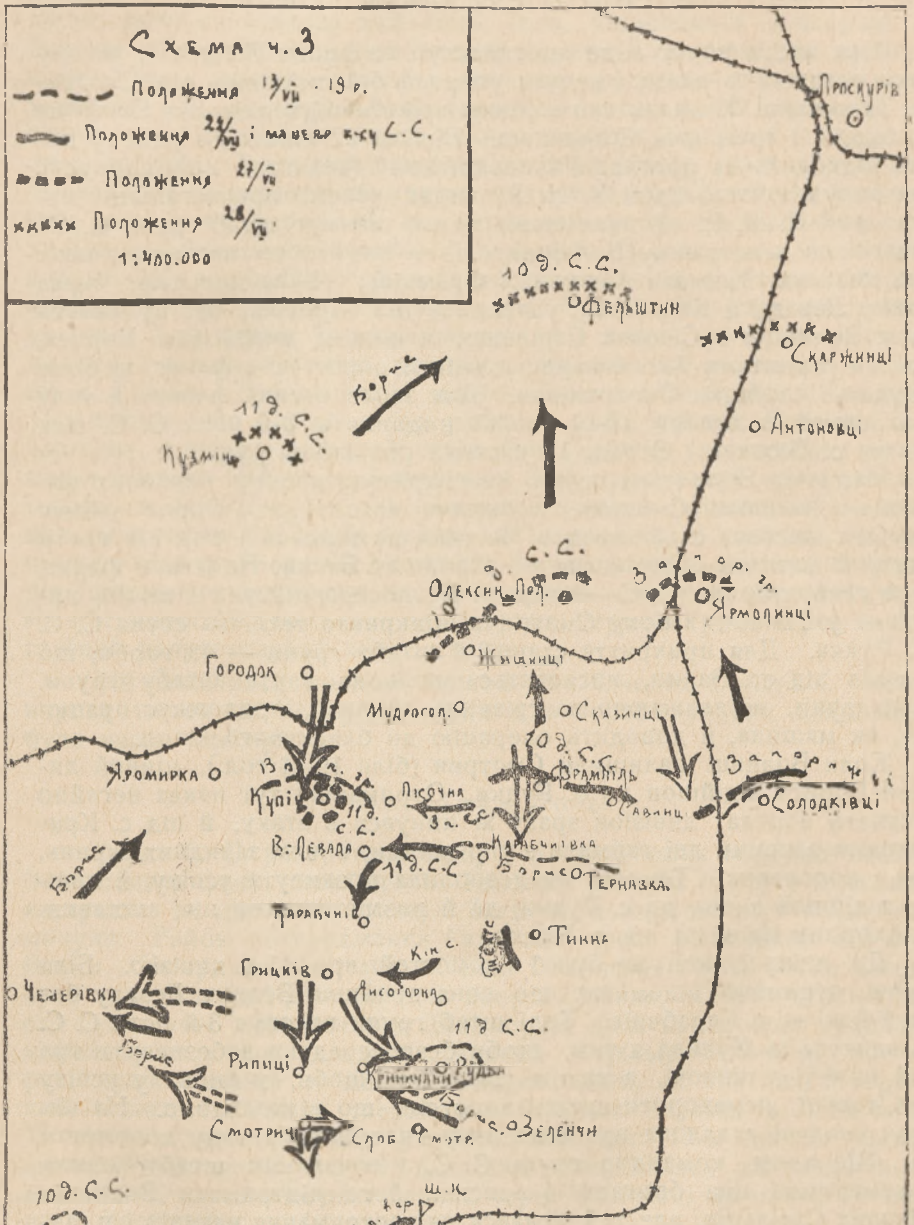
Схема ч. 3
Положення 13/VII. 19 р.
Положення 24/VII і маневр к-су С.С.
Положення 27/VII
Положення 28/VII
1:400.000
Проскурів
10 д. С.С.
Фельштин
Скаржинці
Антоновці
11 д. С.С.
Кузминці
Борис
С.С.
Олексин Пот.
Запор. гл.
Ярмолинці
Жищинці
Городок
Мидрогол.
Сказинці
10 д. С.С.
Яромирка
13 п.
Купін
Лісочна
11 д. С.С.
Фрамполь
3 п. С.С.
Савинці
Запоріжці
Солодківці
В. Левада
Карабчиївка
11 д. С.С
Борис
Терназка
Карабчиїв
Тинна
Кін. с.
Грицків
Чечерівка
Лисогорка
Борис
11 д С.С.
Рипиці
Криничани
Рудка
Борис.
Смотрич
Слоб
Смотр.
Зеленче
10 д. С.С.
Ш. К.
Лянцкорунь
Волин. гр.
Пол. кар.
Черч
Балин
14 бр. Г.А.
Дунаєвці

Бої 21 і 22 липня.

Тим часом ворог веде протинаступ на фронті Волинців, які потроху осаджують назад і ведуть упертий бій на північ від Смотрича. Запорожці 22 липня своїм лівим крилом відходять від Савинців на південь і тримають Солодківці. Вранці 22 липня до району Балина підходить 14 бриґада Галицької армії (аванґард 2-го корпусу). Біля полудня штаб армії У. Н. Р. видає наказа про загальний наступ армії У. Н. Р. У виконання цього наказу штаб групи С. С., з уваги на невитримку Волинців, після короткого вагання рішає: 10-ю дивізією тримати Савинці і Фрампіль; 11-ою дивізією, через Велику Леваду й Карабчиїв, ударити в тил ворогові, що прорвався поміж Волинців і Січових Стрільців, а кінним дивізіоном Бориса, з двома гарматами 7-ої батареї, вдарити ворогові у фляні, із боку с. Рудки і слобідки Смотричівки. Для забезпечення флянґу й тилу 11-ої дивізії зі складу 10-ої дивізії видвинути 3-й полк С. С. для заняття с. Пісочна. О год. 17 частини розпочали рух.

Надвечір Волинська група не витримує напору червоних москвинів і залишає Смотрич, відходячи на с. Черч. Ворог займає Смотрич, висовує свої передові частини на південь і схід від цього пункту й починає обстрілювати з гармат ст. Балин. Не тільки флянґ, але й глибокий тил С. С —відкриті. Безпосередній тил і штаби дивізій — у Тинній, з боку Смотрича прикриває технічна сотня С. С. в с. Рудка. Для прикриття станції й штабу групи — на горби, що на захід від ст. Балин, висилається польова варта штабу групи. Штаб групи, не зважаючи на грізність ситуації, продовжує працювати, як машина, й доводить операцію до блискучого кінця.

Коли Волинці залишили Смотрич (біля 19-ої год.), кінний дивізіон Бориса підійшов до с. Рудки. Отримавши тут наказ негайно атакувати ворога, дивізіон зразу ж кинувся в атаку, й під с. Криничанами захопив дві гармати з упряжками, кілька зарядних скринь, обоз і полонених. Темнота не дозволила розвинути успіху, й дивізіон відійшов знову до с. Рудки, де й розмістився на ніч, виставивши охорону на захід від с. Рудки.

До пізньої ночі не було відомостей про 11-у дивізію. Біля півночі отримано відомості, що вона пройшла Велику Леваду без бою і йде на с. Карабчиїв. Тоді штаб групи висовує 3-й полк С. С. для заняття м. Купина з тим, щоби безпосередньо забезпечити тил 11-ій дивізії з півночі, а також для того, щоби, у випадку успіху 11-ої дивізії, перехопити шляхи ворогові, що відходитиме. На випадок невдачі гадалося намовити 14-у Галицьку бриґаду допомогти нам. Ще вдень командир групи С. С. і начальник штабу їздили до командира цієї бриґади й просили його підтримати Волинців і Січових Стрільців, але той зіслався на неотримання наказів і в підтримці відмовив.

Ніч на 23 липня була дуже неспокійна. Штаб групи С. С. безупинно працював цілу ніч. Рішалася доля бою й, можливо, доля цілої дивізії. Біля 3 год. уночі ворог 2-им курінем Таращанців пе-

рейшов у наступ на с. Рудка. Хутко збив охорону кінноти й примусив дивізіон Бориса залишити село, відійшовши в напрямі на Зеленчі. Підтриманий 7-ю легкою батареєю (2 гармати), що підійшла вночі й мала співпрацювати з кіннотою наступного дня, дивізіон у пішому ладі перейшов у протинаступ і, коли ворог змішався, дивізіон хутко скочив на коней і кінно переслідував його в напрямку на Карабчиїв. Туди ворог спрямував свої обози. Коли обози, а за ними й 2-й Таращанський курінь підходили під Карабчиїв, атакував їх із флянґу 4-й полк С. С., що якраз зайняв був цю місцевість з боку Великої Левади, з їхнього правого флянґу атакувала кінна сотня 2-ої дивізії від с. Лисогорки, а ззаду, рубаючи шаблями, вдарила кіннота Бориса, що переслідувала з с. Рудок. Під тими зєднаними ударами 2-ий курінь Таращанців почасти поляг, почасти попав до полону, і тільки невеликі рештки розбіглися по лісах, що на схід від с. Гриців. Чуючи гомін цього бою у себе ззаду, 1-й курінь Таращанців, що вирушив був удосвіта того дня з с. Гриців на м. Смотрич, завернув назад. У лісах біля Грицева він нарвався на частини Січових Стрільців, і тут, як і 2-ий курінь, був розгромлений і розбігся врозтіч. До рук Січових Стрільців попало 518 полонених, між ними командир куріня, 28 кулеметів, 3 гармати, 40 фір обозу з кіньми, біля 600 рушниць, багато набоїв, полкова канцелярія Таращанського полку, як рівно багато награбованого москвинами військового й цивільного одягу, ріжні церковні речі, серед яких— срібний напрестольний хрест і чаша.

Бій закінчився повним успіхом для Січових Стрільців. Решта ворога тікала на Чемерівці, куди для переслідування направлено було нашу кінноту.

Наслідки боїв.

Група С. С. розгромила одну з найсильніших ворожих частин. Забезпечила флянґ своєї армії. Надовго відбила охоту у москвинів наступати на цьому участкові. Загроза Камянецькому напрямкові минула. Район зосередження Галицької армії на південь від лінії Балин—Смотрич добре забезпечено. Волинська група могла часово бути одведена до резерви для впорядкування. Січові Стрільці після частинного відпочинку в Лянцкоруні цією перемогою придбали моральну силу для дальших операцій. Стрільці побачили, що ворог, який здавався їм майже непереможним, не так вже й страшний — потрібна лише твердість і бажання перемогти. Під вечір 23 липня Січові Стрільці угрупувалися так: 10-а дивізія заняла фронт Фрампіль—Купин, 11-а дивізія зосередилася для відпочинку в с. Рудка, кіннота Бориса заняла через Чемерівці на ранок 24 липня с. Яромирку.

Наступ Січових Стрільців на напрямкові Чорний Острів—Миколаїв — Шепетівка — Звягель (Новоград-Волинський). Оборона Житомира.

Наступ на Проскурів.

У кінці липня командування Наддніпрянської й Наддністрянської армії плянують наступ для оволодіння залізницею, з вузлами Жмеринка й Проскурів, та виходу на р. Бужок. Ліва група: просто на Проскурів наступають Запорожці і 2-й Галицький корпус. Ліворуч забезпечує їх і допомагає група С. С., з напрямком на Чорний Острів—Миколаїв. Центральна група: Юрко Тютюнник наступає на Жмеринку. Права група полковника Удовиченка — на Вапнярку. Початок наступу намічено на 26 липня. Москвини, розбиті на свойому крайньому правому флянзі під Карабчиївим, припиняють наступ на всьому фронті й переходять до оборони, ставлячи значний опір. У той же час починають евакуацію Проскурова.

Бої 26 липня.

Група С. С., згідно з директивами штабу дієвої армії, розпочинає наступ і після впертого бою збиває ворога, виходячи на лінію Сказинці — Мудроголовці. 11-а дивізія С. С., остаючись у резерві, переходить до м. Купина.

Запорозька група в цей день не наступала, обмежившися розвідкою на Ярмолинці. 2-й Галицький корпус займає вихідне становище.

Бої 27 липня.

Майже одночасно розпочинають ранком свій наступ Запорожці — на Ярмолинці, Січові Стрільці—на фронт Олексинець Пільний—Жищинці. Ворог уперто бороniться, але зручним маневруванням частин українського війська й настирливим їхнім напором змушується до відвороту. В цей день Запорожці просовуються на північ від Ярмолинців. Січові Стрільці займають 10-ою дивізією Олексинець Пільний—Жищинці. 11-а дивізія С. С. лишається в м. Купині.

Бої 28 липня.

28 липня чини Січових Стрільців набирають більшого розмаху. 10-а дивізія С. С. переслідує ворога й старається захопити Фельштин. Ворог затримується в цьому пункті й сильно тримається. Все ж, атакований із фронту Стрілецькою піхотою й зі сходу, від Кузьмина, кінним дивізіоном Бориса, поспішно відступив на Чорний Острів. Січовим Стрільцям попадає до неволі кілька десятків полонених. Кінний дивізіон забирає кілька підвід обозу. Денний пере-

хід і стомленість війська перешкоджають переслідувати. 10-а дивізія С. С. ночує у Фельштині. 11-а дивізія С. С. надвечір підходить до м. Кузьмина. Запорожці осягають район Антонівці—Скаржинці.

Бої 29 липня. Зайняття Чорного Острова.

29 липня вдосвіта 10-а дивізія С. С. отримала наказ оволодіти Чорним Островом. Їй допомагає кінний дивізіон Бориса, охвачуючи Чорний Острів із заходу від с. Рідкодуби. 11-а дивізія С. С. — у резерві групи — уступом за лівим крилом переходить до району Хоминці—Мочулинці. Біля полудня 10-а дивізія С. С. підходить до Чорного Острова й починає атаку. Ворог тримається вперто. Після двогодинного бою кінний дивізіон, зманеврувавши яругами на захід від Чорного Острова, атакує ворога у флянґ. Ворог, розбитий, відступає. Значна матеріяльна здобич, кілька кулеметів і полонені дістаються до рук Січових Стрільців. Січові Стрільці потерпіли значні втрати раненими. Ранений командир кінного дивізіону сотник Борис. Не зважаючи на це, кіннота, а за нею й піхота завзято гонять ворога, що відступає, й за кілька годин осягають р. Бужок та займають м. Миколаїв. 2-й полк С. С., що був ускочив до м. Миколаєва, був атакований ворогом і змушений був залишити Миколаїв; але хутко впорядкувавшися, підтриманий головними силами 10-ої дивізії С. С., що якраз підходила, переходить у контратаку й ізнову займає м. Миколаїв. Москвини поспішно висаджують міст на р. Бужок, що в Миколаєві, й відходять на р. Случ. Запорожці й Галичани здобувають м. Проскурів. Багато прислужився Запорожцям при цьому авто-дивізіон С. С., під командою сотника Микола Турка. Зайнявши Проскурів, Запорожці переслідують ворога кіннотою.

Бої 30 липня. Вихід на р. Случ.

Маючи на увазі не дати ворогові впорядкуватися й бажаючи затримати ініціятиву в своїх руках, командування С. С. наступного дня, 30 липня, рішає продовжувати наступ із метою скоршого осягнення р. Случі й заволодіння переправами, бої за які дались раніш у знаки групі й могли б уявляти великі труднощі при дальшому наступі, якщо дати ворогові час прийти до себе й закріпитися на цій річці. Уранці 30 липня група переходить у наступ і жене ворога, а надвечір займає переправи біля Чорнилівки й Сорокодубів. 11-а дивізія С. С. залишається в Чорному Острові. 2-й Галицький корпус обсаджує Бужок, маючи своє ліве крило в с. Орлинці.

Висновки. У результаті пятиденних боїв українське військо знову заволоділо Проскуровим. Звільнило від ворога значну площу території, пройшовши з боями біля 65 верстов. Нанесло ворогові значні втрати й сильно його здеморалізувало. Само ж окріпло духом і підбадьорилося.

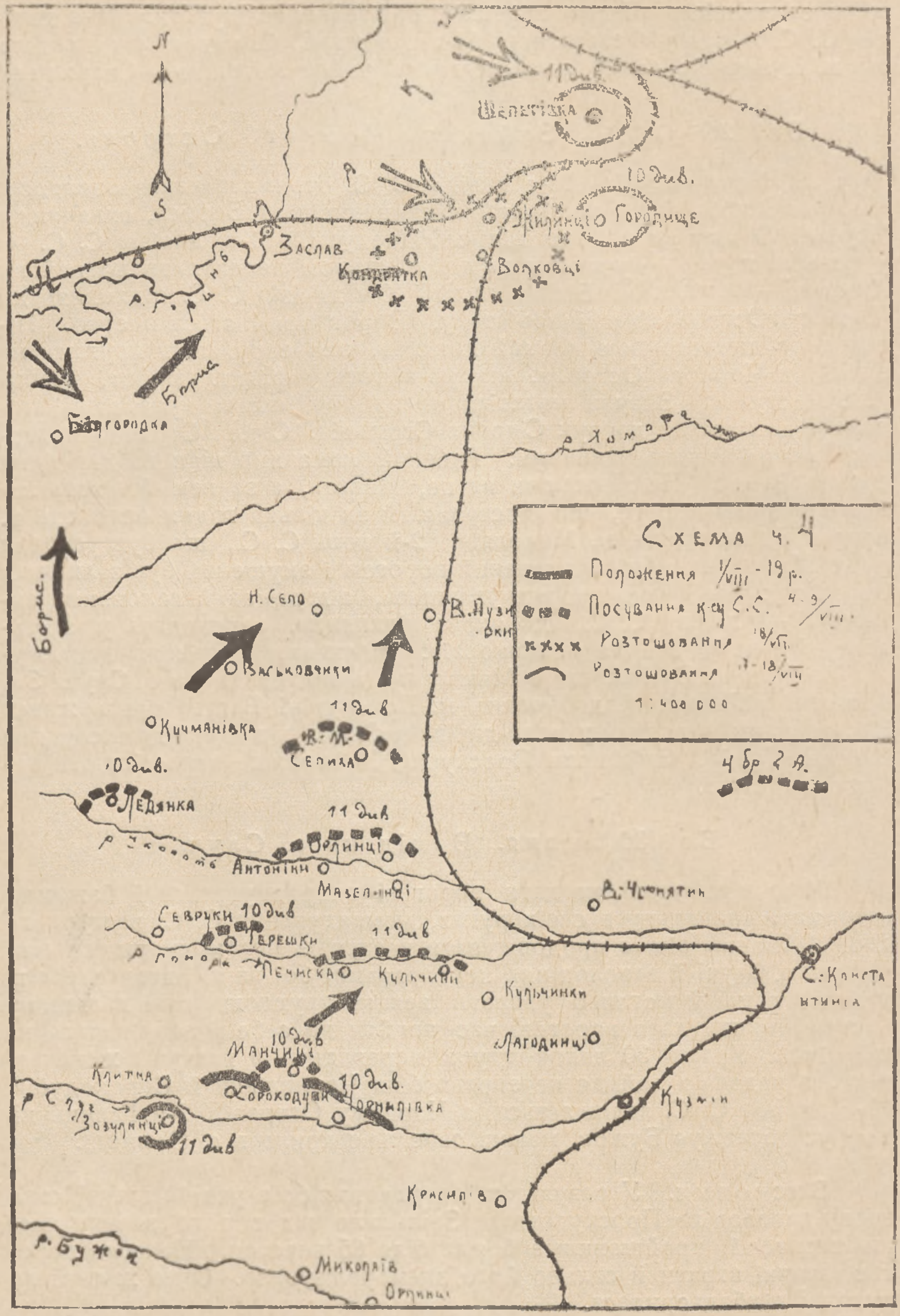
Схема ч. 4
Положення 1/VIII - 19 р.
Посування к-су С. С. 4-9/VIII
Розтошовання 18/VII
Розтошовання 17-18/VIII
1:400 000
N
S
Шепетівка
11 див.
10 див.
Жилинці
Городище
Заслав
Кондратка
Волковці
р. Горинь
Борис
Білогородка
р. Хомора
Борис.
Н. Село
Васьковчики
Кучманівка
11 див
10 див.
Ледянка
11 див
Орлинці
Антоніни
Мазепинці
Севрюки
10 див
Терешки
11 див
Печиска
Кульчини
Кульчинки
В. Чернятин
С. Констатинів
Лагодинці
10 див
Манчинці
Клитна
10 див.
Хороводуби
Чорнилівка
р. Случ
Зозулинці
11 див
Кузмин
Красилів
р. Буж
Миколаїв
Орлинці
4 бр. 2 А.

Наступ на Шепетівку групи С. С. і 2-го Галицького корпусу.

З розвитком наступу Наддніпрянської й Галицької армії штаб дієвої армії рішає повести широко закроєні операції, з метою здобути все Правобережжя з Києвом. Наказ мав на меті, в звязку з рівночасними операціями московської протибольшевицької добровольчої армії Деникіна з південної Донщини, — знищити сили московських большевиків, що оперували на півдні України, й захопити їхні матеріяльні бази. Дозволити українським військам поповнитися у велику всенародню армію на здобутім Правобережжі, де скрізь зриваються проти большевиків повстання. Дозволити Україні увійти в міжнародні зносини, як поважній протибольшевицькій силі, якої не можна легковажити, та здобути так міжнароднє признання української державности й матеріяльну допомогу для українського війська з боку европейських держав, заінтересованих у провалі московського большевізму. Проти цього якраз большевізму йшли російські білі війська Колчака, що здобув увесь Сибір і дійшов аж до Волги біля Самари; Деникіна з-над Чорного моря, Юденіча під Петроградом і Гурка з Архангельська.

На 1 серпня ворог перед фронтом групи С. С. і лівим крилом 2-го Галицького корпусу займає Старокостянтинів—Кузьмин і позиції проти переправ Красилівських, Чорнилівської, с. Сорокодуби і с. Кліниця. Група С. С. підлягає 2-му Галицькому корпусові. Задача цілої групи в загальному наступі на Київ—забезпечення лівого крила армії, що наступає на Київ, і оволодіння Коростенем. У передбаченню нового наступу група С. С., займаючи 10-ю дивізією лінію Случі: Чорнилівка—Сорокодуби, скупчує 11-у дивізію в район Малих і Великих Зозулинців, маючи на меті форсувати ту ж р. Случ і ударом по правому флянґу ворога примусити його очистити переправи біля Чорнилівки. 10-та дивізія повинна в цей час переслідувати ворога й дійти на лінію р. Понори. Приймаючи на увагу значну здеморалізованість ворога, група С. С. увесь час поривалася чимскорше кинутися до наступу, але 2-й Галицький корпус все відтягав розпочаття акції. На 2 серпня група С. С. зайняла зазначене вище положення.

3 серпня 11-а дивізія С. С. форсувала р. Случ біля Малих Зозулинців і заняла мостовий причілок на північному березі річки.

На 4 серпня 11-ій дивізії С. С. дано задачу збити ворога з позицій біля с. Клитна й наступати в напрямі на Кульчини, з метою виходу на фронт Кульчини—Печиска. 10-а дивізія мала допомогти 11-й дивізії атакою на переправу біля Чорнилівки. Після заняття 11-ою дивізією вказаного їй фронту, 10-а дивізія С. С. має зосередитися в районі Пилипи—Мончинці, в резерві групи.

11-а дивізія С. С. зранку 4 серпня боєм здобуває с. Клитну і, переслідуючи ворога, надвечір займає Кульчини й Печиски. 10-а дивізія С. С. стає в призначеному їй районі. Частини 2-го Галицького корпусу просовуються вперед і займають Старокостянтинів.

5 серпня група С. С. успішно просувається з невеликими боями: 11-а дивізія на р. Ікопоть і займає Мазепинці—Орлинці та Антоніни; 10-а дивізія переходить до району Грицини—Терешки, залишаючись у резерві групи.

Бої 6—10 серпня.

Починаючи від Чорного Острова, група С. С. увесь час іде уступом уперед на лівому крилі української армії. 2-й Галицький корпус увесь час відстає. Причини цього були: порівнюючи мале знайомство з тактикою московського большевицького війська, чому командування 2-го корпусу трималося дуже обережно; незнайомство з тереном війни й особливий спосіб ведення операцій 2-м Галицьким корпусом. Корпус цей висовував далеко вперед невеликі відділи з обмеженими завданнями—розвідки; ці відділи підпирав більшими відділами на випадок невдачі і тільки після цього вводив у бій всі свої сили *).

Так і в дні 6—10 серпня. 2-й Галицький корпус, занявши Старокостянтинів, висунув на північ від міста тільки одну, слабого складу, 4-ту бриґаду. Січові Стрільці продовжують наступ дальше, не зважаючи на своє висунуте вперед становище. 11-ою дивізією вони осягають район Малої й Великої Селихи. 10-а дивізія посувається за лівим флянґом 11-ої дивізії. 10 серпня 4-а Галицька бриґада, що висунута верстов на десять на північ від Старокостянтинова, терпить невдачу й відходить на Старокостянтинів. Увесь 2-й Галицький корпус, замість підтримати її, залишає район Старокостянтинова й відходить на південь, утримуючи лінію Матрунки—Кузьмин.

Січовим Стрільцям, на фронті 10-ої дивізії, що була висунута на Ледянку—Кучманівку для обхвату ворожого флянґу, також не повелося, чому вся група примушена була відійти 11-ою дивізією назад, аж до лінії: Кульчин—Печиски і 10-ою дивізією—Терешки—Севруки. Ворог знов заняв Старокостянтинів і лінію р. Ікопоть. Спалив кілька сел і маєток в Антонінах із багатою бібліотекою й архівом ґрафів Потоцьких і дальше в цьому напрямі не продвигався. З боку Старокостянтинова ворожі відділи, просовуючись уперед, на 11 серпня зайняли с. Кульчинки й Лагодинці, врізуючись між Січових Стрільців і 2-м Галицьким корпусом.

Бої 12—14 серпня.

12 серпня, на домагання групи Січових Стрільців, 2-й Галицький корпус переходить своїми крайніми лівофлянґовими частинами в наступ, із метою забезпечення правого крила С. С., і займає боєм

*) Спосіб добрий, на мою думку, при війні, так би мовити, реґулярній або позиційній; при характері ж війни напівпартизанської — це вело за собою втрату часу й шкідливо відбивалося на власних успіхах. — М. Б.

с. Лагодинці. Ворог відходить на Старокостянтинів, залишаючи с. с. Кульчинки й Лагодинці. Наступного дня, 13 серпня, 2-ий Галицький корпус виходить на р. Случ від Острополя до Великого Чорнятина.

14 серпня вся Шепетівська група переходить у наступ. Частинам групи С. С. поставлено задачу: 11-ою дивізією наступати прямо перед собою на Великі Пузирки. 10-ою дивізією, через Ледянку—Васьківчики—Нове Село, охватити праве крило ворога й допомагати 11-ій дивізії. Кінному дивізіонові Бориса співділати з 10-ою дивізією на її лівому крилі; коли ж визначиться успіх на р. Ікопоті, взяти напрям на м. Білгородку, оволодіти нею і в дальшому продвигатися на Заслав—Шепетівку, загрожуючи правому флянґові ворога.

Наступ Січових Стрільців у цей день розвивався успішно. 10-ій дивізії пощастило виграти ворожий флянґ. Енерґійно посовуючись на Нове Село, вона весь час примушувала ворога відходити, через це посування 11-ої дивізії проходило досить легко. Надвечір ворожий 393 піший полк, що відступав перед 10-ою дивізією, під Великими Пузирками попав під флянґовий удар 11-ої дивізії й після короткого бою, стративши цілий курінь полоненими, в безладді відійшов на Хомору. Кінний дивізіон Бориса, під Білгородкою зустрівся з польськими кінними розвідками й, не знаючи, як ставитися до поляків, вступив із ними в бій. Поляки відійшли, й дивізіон зайняв м. Білгородку *).

Події 15—18 серпня.

15 серпня група С. С. без боїв вийшла на лінію р. Хомори. Ворог уже не ставив майже ніякого опору й без затримки котився на північ. Протягом наступних днів група С. С. ішла 11-ою дивізією в напрямі на Шепетівку, маючи 10-у дивізію уступом за лівим крилом, а кінний дивізіон на лівому крилі—з Білгородки на Заслав. 16 серпня підійшла головними частинами 11-ої дивізії під с. Жилинці, де зустрілася з польською кінною бриґадою генерала Савіцького. Польській бриґаді було поставлено вимогу, щоби вона дальше не просувалася, через що вона повернула на Заслав. Одначе, поки тяглися розмови з поляками, один польський ескадрон і один курінь 2-ої Галицької бриґади зайняли Шепетівку. Група С. С. скупчилася в районі Жилинці—Волковинці—Кондратка.

*) У своїй книжці „Похід українських армій на Київ — Одесу" генерал Капустянський пише, що з поляками до цього часу вже був підписаний проєкт умови, і з ними, очевидно, якось було вирішено щодо взаємовідносин, особливо щодо зустрічі на фронті. Але ні штаб Дієвої Армії, ні штаб Головного Отамана не тільки не дав ніяких інструкцій своїм лівофлянґовим військовим частинам, але навіть не повідомив вищих військових начальників про те, що якісь заходи в цьому напрямі взагалі робилися. На виразні запитання штабу групи С. С., як поводитися з поляками, сам генерал Капустянський і начальник штабу Головного Отамана відповіді ніякої не дали. Тому штабові групи С. С. самому приходилося шукати виходу з положення, яке пізніше зложилося на лівому крилі Січових Стрільців у звязку з просуванням поляків на схід.

16 серпня 11-а дивізія С. С. перейшла до Шепетівки, а Галицький курінь виступив, щоби приєднатися до своєї бриґади в Полонному. 10-а дивізія С. С. зосередилася в районі с. Городище.

18 серпня ескадрон поляків опустив Шепетівку (цукровню ґрафа Потоцького). Група С. С. цього дня відпочивала.

Висновки. В результаті боїв, у період від 1 по 18 серпня, Січові Стрільці розбили ворога на дорученому їм напрямкові. Значна кількість полонених, кулеметів, набоїв та іншого військового майна попадає до їхніх рук. Група С. С. посідає залізницю Бердичів—Шепетівка з важним залізничним вузлом—Шепетівкою. Ворог, сильно здеморалізований, не ставить нашому військові опору й невпинно відступає на північ. Наше військо міцнішає на дусі.

Наступ на Звягель (Новоград-Волинський).

Для дальшого наступу на Новоград-Волинський і переслідування ворога командування С. С. визначає 10-у дивізію С. С. і кінний дивізіон Бориса. Протягом 19 серпня 10-а дивізія осягнула райони Колоденки—Радулина. Ворог ніякого опору не ставив. 11-а дивізія та штаб групи лишились у Шепетівці, вибравши сотню польової варти до м. Славути для забезпечення з боку поляків від можливих несподіванок. Штаб Головного Отамана навіть і після зустрічі з поляками та інциденту 16 серпня все ж не дає жадних вказівок щодо відносин із поляками.

20 серпня 10-а дивізія з кінним дивізіоном Бориса боєм здобуває Новоград-Волинський і форсує р. Случ. Ворог, очевидно, підтягнувши резерви з Коростеня, пробує затримати наступ 10-ої дивізії. 2-й Галицький корпус підходить до району Житомира.

У цей же день по полудні польський відділ раптово нападає на польову варту Січових Стрільців, обеззброює її й забирає командира варти та кількох стрільців до неволі. Більша частина варти втікає на Шепетівку. Командування групи С. С. починає само на власну руку переговорювати з поляками про встановлення взаємовідносин і повернення людей та зброї польової варти. Переговори встановлюють необхідність звязкових старшин при флянґових частинах. Обидві сторони зобовязуються не нападати одна на одну без попередження. Штаб армії У. Н. Р. і далі мовчить та вказівок своїх не дає.

Бої на Новоград-Волинський 21—24 серпня.

Ворог, підсиливши свої частини під Новоградом-Волинським свіжими військами з Коростеня, переходить проти 10-ої дивізії у протинаступ і тут завязуються бої на східньому березі р. Случі. Ворог увесь час намагається обійти крило Січових Стрільців із півночі й переправитися через р. Случ. Особливо настирливі атаки веде він на Олександрівку й пізніше Чижівку. Тому штаб групи рішає

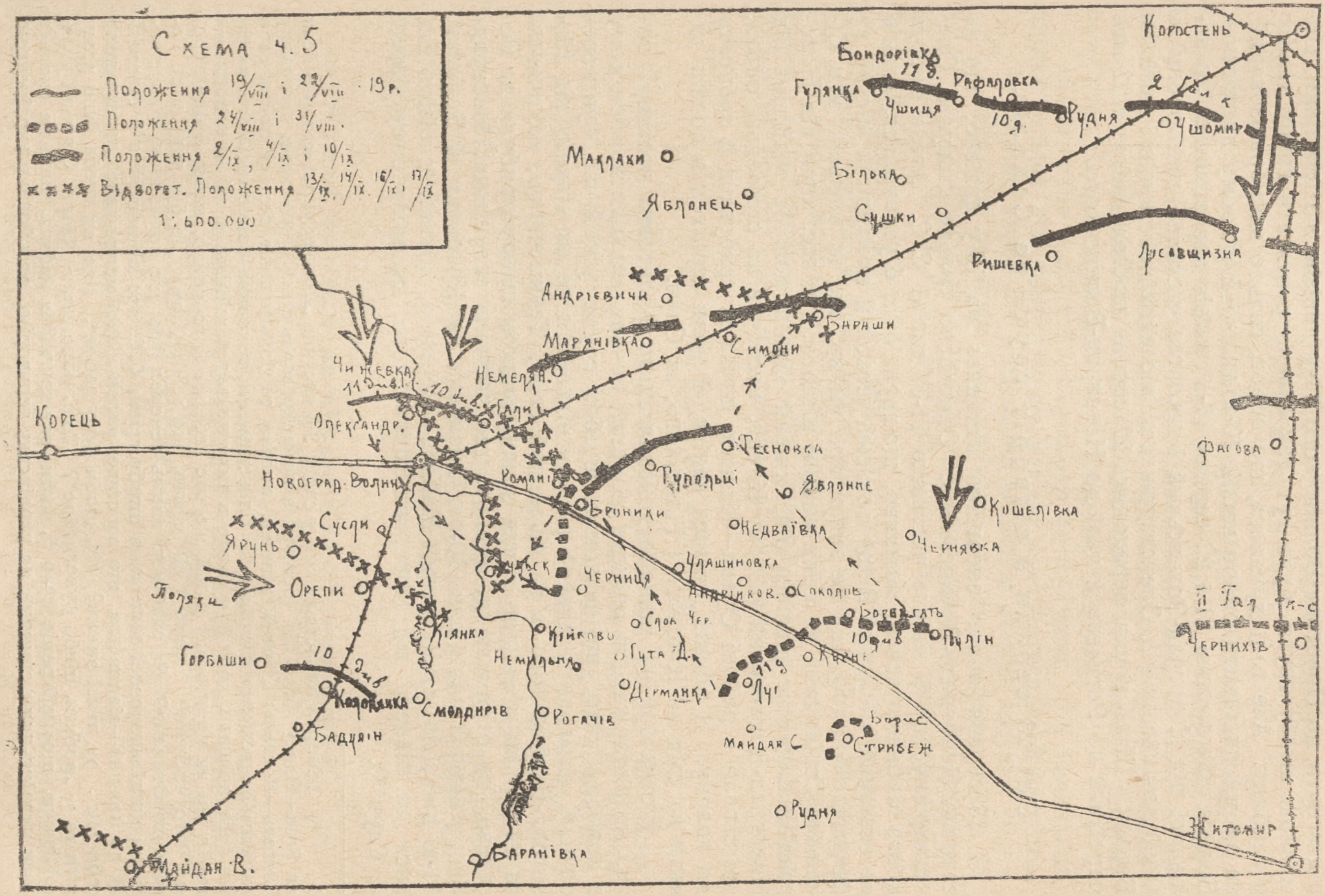
Схема ч. 5
Положення 19/VIII і 22/VIII 19 р.
Положення 24/VIII і 31/VIII.
Положення 2/IX, 4/IX і 10/IX
Відворот. Положення 13/IX, 14/IX, 16/IX, 17/IX
1:600.000
Коростень
Бондорівка
11 д.
Рафаловка
Гулянка
Ушиця
10 д.
Рудня
Ушомир
Маклаки
Білька
Яблонець
Сушки
Ришевка
Лисавщизна
Андрієвичи
Маряніївка
Симони
Бараши
Чижевка
11 див.
10 див.
Немеля
Корець
Олександр.
Новоград-Волин.
Тесновка
Тупольці
Романі
Броники
Яблонне
Кошелівка
Фасова
Суслі
Ярунь
Орепи
Поляки
Недваївка
Чернявка
Черниця
Улашиновка
Сокопне
Кіянка
Кійково
Немильня
Гута
Дерманка
Лугі
Пулін
10 див.
Черниців
Горбаши
10 див.
Колодянка
Смолдирів
Рогачів
Бадуїн
Майдан С.
Стрибеж
Борис
Рудня
Житомир
Баранівка
Майдан В.

підтягнути до Новоград-Волинського 11-у дивізію з Шепетівки. Помилкою штабу групи було тут так сильно розтягати групу далеко в глибину. Але тоді думалося, що ворог, сильно здеморалізований, не зможе поставити опору нашій 10-й дивізії й кінному дивізіонові Бориса. На протязі 21 і 22 серпня 11-а дивізія перевозиться по залізниці під Новоград-Волинський і протягає частинно свій фронт на північ, змінивши під Олександрівкою місцевих повстанців і дивізіон Бориса. Штаб групи переходить 22 серпня до Полонного, а 23 має переїхати до Рогачева й далі до Новоград-Волинського.

Бої 23 серпня й відворіт групи на Соколів.

23 серпня ворог енерґійно натискає на 10-у дивізію, що на схід від Новограда-Волинського. Одночасно сильно атакує с. Олександрівку, що її занято частиною 11-ої дивізії С. С. Атаки ворога довго відбиваються й, можливо, що група була б утрималася, коли б не ось-який випадок. Вищі польські штаби й командири частин на фронті, очевидно, ще не знали про умови, що їх завязано між Січовими Стрільцями та їхнім вищим штабом, і в час, коли під Новоград-Волинським рішався бій, кінний відділ поляків підійшов під Новоград-Волинський із боку Корця, наскочив на стрілецькі обози, що стояли в районі Орени—Киянки, почав їх грабувати й забирати до полону. В обозах сталася паніка, й вони стрімголов почали тікати на схід до Кікового і Гільського, за Случ.

Вістка про це швидко докотилася до фронтових частин, і вони, не видержавши натиска ворога, почали відходити, при чому з приводу того, що звязок зі штабом групи у той час був перерваний, командири дивізій рішили відходити не на південь від Новоград-Волинського, а на південний схід.. Таким чином, коли вночі на 24 серпня командир групи з начальником штабу прибули до Рогачева, то отримали донесення, що частини залишили Новоград-Волинський і відійшли 10-ою дивізією на Кропивну й Броники, 11-ю дивізією на Калесний Майдан—Черниця, кінний дивізіон Бориса на південь від Новоград-Волинського, по західньому березі р. Случі *).

---

*) Генерал Капустянський у своїй 3-й частині „Походу українських військ на Київ—Одесу“ (ст. 112) іронізує з приводу залишення Січовиками напрямку Звягель—Костель: „Нехай, мовляв, поляки та большевики бються поміж себе на Костопольському напрямку“. Слід запитати генерала Капустянського, як би він себе почував, коли б у нього в тилу появився чинник, який не говорить—ворог він чи приятель, і в той же час забирає його майно, набої й обеззброює його частини? Невже б він думав, що той шуткує? Де був тоді штаб Головного Отамана? Як здається, навіть генерал (тоді ще полковник) Капустянський на кількаразові запитання штабу групи С. С. про відношення й ставлення до поляків—відповідав, що властиво умови ніякої немає, але „ви поводьте себе так... ну, так... знаєте? Ну, щоби було добре“. Але як треба було розуміти те — „робити, щоби було добре“? Тоді, наприклад, Січові Стрільці були тої думки, що найкраще було б, якби раз-другий їх набити, щоб не пхалися поза українськими спинами на українську територію, одвойовану українською

Бій 25 серпня. Відступ під Соколів і бої 27 та 28 серпня.

Відворіт 24 серпня, що був переведений без відповідної пляномірности, вніс замішання серед частин; звязку з частинами довго не було налагоджено й тому, коли наступного дня, 25 серпня, ворог повів наступ,—частини здали й відійшли: 10-а дивізія на фронт Новорудня—Улашинівка, зі штабом в Рудні, а 11-а дивізія—Дзекупки—Гута—Немильне, зі штабом у Старому Майдані.

Штаб групи в дорозі з Баранівки до с. Рудня. 2-й Галицький корпус зайняв Житомир і почав помалу просуватися на Коростень.

26 серпня ворог ще з більшою енерґією атакує частини групи С. С. і виходить на лінію Соколів—Андрюківка—Деманка. 27 і 28 серпня атаки ворога на Соколів продовжуються ще з більшою настирливістю. Все ж групі вдається протягом двох днів стримувати ворожий напір.

Стомленість Стрільців і появлення ворога в районі Чернявка—Кошелівка примушує штаб групи відвести вночі з 27 на 28 серпня свої частини на нові позиції: 10-у дивізію на лінію Березова Гать—Пулин. 11-у дивізію — Курне—Луг, Кінний дівізіон — Стрибеж, 2-й Галицький корпус у цей час займає район Черняхова.

Бої 29, 30 і 31 серпня.

Протягом цих трьох днів ворог увесь час старається збити 11-у дивізію С. С., але всі його атаки відбиваються. На фронті 10-ої дивізії С. С. частини то продвигаються вперед на кілька верстов, то знову відходять назад. Занадто повільне посування 2-го Галицького корпусу на Коростень дає змогу ворогові на фронті С. С. зміцнюватись, а група С. С. не має змоги звузити фронта й виділити резерв для маневру. Між іншим штаб 2-го Галицького корпусу весь час наказував групі С. С. розтягнути свій фронт майже до самої залізниці Житомир — Коростень, що було групі С. С. абсолютно не по силах.

Новий наступ на Новоград-Волинський. Бої 1—5 вересня.

На 1 вересня, згідно з наказом 2-го Галицького корпусу (групу С. С. додано до нього) про загальний наступ на Коростень, Січовим Стрільцям поставлено задачу — знов заняти Новоград-Волинський і, видвинувшися вздовж залізниці Новоград-Волинський—Коростень, допомогти 2-го Галицькому корпусові взяти Коростень ударом на Коростень із заходу.

кровю. А якої думки було вище командування У. Н. Р.—про це ні словечком воно не заявляло. — М. Б.

Вночі на 2 вересня Січові Стрільці переводять перегруповку й зосереджують на правому флянзі 10-ої дивізії 1-й полк С. С., на лівому флянзі 11-ої дивізії 3-й полк С. С. і кінний дивізіон Бориса і зранку 1 вересня атакують ворога на обох флянґах.

Ворог не витримує натиску й починає відходити. Січові Стрільці виходять на фронт Яблонна — Недбаївка й Улашинівка — Слобідка Черницька.

4 вересня, після невеличкого бою, Січові Стрільці займають с. с. Теснівка—Тупільці та Кропивна—Бронки.

5 вересня вся група робить поворот під прямим кутом на північ. Штаб групи ставить задачу: переслідувати ворога, маючи на меті вийти на фронт Бараші — Симони та Марянівка — Немелянка. Кінний дивізіон—на Новоград-Волинський. Під загрозою бути відтятими від Коростеня Січовою піхотою й під напором кінноти Бориса большевики поспішно почали тікати з Новоград-Волинського, при чому беззахисне це місто піддали такому сильному гарматному обстрілові, що більша частина міста зовсім вигоріла. Січові Стрільці вступили до Новоград-Волинського й зайняли визначений їм фронт. 2-й Галицький корпус опанував район ст. Фасової з аванґардом на р. Ірша.

Висновки. З заняттям Житомира й Звягеля українськ війська одвоювали значні й багаті обшари своєї землі від ворога-окупанта. Закріпили за собою посідання залізниці Бердичів—Шепетівка. Здобули частину залізниць Бердичів—Коростень і Шепетівка—Коростень. Відбили від ворога багато військової здобичі й велику кількість залізничного майна, як паротяги й ваґони, в яких українська армія відчувала надзвичайний брак. Із захватом залізниць полегшувалося маневрування війська і підвіз йому бойових та життьових припасів.

Бої 6 — 10 вересня.

Ворог, наблизившись до Коростеня, легше міг маневрувати, перекидаючи свої резерви з Коростеня по залізниці в трьох напрямках. До нього прибули нові частини, які поповнилися ще й місцевим большевицьким елементом, що зведено було в так звану Волинську бриґаду. Тому ворог, починаючи з 7 вересня, ставить значний опір. Прекрасно розуміючи значіння Коростеня для українських військ, а ще більшу вагу його для ворога, Січові Стрільці прикладали всіх зусиль, щоби скорше заволодіти цим залізничним вузлом. Те, що Січовим Стрільцям не вдалося його опанувати, ще не є доказом того, що вони не хотіли його взяти й не прикладали всієї своєї енерґії та сил до цього. Не зважаючи на опір ворога, Січові Стрільці з боями, без примінення артилерії, за рідкими винятками просуваючись по страшенно піскуватих дорогах, 7 вересня виходять на фронт Сушки—Білка—Яблонець—Мокряки. У цей час 2-й Галицький корпус знаходився головними силами в районі Фасо-

вої й аванґардами по лінії Шершні—Лісовщизна—Решнівка. Ворог починає переходити в контр-атаку.

8 вересня, коли група С. С. почала свій наступ 10-ою дивізією на Рафалівку, а 11-ою дивізією на Бондарівку, — ворог, зайшовши лісом у тил 10-ій дивізії, заатакував штаб цієї дивізії в с. Сушки й частинно забрав його до полону разом із канцелярією. Кінна сотня 10-ої дивізії в цьому бою понесла значні втрати. Між іншим, втратила свого командира сотника Матвія Загаєвича, брата Миколи Загаєвича, що поляг під Мотовилівкою. Командир 1-го полку С. С. підполковник Андрух кинувся з частиною свого полку на стріли й атакою у флянґ ворога, що напав на с. Сушки, врятував обози та штаб. Ворог розпорошився по лісі. На ліквідацію ворожого наскоку пройшло досить часу, і наступ 8 вересня затримався. На протязі 9 і 10 вересня група С. С. осягнула Мошни, Рудню, Ушицю й Гулянку. 2-й Галицький корпус лівим крилом заняв м. Ушомир і вже обстрілював із гармат ст. Коростень. Здавалося—день, і Коростень буде взятий.

У цей час ворог, зібравши значні резерви, переходить до енерґійного протинаступу на всьому коростенському фронті, наносячи удар правому флянґові 2-го Галицького корпусу від Чопович і центрові з Коростеня. На фронті С. С. також завязуються вперті бої. Ворог підтримує свою піхоту броневими потягами.

2-й Галицький корпус хутко починає відворіт. За ним відходять і Січові Стрільці. Про якийсь контр-маневр Січових Стрільців не могло бути й мови, бо для широкого маневру, в цілях допомоги 2-му Галицькому корпусові, вони були за слабі. Лишатися ж на місці в той час, коли 2-й Галицький корпус відійшов ізразу майже до Житомира, було аж надто небезпечно.

Відворіт на Новоград-Волинський. Бій за Новоград-Волинський. Дальший відхід на Шепетівку.

В часі відвороту група С. С. ставить опір ворогові на лінії Бараші—Симони - Андрієвичі, де тягнеться бій цілий день 12 вересня, і на лінії Романівка — Гали — Олександрівка — 13 вересня. На фронті 10-ої дивізії Січових Стрільців частини кілька разів переходили до контр-атаки, при чому 1-й полк С. С. поніс значні втрати раненими. Січові Стрільці відходять на Новоград-Волинський і, прикрившися р. Случчю, розполагаються: Гильське—Новоград-Волинський—Олександрівка.

14 вересня ворог розвідує позиції групи С. С. і веде обстріл Новограда-Волинського.

Відворіт на Шепетівку.

15 вересня 2-й полк С. С. (слабенький: 200—300 баґнетів), заатакований ворогом, не втримується й відходить за р. Смолка, де займає переправу біля Кіянки.

Наступного дня ворог атакує Олександрівку й форсує р. Случ під Чижевкою, одночасно перейшовши Случ під Гильським, далі переходить убрід р. Смолку біля Суслів і примушує Січових Стрільців до відвороту. Група відкидає свій лівий флянґ і центр та займає становище Кіянка—Орени—Ярунь.

На другий день, після боїв, відходять Січові Стрільці на лінію Смолдерів—Колоденка—Великі Горбаші.

17 вересня затримуються на позиціях на лінії ст. Майдан—Вілля. 18 вересня, згідно з наказом штабу Дієвої Армії (з відходом на Новоград-Волинський група вийшла з підлеглости 2-му Галицькому корпусові), група мала відійти до залізниці Бердичів—Шепетівка й згрупуватись у двох районах: у Полонному й у Шепетівці.

У м. Полонному зосереджується 10-а дивізія С. С., у м. Шепетівці 11-а дивізія С. С., штаб групи в с. Городище; 2-й Галицький корпус відійшов до м. Бердичева, в районі якого й зайняв позицію.

Оцінка акцій, ведених для заняття Коростеня.

Наступні чини, що були ведені протягом цілого місяця для заволодіння Коростенем, скінчилися невдачею. Українське військо не тільки не здобуло цього надзвичайно важного пункту, але й відступило до лінії залізниці Бердичів—Шепетівка, стративши весь терен, здобутий за час від 18 серпня по 12 вересня. Причини цієї невдачі були такі:

1) Відсутність у штабі групи С. С. точних і ясних інструкцій із боку вищого штабу щодо відносин із поляками.

2) Невиразне й скорше вороже, ніж приятельське ставлення поляків у районі Звягеля потягло за собою те, що група С. С., загрожена поляками стилу, повинна була залишити Новоград-Волинський 22—28 серпня й припинити свій, так удало розпочатий наступ на Коростень. Відійшовши до району Пулин—Соколів—Курне (де пробула до 1 вересня) група С. С. стратила таким чином цілий тиждень, — час, якого вистарчило б для підходу до Коростеня.

3) Повільне посування 2-го Галицького корпусу на Коростень. Корпус цей, не зважаючи на відхід Січових Стрільців від Звягеля, все ж мав достаточно сил для наступу на Коростень. Корпус довго затримався в Житомирі, а почавши наступ, вів його не досить енерґійно.

4) Для обхвату Коростеня з заходу Січових Стрільців було замало. 2-й же Галицький корпус відмовився від маневру для заняття Коростеня, а весь час вів фронтові атаки, які не дали позитивних наслідків. Незнання ворога, що сильно боявся обходів і обхватів, багато тут пошкодило. З другого боку й Січові Стрільці не досить сміливо рішались у цій операції на обхідні рухи.

5) Упертість ворога в боях під Коростенем теж спричинилася до невдачі наступу українських частин.

6) Загайка часу українськими частинами спричинилася до виграшу ворогом часу на підвіз підкріплень до Коростеня й перехід ним до активних чинів.

7) Проявлена командиром 2-го Галицького корпусу деяка нерішучість у веденню операцій по заняттю Коростеня спричинилася до того, що 2-й Галицький корпус після першої ж невдачі, як тільки ворог проявив активність, зараз же відійшов до Житомира, не спробувавши контр-атакувати ворога.

8) Великий вплив на все українське військо зробило залишення українськими частинами тількищо взятої столиці України—Києва. Дух підупав, порив охолонув, у душу почала закрадатися зневіра в перемогу.

Січові Стрільці на фронті проти Добровольчої армії Деникіна.

Положення на фронтах у період із 20 вересня по 20 жовтня.

По скінченню боїв за Коростень і відході 2-го Галицького корпусу до Бердичева, а групи Січових Стрільців до Полонного й Шепетівки, ворог, зайнявши лінію Кодня — Романів — Баранівка — Майдан — Вілля, дальше не продвигався, й на фронті настало затишшя. Після сутички, яка сталася між українськими військами, що зайняли були 30 серпня Київ, і частинами московської добровольчої армії, що підійшла на другий день до столиці України, та після того, як під натиском добровольців українські частини залишили її, — стало ясним, що з москвинами, чи то червоними, чи то білими, — не може бути й мови про будь-яке порозуміння. Тому український Уряд і Командування проголосили добровольчій армії війну на всьому східньому фронті. Таким чином перед українським військом виринув новий ворог. Білі москвини по заняттю Києва й Одеси розпочинають у другій половині вересня наступ на українську армію. Переважаючи її чисельно, технічно й багацтвом вогнеприпасу, одягу й іншими видами постачання, вони потроху відпирають українське військо на Київському й Уманському напрямку на захід і на Одеському — на північ. Біля половини жовтня положення на фронті складається таке: Запорозька група й 3-я дивізія в районі Крижополя; Волинська група в районі Гайсина; 4-а Київська дивізія в районі Ільвиці й далі на північ Галицькі корпуси. З причини надзвичайної перевтоми 3 й 4-ої дивізії та Волинської групи, великих втрат, які понесли ці частини в тяжких боях, відсутности бойових припасів і повного браку обмундурування,—вище командування рішає відвести зазначені військa до резерви в район Озаринці — Лучинець, ст. Котюжани — Муровані Курилівці — Яришів на відпочинок і для поповнення. Галицькі корпуси повинні змінити 4-у дивізію та Волинську групу, протягнувши фронт свій на південь. 3-ю дивізію на Вапнярському напрямі повинні змінити частини групи Січових Стрільців. В останніх днях, перед 20 жовтня, московські добровольці стали проявляти активність на своєму лівому крилі й почали тіснити Запорожців, 3-ю дивізію, Во-

линців і 4-у Київську дивізію. Ці частини залишили Крижопіль, Гайсин та Ільвицю.

15 жовтня група Січових Стрільців отримує наказ штабу Дієвої Армії про зосередження в районі Жмеринки.

Підготовка Січових Стрільців до нових бойових чинів.

Перше, про що мусило подумати командування групи С. С. після того, як вона перейшла до району Полонне—Шепетівка,—це про поповнення бойового складу своїх частин, які тільки несли втрати, а поповнення новими силами не мали зовсім; друге -треба було одягнути стрільців: третє—роздобути зброю й зрештою поповнити харчові запаси.

Для поповнення бойового складу негайно, по приході до Шепетівки, виділено відповідний мобілізаційний апарат, призначено кадри старшин і підстаршин для вишколу, зорганізовано господарчий апарат для задоволення мобілізованих усім необхідним і т. д. Так зорганізовано заново так званий кіш С. С. Кіш мав складатися:

1) з двох курінів пішого вишколу, для поповнення двох дивізій,
2) запасової батареї, для поповнення артилерії,
3) запасової кінної сотні,
4) запасової технічної сотні,
5) коша кулеметів із кількох кулеметних сотень,
6) сотні підстаршинського вишколу,
7) сотні старшинського вишколу,
8) сотні польової варти й
9) постачання коша.

При коші в Старокостянтинові знаходився й величезний шпиталь (до 700 ліжок), який грав ролю тилового шпиталю.

За час з 15 серпня по 20 жовтня було змобілізовано більше як 3,000 запасних і новобранців, які склали в першу чергу два піші курені вишколу по 1,000 чоловіка та інші зазначені вище частини. На половину жовтня можна було вже влити по тисячі стрільців до кожної дивізії, але бракувало ще одягу, а в той час якраз наступили холоди й сльота.

У Проскурові при постачанні групи були засновані маґазини харчових продуктів, куди звозилося все закуплене й виміняне в селян. Там же засновано великі майстерні заготовки одягу та взуття. Для придбання зброї вживався спосіб купівлі й виміни її в селян за цукор. Робота в усіх зазначених ділянках ішла надзвичайно жваво й успішно. Сподівалися добрих наслідків. До часу виходу на південний фронт 10-ої дивізії поповнення для неї ще не було готове, а тому його було підвезено для цієї дивізії пізніше, вже на позиціях. 11-а дивізія, що виїжджала пізніше, влила поповнення в дорозі. Як у першому, так і другому випадкові були майже однакові невигоди. Старшини не знали своїх стрільців, стрільці не знали своїх старшин. Частини, прийнявши поповнення, ще не зазнайомилися з ним, через

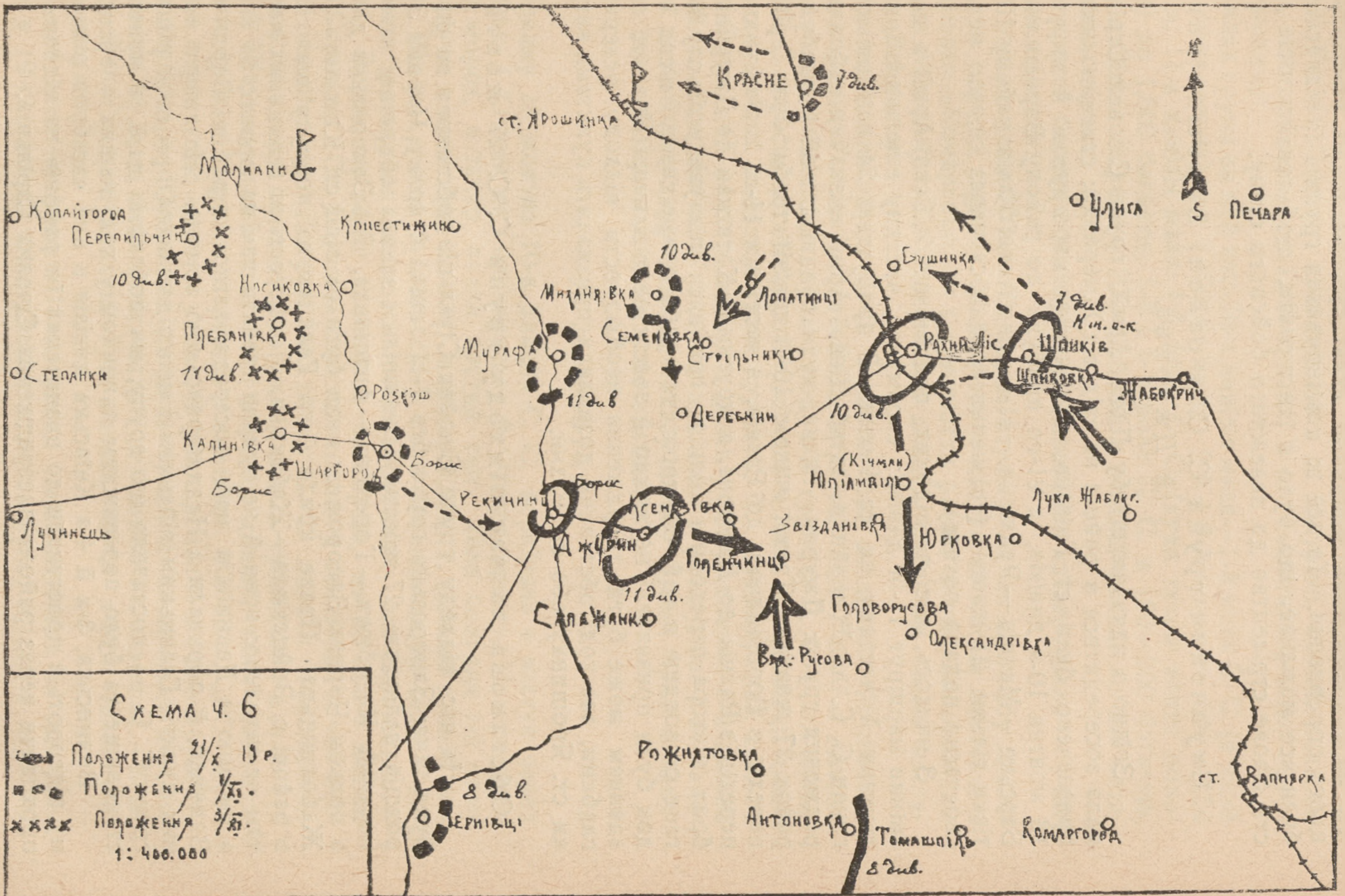
Красне
7 див.
Молчанки
Копайгорода
Перепильчинці
10 див.
Конестижино
Носиковка
Плебанівка
11 див.
Степанки
Роськош
Калинівка
Шаргород
Борис
Лучинець
Мизяківка
10 див.
Лопатинці
Семенівка
Стрільникю
Мурафа
11 див.
Деребкин
Рекичинці
Борис
Ксенівка
Жмеринка
11 див.
Гниленчинці
Сапежанко
Звізданівка
Вапнярка
Рахна Ліс.
Шпиків
Шпиковка
Жабокрич
7 див.
Кін. о-к
Бушинка
Улига
Печара
S
10 див.
(Кічман)
Юрківка
Головорусова
Олександрівка
Вищ. Русова
Лука Жабокр.
Рожнятовка
Антоновка
Томашпіль
8 див.
Комаргород
ст. Вапнярка
Чернівці
8 див.
Схема ч. 6
Положення 21/X. 19 р.
Положення 1/XI.
Положення 3/XI.
1 : 400.000

це, на випадок бою, виникали деякі сумніви щодо боєздатности цього поповнення. Та все ж командування групи і її підлеглі зробили все можливе, що було в їхніх силах, щоб якнайскорше довести січове стрілецтво до належного бойового стану.

Скупчення групи С. С. в районі Ворошилівки й Джурина.

Згідно з наказом штабу Дієвої Армії, група Січових Стрільців мала зосередитися в районі на схід від Жмеринки; станцією висадки призначено було ст. Гнівань. По цьому маршрутові й вирушила 18 жовтня 10-а дивізія, а 21-го прибула до району Ворошилівка—Барське — Маянів — Рудківка. 11-а дивізія виїхала з району Шепетівки тільки 21 жовтня (спізнення трапилося через те, що не було своєчасно подано потяги).

З якихось, досі не відомих, причин штаб Дієвої Армії в дорозі змінив маршрут 11-ій дивізії: спрямував частину ешельонів на Котюжани й частину на ст. Рахни. З прибуттям 24 жовтня штабу групи С. С. до Жмеринки, штаб Дієвої Армії визначив район зосередження групи: Джурин—Рахни, куди обидві дивізії й прибули на ранок 27 жовтня. Таким чином 10-ій дивізії треба було зробити перехід з Ворошилівки до Рахнів, а частинам 11-ої дивізії — одним перехід з Рахнів до Джурина, а другим із Котюжан до Джурина добрих півтора переходи. Коли ж прийняти під увагу сльоту й погане становище в той час доріг, то треба признати, що місця висадок були призначені неуважно й зовсім недоцільно. Правда, оправданням може бути твердження необхідности підходу резервів із глибини, але тоді обставини дозволяли призначити пунктами вигрузки ст. Ярошинку або ст. Рахни.

Обстанова на час підходу групи С. С. 27 жовтня.

На час підходу групи Січових Стрільців обстанова на фронті була така: Запорозька група без 7-ої дивізії й полку Чорних Запорожців залишила 27 жовтня Томашпіль і заняла оборонну позицію по лінії Клембівка — Горохова — Антонівка, 7-а Запорозька дивізія з полком Чорних Запорожців мала бути на лінії ст. Юрківка—Лука Жабокрицька. Праве крило 3-го Галицького корпусу мало бути в районі с. Войцехівка—Жабокрич. У дійсності ж галицьких частин там не виявлено: вони й не думали ставати там на фронті, бо згідно з умовою з Деникіном мали зосереджуватися в районі Бердичів—Винниця, й поривали з Наддніпрянською армією. Незаняття вказаних пунктів Галицьким військом і неповідомлення про своє рішення групи С. С. — поставило цю групу, як побачимо далі, в критичне становище та було переважним чинником у ході наших операцій.

Волинська, 3-а й 4-а Київська дивізія в цей час були в повному відвороті й простували до визначених їм районів на відпочинок, проходячи через райони зосередження Січових Стрільців.

На ранок 27 жовтня група С. С. зосередилася: 10-а дивізія в районі Рахнів Лісових, 11-а дивізія в м. Джурині, кінний дивізіон Бориса, підпорядкований 11-ій дивізії, в с. Рекичинцях, штаб групи в с. Ярошинці.

Склад групи на цей час: 10-а дивізія мала—1-й полк С. С. (в який влито поповнення) до 1,200 баґнетів, 2-й і 3-й полк по 200 — 250 баґнетів; 11-а дивізія мала: 4-й полк С. С. (куди також влито поповнення) до 1,500 баґнетів, 5-й і 6-й полк С. С. в 150—200 баґнетів, кінний дивізіон Бориса — 200 шабель; у кожній дивізії по дві батареї легких гармат.

У дорозі багато з молодих мобілізованих здезертувало—ті, що були зле одягнені.

В той же день 27 жовтня група отримує наказ зі штабу Дієвої Армії про перехід ізранку 23 жовтня в наступ із метою заволодіти Томашполем—Комаргородом і допомогти разом із тим Запорожцям вийти на Мясківку. 7-а Запорозька дивізія отримала наказ наступати на Вапнярку.

Командування групи С. С. ставить собі завданням 28 жовтня вийти на фронт Головарусова—Великарусова. Тому, що 7-а дивізія чинила окремо від своєї групи і поруч із групою С. С. — командир групи С. С. просив штаб Дієвої Армії для ліпшої координації акцій підпорядкувати її командуванню групи С. С. Командуючий армією отаман Сальський не погодився, а давав розпорядження 7-й дивізії самостійне. Вся ніч на 27 жовтня пройшла в розшукові 7-ої Запорозької дивізії для доручення їй наказу штабу Дієвої Армії й навязання з нею звязку, але її так і не знайдено.

Бої 28 жовтня.

Зранку 28 жовтня 10-а дивізія С. С. перейшла в наступ через Юліямпіль і Кічман на Головарусову й Олександрівку. Напередодні вдарив мороз, а тепер падав густий сніг. Біля полудня 1-й полк С. С., ідучи в аванґарді дивізії, довідався, що с. Кічман занято ворогом. Під покровом густого снігу полк наблизився до села й несподівано заатакував московських добровольців, які спокійненько обідали. Ворог не встиг схопитися за зброю, як на нього насіли Січові Стрільці. По короткій схватці ворог у безладді почав відступати на південь. До рук 1-го полку С. С. попали полоненими старшини та кілька козаків, 2 гармати, кілька кулеметів і кухні. Це був 56-й Житомирський полк 14-ої ворожої дивізії, який складався на три чверти зі старшин, а решта з козаків. 1-й полк С. С. переслідував ворога, що чимдуж утікав, й увечері заняв с. Головарусову. При проході через Юліямпіль, де мала бути 7-а Запорозька дивізія, 10-а дивізія ні її, ні будь-яких частин цеї дивізії не знайшла. Весь день пройшов у пошукуванні 7-ої дивізії, щоби з нею звязатися, але безрезультатно.

У цей день на фронті 11-ої дивізії події склалися не так удало, як у 10-ої дивізії. 11-а дивізія повинна була, згідно з наказом

штабу групи, наступати через Голинчинці й Сапіжинці для зайняття Великої Русової й Рознотівки. Праву колону складали 5 і 6-й полк, ліву (через Голинчинці)—4-й полк. З наступом 11-а дивізія спізнилася, й тому 4-й полк С. С. підійшов до Голинчинець вже по полудні. З огляду на густий сніг у 15 годині вже було майже темно. Отримавши відомості від розвідки, що Голинчинці вільні, полк втягнувся в село. Коли хвіст полку ввійшов у село, а голова ще не вийшла з нього, полк був несподівано обстріляний із рушниць і кулеметів і заатакований із усіх сторін москвинами з засідки. Бій був розпачливий. Молоді мобілізовані в більшості трималися дуже добре. Полк баґнетами проложив собі дорогу назад і відійшов на Ксендзівку. Положення можна було поправити. Наступного дня штаб групи плянував, із Головорусової допомогти 11-ій дивізії вибити ворога з Голинчинець і осягнути визначене їй становище. Коли раптово зі штабу 10-ої дивізії, з Рахнів, приходять відомості про 7-у Запорозьку дивізію з Чорним полком і то з такими подробицями: 7-а дивізія донесла в штаб Дієвої Армії, що вона бється в районі Юліямполя, а фактично була з полком Чорних Запорожців у м. Шпикові, виславши для охорони до Торкова одну сотню своєї кінноти. Ворог біля 10-ої години вечора 28 жовтня пройшов через Луку Жабокрицьку — Шпиківку й атакував 7-у дивізію та Чорний полк на квартирах. Дивізія, яка нараховувала в своєму складі біля пів тисячі баґнетів, пішла врозтіч, Кінний полк теж, і тільки поодинокі люди й вози прибилися після її розгрому до Лісових Рахнів і помашерували на Шаргород. Тут пізніше зібрався весь Кінний полк, щоби вирушити на зєднання зі своєю групою. Рештки ж піхоти були розшукані начальником штабу групи С. С. 29 жовтня в м. Красному, звідкіля вони вирушили на Жмеринку до розпорядимости командуючого армією.

Підо впливом поразки 7-ої дивізії й Чорного Запорозького полку 51-м Литовським ворожим полком, частини 10-ої дивізії С. С. зі штабом дивізії, що були в Лісових Рахнах, відкотилися на Стрільники.

Ситуація з 28 на 29 жовтня.

11-а дивізія після невдачі під Голинчинцями відійшла на старі позиції. 7-а Запорозька дивізія (сусідня) потерпіла невдачу у Шпикові, стративши багато полоненими, й де вона була—Січовим Стрільцям не було відомо. Частини 10-ої дивізії з Лісових Рахнів відійшли на Стрільники. 1-й і 4-й полк С. С. висунуто далеко вперед, у Головорусову. Не будь випадку з 7-ю Запорозькою дивізією, все можна було б направити, після ж заняття ворогом Шпикова, положення 1-го полку С. С. було дуже небезпечне, й тому штаб групи видає наказ 1-му полкові С. С. відійти на Лісові Рахни й тримати їх.

Події 29 і 30 жовтня.

На 29 жовтня штаб Дієвої Армії наказує групі С. С. продовжувати виконання попередньої задачі, при чому в підлеглість групі С. С. передає 7-у Запорозьку дивізію.

У виконання цього наказу штаб групи С. С. рішає: 10-ою дивізією тримати Лісові Рахни та Звізданівку й забезпечувати лівий флянґ 11-ої дивізії з боку Шпикова, шукаючи звязку з правим флянґом 3-го Галицького корпусу, що за повідомленням штабу Дієвої Армії мав бути в районі с. Улича; 11-й дивізії з кінним дивізіоном Бориса наказано взяти Голинчинці й наступати на Рознотівку й Олександрівку. 7-ої Запорозької дивізії 29 жовтня не знайдено. 10-а дивізія С. С. тримає означені їй пункти. Ворог із Шпикова розвідками нащупує розположення групи. 11-а дивізія С. С. розпочинає піхотою з фронту з півночі наступ на Голинчинці, а кінним дивізіоном Бориса обхвачує село з боку Джурина. Піхота підходить під Голинчинці раніше кінноти й не атакує, а чекає на підхід кінноти; люди лежать у снігу при сильному морозі й у плохенькій одежі; зрештою, намерзнувшись, атакують по катеґоричному наказу штабу групи. Ворог атаку піхоти відбиває. Пізніше підходить кінний дивізіон Бориса, атакує самостійно без підтримки піхоти і теж невдало. Надходить ніч. Стрільці перемучені. Багато поодморожувало руки й ноги. Дивізія відходить знову на старі позиції.

Висліди подій й оцінка чинів 11-ої дивізії.

Група С. С. утримала фронт 10-ою дивізією, але потерпіла знову невдачу 11-ою дивізією. Причини: нескоординованість чинів піхоти й кінноти 11-ої дивізії, що є виключно виною штабу цієї дивізії. 7-а Запорозька дивізія зовсім вийшла з гри тому, що була несвоєчасно віддана в підлеглість групи С. С., як рівно й тому, що командування її було в руках якоїсь випадкової людини (командир дивізії в той час був у Жмеринці в родинних справах).

Ось-так втрачено час і дано змогу зорієнтуватися ворогові; стрілецькі частини, будучи поповнені мобілізованими, замість перемоги потерпіли невдачу. Настрій стрільців понизився. Погано одягнені мобілізовані, а почасти й старі стрільці, почали хорувати. Стала збільшуватися дезерція. Частини щодня зменшувалися чисельно. Надія на успішність боротьби з ворогом підупадала.

Події 27—31 жовтня.

Після невдачі 7-ої Запорозької дивізії під Шпиковим і 11-ої дивізії С. С. під Голинчинцями, 11-а дивізія зосередилася з Кінним дивізіоном С. С. в районі Джурина, а 10-а дивізія в районі на північ від ст. Рахнів, Стрільників і Бушинки. 7-а Запорозька дивізія— в районі м. Красного. Про Галицькі частини ще була думка, що вони десь у районі Улича—Печари та що лише групі Січових Стріль-

ців не вдалося з ними звязатися. В дійсності вони вже стягалися до району Винниці, і ліве крило та тил групи були абсолютно відкриті для ударів московських добровольців ізі сходу. Дивізії 2-а Волинська, 3-я Залізна й 4-а Київська були на маршах до районів свого відпочинку, що його було визначено за лінією Могилів-Подільський—Бар. На фронті лишалися: Запорожці в районі Ямполя—Чернівців та Січові Стрільці в указаному вже районі. Ст. Жмеринка й напрям від неї на Проскурів не були забезпечені, чому штаб армії підтягає 2-гу Волинську дивізію, як боєздатнішу в той час, для прикриття Проскурова. Напрямок Рахни — Жмеринка доручає 7-ій Запорозькій дивізії, а Січовим Стрільцям наказує знову розпочати наступ на Томашпіль.

Стан групи Січових Стрільців.

У зазначений період наступили сильні морози з вітрами й випав глибокий сніг. Дуже зле одягнене поповнення групи Січових Стрільців почало масово дезертувати й хоріги. 4-й полк С. С. з 11-ої дивізії, який з прибуттям на південний фронт налічував біля 1,500 баґнетів, за два-три дні зменшився наполовину. 5-й і 6-й полк С. С., і до того нечислені, тепер уявляли собою сотні і то слабого бойового складу. Склад 10-ої дивізії С. С. був ще гірший. Те, що було з 4-м полком С. С., сталося і з 1-м полком С. С., який розтав ще більше. 2-й і 3-й полк С. С. просто були небоєздатними, чому й були зведені в одну сотню. Особливо зле відбилася на 10-ій дивізії відсутність її командира полковника Рогульського й начальника штабу полковника Змієнка, які лежали хорі на тиф у Старокостянтинові. Сотник Домарадський і сотник Сологуб, перший як командир, а другий як начальник штабу, зовсім не могли справитися з дорученими їм обовязками.

Все взяте разом примусило командування С. С. перевести таку реорганізацію: 11-а дивізія й надалі лишалася в повному своєму складі; 10-а дивізія зводилася в один полк — 1-й полк С. С., до якого додано збірну сотню з 2-го й 3-го полку С. С. Так складений 1-й полк С. С. входив до складу 10-ої дивізії С. С. З приводу перегрузки обозами й артилерією—зайві обози й батареї відправлено походом на Проскурів—Старокостянтинів. В цьому останньому весь час залишався кіш С. С., шпиталь і штаб бойового участку фронту проти Шепетівки—Заслава.

Моральний стан стрільців сильно підупав. Перше, що вплинуло в цьому напрямку, це був відхід майже всієї армії У. Н. Р. з фронту і його прикрити мала одна лише група С. С. Невдачі на перших порах на фронті, зменшення бойового складу, неясність відносин із Галицьким військом й убійчий стан погоди—ось дальші причини. Але все ж командування групи С. С., не зважаючи на все це, гадало ще перетягти щастя на свій бік, і тому, у виконання наказу штабу Дієвої Армії, наказує: 11-ій дивізії з кінним дивізіоном Бориса знов атакувати Голинчинці. 1-й полк С. С. рішає зосередити

в Деребчині, за лівим крилом 11-ої дивізії і для охорони флянґу із боку ст. Рахнів. Але ворог попередив ці починання, й 11-а дивізія, заатакована на своїх позиціях, наступу не розпочала. Після кількагодинного бою вона стала відходити на північ. 1-й полк С. С. на допомогу не поспів і зупинився в с. Семанівці. В районі ст. Рахнів ворог заховувався пасивно. З району Ворошилівки ворог поволі став посуватися на Жмеринку. Тому штаб армії виїхав із Жмеринки на Проскурів. Штаб групи С. С. перейшов до с. Молчанів. Частини С. С. на 1 листопада стали: кінний дивізіон Бориса в Шаргороді, 11-а дивізія на позиціях під Мурафою, 1-й полк С. С. в с. Михайлівці. Виявилося, що ворожа частина, яка примусила відійти 11-у дивізію, сильно виперлась уперед, тому штаб групи рішає здержати її наступ 11-ою дивізією під Мурафою, вдарити 1-м полком С. С. з Михайлівки у праве її крило, а кінним дивізіоном Бориса з Шаргорода на Джурин по її тилах.

Ранком 2 листопаду ворог повів наступ на ст. Мурафу. Спочатку бій розвивався добре. 11-а дивізія успішно стримувала ворога. 1-й полк С. С. вже почав розвертатися для вдару у флянґ, коли ось виявився ворожий наступ із боку Лопатинець. Це затримало 1-й полк, а тим часом праве крило 11-ої дивізії не витримало й почало відхід. Кінний дивізіон Бориса, що ним керував у той час сотник Байло, теж не виявив належної енерґії. Дивізія й особливо 1-й полк С. С. попали у тяжке становище і з втратами відійшли: 11-а дивізія до с. Плебанівки, 1-й полк С. С. через Копистирин до Перепильчинців; арієрґардні частини зайняли с. с. Розкош—Носиківку; Кінний дивізіон став у с. Калинівці.

Дальший відворіт групи С. С. і всієї армії У. Н. Р.

Боєм під ст. Мурафою фактично й закінчилися бойові операції групи С. С. Дальші події зводилися до безперервного відходу зі спробами затримати ворога й дати можливість витягнутися безконечним обозам частин армії, що відходили позаду групи С. С. 5 листопаду група С. С. затримується в районі Лучинця — Степанок — Копайгорода. У цьому районі частини простояли до 9 листопаду, не відчуваючи напору ворога.

Ворог переніс головну свою діяльність на напрямок Жмеринка—Проскурів, очевидно, маючи на меті захватити Проскурів і прижати армію У. Н. Р. у кут між Дністром і Збручем. Польські відділи на Збручі й районі Шепетівки також починають виявляти себе висилкою кінних стеж для розвідування становища.

На півдні в той час Запорожці залишають Могилів-Подільський і відходять на Мурованi Курилівці. Група С. С. зосереджується в районі Сніткова. Волинська дивізія підходить до району Деражні, де й займає позиції для прикриття підступів на Проскурів. Рештки армії У. Н. Р. — в районі Нової-Ушиці.

Простоявши три дні в районі Сніткова, група С. С. на 18 листопада відходить до району Воньківці — Охримівці, де отримує на-

каз триматися для забезпечення правого крила 2-ої Волинської дивізії, що стала в районі Деражні. Решта армії витягається по шосі Нова-Ушиця—Дунаївці—Ярмолинці й має задачу зосередження в районі Проскурова для його захисту. В той час поляки розпочинають свій наступ і 18 листопаду займають Камянець-Подільський. Уряд і всі державні установи У. Н. Р. евакуюються до Проскурова.

Добровольці протягом 19 і 20 листопаду збивають 2-гу Волинську дивізію з позицій під Деражнею, й вона відходить на Богданівці. Група С. С. дістає наказ відійти до району Шарівки, де й зосереджується ввечері 20 листопаду. Запорожці в той час — у районі Солодківців—Ярмолинців. 3-я Залізна й 4-а Київська дивізія десь у районі Фельштина. Утворилося цікаве положення. Ворог (добровольці) наступає вузьким фронтом уздовж залізниці Жмеринка — Проскурів. Поляки зайняли Камянець-Подільський — Дунаївці й вирівняли свій фронт із фронтом армії У. Н. Р. Становище з ними зовсім не ясне — ні стан війни, ні стан миру, якась безглузда невтральність. У всякому разі зачіпних чинів ні з польського, ні з українського боку не було, чому можна було думати, що при зустрічі поляків із московськими добровольцями, між ними почнуться переговори щодо взаємовідносин, і армія У. Н. Р. буде з правого крила на кілька днів забезпечена. Маючи ворога на Проскурівському напрямі й маючи згрупованою всю свою армію на південь від Проскурова, командування військ У. Н. Р. могло вдарити на добровольців із південного заходу, з метою відкинути їх на схід і тримати місто Проскурів для закінчення його евакуації й забезпечення відходу армії на Старокостянтинів та Миколаїв. Успіх, на наш погляд, не зважаючи на змученість і повну деморалізацію частин армії У. Н. Р., був забезпечений. Але вище командування армією У. Н. Р. рішає поперше виїхати з Проскурова, подруге відтягнути 2-гу Волинську дивізію на Чорний Острів. Усім частинам наказує продовжувати відворіт до району Чорний Острів — Миколаїв. На фронт для зміни 2-ої Волинської дивізії висуває Юнацьку школу й Гайдамацьку бриґаду отамана Волоха.

Зазначеним частинам визначено фронт Копистин — Шумівці. Групі С. С. наказано на ранок 22 листопаду заняти фронт Шумівці—Росоші (на південь від Проскурова). В розпорядження командира групи поступають Юнацька школа й Гайдамацька бриґада. Розпорядження отримано в штабі групи С. С. після 2-ої години вночі з 21 на 22 листопаду. Від району Шарівки до позиції було біля 18 верстов. Додаючи до цього певну проволочку часу на розсилку розпоряджень, видно було, що група С. С. не встигне своєчасно заняти вказаного їй становища. Штаб армії повинен був це врахувати й відповідно розпорядитися. Крім того, недоцільним було відтягнення Волинської дивізії, що знала обстановку під Проскуровим, і передача командування групі С. С., якій треба було ще підійти до своїх становищ і звязатися на фронті з залишеними не обєднаними між собою частинами (Юнацька школа й Гайдамацька бриґада).

Події 22 листопаду. Залишення Проскурова. Зосередження в Осташкові.

О 4—5 годині 22 листопаду група С. С. вийшла з району Шарівки по шосі на Проскурів. Штаб групи о 8-й годині прибув до Проскурова, щоб остаточно зорієнтуватися в обстановці. Виявилося, що Гайдамацька бриґада і Юнацька школа займають фронт не Шумівці—Копистин, а Ракова—Лезневе, себто прикривають Проскурів у безпосередній від нього близькості. Ворожі бронепотяги обстрілюють Проскурів із-під Ракової, а ворожа піхота веде з частинами армії У. Н. Р. перестрілку.

Біля 10 години ворог розпочинає наступ на Лезневе, де була Гайдамацька бриґада. Бриґада починає здавати. Юнацька школа ще трималася, але між 10 й 11 годиною, будучи заатакованою ворогом із фронту і з боку Книжковець, поспішно відступає на східню околицю Проскурова. Затриматись тут не спромагається й відходить за Проскурів, до ст. Гречани. Гайдамацька бриґага частинно відходить на Гречани, частинно на Заріччя, на північ від Проскурова. Проскурів залишено. На станції й у місті згинуло багато майна і припасів, яких не встигли евакуювати.

У той час, коли за Проскурів ішов останній бій, головні сили Січових Стрільців підходили до Ружичанки. Тут їх було заатаковано, очевидно, боковими отрядами московських добровольців. Начальник колони, не маючи звязку зі штабом групи й не знаючи обстанови під Проскуровим, не доцінює свого виґідного становища й замість того, щоб у свою чергу атакувати ворога з півдня, рішає звернути на захід, ухиляючись від бою. Правда, він уважав, що його задача—прикриття відходу армії У. Н. Р., а не втриманя Проскурова *).

З залишенням Проскурова армія У. Н. Р. втратила останній важливий стратегічний пункт. Командування рішає відірватися від ворога і скупчити рештки армії У. Н. Р. у районі м. Старокостянтинова, для чого доручає групі С. С. прикрити напрям Проскурів—Старокостянтинів, а решті частин перейти з району Чорного Острова до району Старокостянтинова, через Миколаїв—Красилів. Маючи до виконання зазначене завдання, група С. С. вночі 23 листопада зосереджується в районі с. с. Осташки—Черепова з тим, щоби наступного дня заняти лінію р. Бужка й перехватити дороги з Проскурова на північ.

Дальший відворіт. Зосередження в Старокостянтинові.

24 листопаду зранку почався марш групи С. С. на р. Бужок. У той час отримано відомості, що Пашковецька волость, озброївши

*) Можна ріжно задивлятися в даному разі на це питання, але, на нашу думку, виґідну обстанову слід було використати, хоч би вже для того, щоби морально підняти своїх козаків, серед яких деморалізація все більше росла.

своє населення, захвачує всі обози, гармати й обеззброює дрібні відділи армії У. Н. Р., та що ніяких озброєних частин через свій район не пропускає, не вступивши з ними в бій. Підходячи увечері 24 листопаду до с. Заруддя, дійсно було зустрінуто вогнем із рушниць і кулеметів головні застави наших частин. Командування групи рішило з місцевим населенням у бій не вступати, прямуючи дальше на північ до визначеного району зосередження.

26 листопаду решта всієї армії У. Н. Р. зосередилася в районі Старокостянтинова. Тут відбувся ряд нарад старших військових начальників із Урядом.

Було стверджено повну ізольованість Армії й Уряду У. Н. Р. Встановлено повну безнадійність становища. Однак рішено триматися до останнього моменту.

Обстанова на той час виявляється так: польське військо займає фронти Камянець-Подільський, Дунаївці, Чорний-Острів, Купіль, Базалія, Антоніни, Полонне й далі на північ по р. Случі; московські добровольці—Козятин, Хмільник, Проскурів; московські большевики—Бердичів—Чуднів.

Становище—катастрофальне. З поляками армія У. Н. Р. не воювала, але й не була в спілці. Поляки при першій змозі намагалися поширити терен свого посідання, на рахунок тилів війська У. Н. Р. Москвини — добровольці й большевики — будучи самі між собою в стані війни, хотіли разом із тим знищити армію У. Н. Р. Отже, приходилось — або битися до загину й полишити по собі леґенду для будучих поколінь, або прилучитися до одної зі сторін і бути тоді готовим до того, що військо буде роззброєне, а його проводирів, в разі захвату їх чи то білими, чи то червоними москвинами, — буде винищено до одного.

Вирішено, вибравши центральне положення до ворогів, дати військові відпочити й виждати дальшого ходу подій. Таким центральним місцем буде район Остропіль—Любар—Нова Чарторія. Наказом штабу армії передбачалося таку груповку: 4-а Київська дивізія в Острополі, група С. С. у Любарі, 2-а Волинська й 7-а Запорозька дивізія в районі Нова Чарторія — Миропіль, Уряд і центральні установи в Любарі.

Останнього дня перед вимаршем із району Старокостянтинова зайшли зміни, які ріжно тоді пояснювано: одні — впливом отамана Волоха на Головного Отамана, другі — неприхильністю й недовірям Головного Отамана до групи Січових Стрільців. Зміни виразилися в наступному: Запорозька група оставалася для прикриття всього маршу й займала Старокостянтинів, пізніше переходила до району Новий Миропіль—Печанівка; Київська дивізія—Остропіль; Гайдамацька бриґада отамана Волоха, Юнацька школа й Волинська дивізія — Любар; група Січових Стрільців — Нова й Стара Чорторія. Вказане положення армія У. Н. Р. зайняла 2 грудня ввечері. Запаси армії погружено до потягів і їх, в силу спеціяльного договору з поляками, було пропущено через Шепетівку на ст. Новий Миропіль і Печанівку. Вже 2 грудня Запорозька група після невеличкого бою з мо-

сковськими добровольцями Деникіна залишила Старокостянтинів і вийшла до призначеного їй району. У Старокостянтинові до деникінців попали всі шпиталі групи С. С. з масою хорих на тиф та всі ранені. Деникінці в першу чергу забрали всі продукти, що їх було залишено групою С. С. для хорих і ранених. Маса хорих померла; решту з медичним персоналом деникінці вивезли до Проскурова та інших міст. Доля їх і досі не відома.

3-го грудня в Любарі отаман Волох зрадив і на чолі Гайдамацької бриґади перейшов на бік червоних москвинів, захвативши з собою й державну скарбницю. Не відомо, що більше цікавило Волоха — чи збереження своєї частини за ціну переходу на службу до московської комуни, чи скарбниця *).

Юнацька школа відмовилася ліквідувати виступ Волоха, й тому Уряд на чолі з Головним Отаманом залишили Любар і прибули до Нової Чарторії. Волох, після виступу, вночі з 3 на 4 грудня поспішно відійшов до Чуднова, де були червоні москвини.

4-го грудня Любар зайняла 4-та Київська дивізія, що перейшла туди з Острополя.

Наради в Чарторії. Захват поляками баз. Вихід у зимовий похід. Розвязання групи Січових Стрільців.

4, 5 і 6 грудня проходять у постійних нарадах Головного Отамана, Уряду й вищих представників війська У. Н. Р. Наради ці ні до яких результатів не доводять.

На нараді начальників Січових Стрільців виявилося, що частина групи готова пробиватися на тили ворога й там, в залежності від обставин, продовжувати партизанську боротьбу; коли це не пощастить, то добиратися додому, де й розпорошитися. Друга частина вважала, що обстанова не сприяє до продовження боротьби, мала себе за непідготовлену до партизанської війни й схилялася до думки інтернування в Польщі.

До першої групи належали переважно наддніпрянці з малим відсотком галичан, до другої групи належали переважно галичани й незначний відсоток наддніпрянців. Це було й зрозуміло. Галичани, що були в групі, хоч і перебували довший час на Великій Україні, все ж почували себе там, до певної міри, чужими. Велика перетомленість людей, упадок енерґії й зневіра в успіх теж відогравали не останню ролю.

Уночі з 5 на 6 грудня Головний Отаман виїхав на ст. Шепетівку й звідтіль до Польщі.

6-го грудня відбулася остання нарада вищих начальників армії У. Н. Р., на якій вирішено пробиватися на тили ворога, давши

---

*) Цю частину зформовано, на думку Головного Отамана, з найпевніших елементів, як останню опору. На жаль, Волох не виправдав цього високого довіря. Можна собі уявити, якою це було трагедією для бл. п. Головного Отамана.

окремим частинам і особам свобідний вибір щодо дальшої їхньої долі.

Того ж дня на останньому зібранні командирів частин групи Січових Стрільців вирішено групу розвязати. Ті частини групи, що виявили бажання йти на схід, мали згрупуватися в районі Коростки—Липно, а ті, що йшли на захід,—у районі Дертка—Новий Миропіль. Наказа по групі у цій справі було виконано до вечора 6 грудня.

Зранку 7 грудня більша частина армії У. Н. Р., під командою генерала Омеляновича-Павленка, направилася в загальному напрямі на Комаргород і там вийшла на тили ворога. До цієї групи долучилася й частина Січових Стрільців. Друга частина С. С. ранком 7 грудня зі штабом групи прибула на ст. Миропіль, де й була інтернована поляками. В той же день частина Запорозької групи, що була в районі ст. Печанівки, також була інтернована поляками. Інтернованих поляки відправили через Шепетівку—Рівне—Луцьке до ріжних таборів для полонених, де вони й утримувалися на однаковому з полоненими положенню аж до весни 1920 року.

Так була розвязана група Січових Стрільців і перестала фактично існувати.

Висновки. В останньому періоді боротьби війська У. Н. Р. в 1919 році яскраво виявилася повна ізольованість його від усього світу. Для України ніде не знайшлося приятелів чи спільників. Українська дипломатія не змогла підготовити ґрунту дла стратегії. Армія виказала багато героїзму, але подолати задачу виборення незалежности своїй батьківщині не змогла. Московські добровольці, після переходу Галичан на їхній бік, перемагають армію У. Н. Р. і майже без боїв займають територію від Жмеринки—Вапнярки до Староко-стянтинова — Проскурова — Могилева Подільського. Крім переходу Галичан до Деникіна не мало до цього спричинилося й те, що армія У. Н. Р. була знесилена постійними, без відпочинку, боями й маршами, несла надзвичайні втрати від тифу, їй бракувало одягу й взуття, не вистарчало зброї й набоїв.

Загальні уваги.

Велика російська революція, порвавши ланцюги російського царату, разом із тим пробудила й усі неросійські народи до самостійного незалежного життя. Першим, що став до боротьби за свою самостійність, був народ український, в особі своєї інтеліґенції й незначних мас народу та півінтеліґенції. Московські большевики розвинули велику аґітацію серед населення України, захопили маси своїми соціяльними кличами. Російський елемент населення, що взагалі вороже ставився до української державности, давав москвинам велику допомогу в цьому, працюючи на шкоду Україні й українцям. Щодо нашого, так би мовити, міжнароднього становища, то ми в своїй боротьбі залишилися зовсім ізольованими. Виснажуючись у боротьбі, ми ні звідкіля не могли дістати хоч будь-якої допомоги. В 1919

році ми ведемо боротьбу на два фронти: проти поляків і проти москвинів. Це була основна й може найбільша причина наших неуспіхів. Держава, що тільки народилася та ще не зорганізувалася й не мала ще своєї сталої армії, не повинна була й не могла воювати на всі боки. Коли звернутись до того, який фронт слід було зліквідувати, то, на нашу думку, легше й доцільніше було ліквідувати фронт польський. Поляки були слабші від москвинів і через це з ними легше було договоритися. Ми мали б Галичину, як глибокий тил, з населенням, свідомим своїх національних завдань, карним і слухняним. Змобілізувавши його за час боротьби, мали б ми добре зорганізовані військові частини, які могли б послужити кістяком для всієї армії. Та цього, на жаль, не сталося.

Загальні висновки про організацію української армії.

Українська армія організується й формується без усякого пляну й без усяких підстав (це відноситься не лише до періоду після і передгетьманського). Формують частини активніші особи, які, зібравши певний гурток людей навколо себе, отримують пізніше санкцію Уряду й стають N-ою частиною. Виключенням із цього був лише Запорозький корпус і загін Січових Стрільців (після протигетьманського перевороту — корпус Січових Стрільців).

Дякуючи цьому, підрахунок сил і управління ними бували часто не під силу вищому командуванню. Сваволя й „отаманія“ у війську часто зводили на нівець усякі пляни командування. До цього ще стремління кожного політичного угрупування, мати свою частину, — викликало остаточний розбрат у війську. Кінець такому порядкові покладено тільки у червні 1919 року, і це дало добрі результати. Українська армія ніколи не могла довести частин навіть до половини штатного складу. Ні одна мобілізація їй не вдається, а те, що змобілізоване, після перших боїв дезертує. Всю боротьбу виносять ідейні елементи, що взяли тягар на свої плечі ще в 1917—1918 році. Армія воює піхотою та артилерією. Кінноти, за малим виключенням, навіть для розвідки їй не вистарчає. Найширші пляни по створенню кінних бриґад — по одній на дивізію — не могли бути виконані за браком: поперше відповідних кінних начальників, подруге з браку коней і кінського знаряддя. Технічних і інших помічних військ—теж немає. Мости лагодить піхота. Звязок тримає теж вона. Ті незначні команди звязку, що їх мали штаби частин, були настільки малі, що коли траплялося попадати в місцевості, де не було місцевих телеграфічних ліній, то не було й звязку між військами. В такому положенню управління військом, особливо при тому сильно подвижному характері війни, якою була війна України з Московщиною в 1911 році, було надзвичайно трудним, а часом просто неможливим. Коли до всього цього додати ще постійний брак муніції, зброї, одягу та взуття—через ізольованість України від світу, а продуктів харчування—через слабо зорганізовані апарати постачання з одного боку, та

місцевої влади з другого — то будуть зрозумілі й усі невдачі армії У. Н. Р.

З тактичного боку цікаво відмітити, що до червня українське військо тримається так званої „залізничної тактики“ провадження війни. Полягала вона в тому, що війська, які не мали обозів, трималися залізниць і пересовувалися ешельонами. Вступає частина в бій — вилазить із ваґонів, а потяг стоїть поза обстрілом ворожих гармат і чекає на неї. Удався бій – ворога переслідують, потяг іде за військом, бій не вдався — військо відходить до потяга, сідає у ваґони й віджджає до наступної станції. І дивно: навіть кіннота трималася такого порядку. Така безглузда тактика довела до того, що на протязі місяця українські війська очистили все Лівобережжя. Військо втратило відчуття просторони й часу, забуто було скорість ходу людини й коня — все рівнялося до ходу потяга. Ні про які маневри, звичайно, не могло бути й мови.

Уся війна проти Московщини носила характер надзвичайно рухливий. Бої були скороминулі й завжди рішучі. Після бою — або ворог відходив, або українські війська відходили. Кіннота придбала надзвичайне значіння. Найменший відділ кінноти завжди рішав бій. Це визнавалося й командуванням армії У. Н. Р., але, як уже сказано вище, перешкодою до зформування великих кінних одиниць завжди був брак коней і кавалерійського знаряддя.

У роки дальшої боротьби досвід року 1919 було взято на увагу. Армія У. Н. Р. виглядала значно краще, й історія цих років багато дасть зручних і хитро построєних маневрів та добре скомпонованих по замислу й удало виконаних операцій і боїв.

Отже, кількарічна боротьба України не дала їй того, до чого йшла українська армія: своєї Держави й своєї сталої, сильної армії.

Та проте досвід нашої війни з Москвою ми мусимо пізнати, як рівно мусимо пізнати й ворогів України. Мусимо вивчити їхні збройні сили, мусимо вивчити їхню воєнну історію, не забуваючи своєї; мусимо постійно студіювати загальну воєнну науку, щоб у слушний час, коли Батьківщина знову покличе до боротьби, — явитися мужніми й сильними, озброєними знанням новочасної воєнної науки й техніки.

Тільки тоді зможемо створити сильну армію, тільки тоді зможемо побити ворогів, бо сильна армія — це право на існування нації.

Генерал-хорунжий **Юрко Тютюнник.** Отаман Повстанчої Групи, Командир IV Київської стрілецької дивізії, Заступник Командуючого Дієвою Армією в часі Зимового Походу, Командуючий Повстанчою Армією в 1921 році, в підступний спосіб захоплений москалями й розстріляний без суду в Москві.

Старший ляйтенант **Михайло Білинський,** б. морський міністр, загинув у 1921 році під м. Базаром у бою з Москвою.

О. ШПІЛІНСЬКИЙ
Сотник.

БАЗАР.

(1921 р. — 1931 р.).

Другому Зимовому Походові Української Армії в Х-ті роковини.

Рік 1185. То було в ті раті і в ті полки, а сіцеї раті не слишано.

Другого дні велми рано
Кривавії зорі світ повіщають,
Чорнії тучі з моря ідуть,
Хотять прикрити чотири сонця,
А в них трепешуть сі синії молкії.
Бути грому великому,
Йти дощу стрілами,
Ту ся копіям приламати,
Ту ся шаблям потручати
О шоломи половецькії
На річці, на Каялі...
Се вітри, стрибожі онуки,
Віють з моря стрілами
На хоробрі полки Ігореві.
Земля тутне,
Річки мутно текуть,
Порохи поля прикривають,
Стязі глаголють.
То Половці йдуть
Від Дону і від моря, і від усіх сторін,
Руські полки обступивши...
З ранку до вечора,
З вечора до світу
Летять стріли каленії,
Гримлять шаблі о шоломи,
Тріщать копія харалужнії
В полі незнайомім,
Серед землі половецької.
Чорна земля під копитами
Кістьми була посіяна,
А кровію поліяна.
Тугою зійшло по Руській землі...
Билися день, билися другий,
Третього дня до полудня
Упали стязі Ігореві.

Ту на брезі бистрої Каяли
Брати розлучилися,
Ту кривавого вина не стало,
Ту пир докінчили хоробрії Русичі,
Сватів попоїли,
А сами полягли
За землю Руськую!
Никне трава жалощами,
А древо з тугою до землі приклонилося...

(„Слово о полку Ігоревім").

Рік 1921. Клонимо голови наші перед найбільшою жертвою, яку зложили Ви на вівтар Батьківщини! Подяку складаємо Вам, що вказали, як треба стояти за нарід свій. Пошану віддаємо Вам за зразок, як треба міряти наші тернисті шляхи. У Вас просимо — прилиньте з широких степів України, з темних лісів Волині й увійдіть у нашу змучену душу. Дайте нам сил побороти перешкоди на нашому шляху й дійти до вимріяної, завітної мети—до Вільної, Великої Української Держави, або—в потребі—піти Вашими слідами!

(Присвята Зимовому Походові 1921 року в „На Руїнах", Видання Культурно-Освітнього Відділу 6 дивізії).

О Бояне! Соловію старого времени,
Аби ти і полки ощебетав,
Скача славою по мислену дереву,
Літав умом під облаки,
Звивая славою
Обо поли сего времени...

(„Слово о полку Ігоревім").

З болем та смутком, з невимовним жалем, але і з гордощами розгортаємо останні сторінки історії нашої недавньої збройної боротьби. Минають десяті роковини „Другого Зимового Походу" — останнього, в минулому, збройного чину Української Армії. Встає перед нами з оповитих кривавим туманом сторінок величній приклад могутнього, подиву гідного героїзму. Приклад вікової величности українського духу, безмірної любови до батьківщини, до свого народу, приклад призирства до ворога, до його брутальної сили.

І в блискучому промінні невмирущої слави „Другого Зимового Походу" губляться всі його вільні й невільні помилки.

Світова воєнна історія дає нам кілька подібних прикладів, і всі вони доводять, що крім воєнної логіки існує ще інший обсяг, який не надається до науково-критичного дослідження та включення в теорію воєнного мистецтва.

Це є обсяг — Найвищої Доцільности — який обумовлюється не воєнними успіхами, а народньо-психологічними, моральними та історичними.

Поруч із „Другим Зимовим Походом“ згадаймо „Похід князя Ігоря на Дін“, бій Леонида під Термопілами, згадаймо бурів, що поставили „Честь Зброї“ вище перемоги, і тоді побачимо „Другий Зимовий Похід“ у цілковито іншому освітленні, побачимо, що він був і зрештою мусив бути славним конечним завершенням одного з періодів визвольних потуг України, бо його вимагала „Найвища Доцільність“ — Честь Української Зброї.

* * *

І ми не забудемо річки Звіздаль, нашої сучасної Каяли, ми не забудемо трагедії Базару...

* * *

Чотири роки відбивалася молода Українська Армія від переважних сил ріжнокольорового ворога. То були тяжкі, криваві роки. І нарешті рештки Української Армії, переможені обставинами в нерівній боротьбі, в листопаді 1920 року переходять чужі кордони, і їх інтернується в таборах Польщі та Румунії. Починаються сумні, безнадійно-безпросвітні дні таборової неволі. Поза дротом, без зброї, без надій на близьке ясне майбутнє, змучені тугою за батьківщиною,—мов тіні суняли поміж бараками грізні колись українські вояки.

Їм залишалося одне—прислухатися до кривавого тріюмфу злого, червоного ворога.

Цілу Україну затопив ворог. На Україну по хліб суне з півночі сила ворожого люду. Україну грабують. Нарід у розпачі — по селах не стихають повстання. Одурманений перемогою ворог лютує, творить криваву жорстоку розправу — палить села, катує і знущається над беззбройною українською людністю. Плач, лемент України доноситься до таборів, де сидять теж беззбройні, але міцні духом, сильні любовю до рідного краю та свого народу вірні сини України.

Цілий світ захоплений своїми справами й байдуже дивиться на московські знущання. Світ не цікавиться Україною. І в наших вояків кріпне думка, що єдиною порадою, єдиною надією України залишилися тільки вони. По таборах неспокій. Збившися гуртками, гомонять цілісінькі ночі. Всі думки на Україні, про Україну. До Української Головної Команди надходять тисячі рапортів із проханням відпустити на Україну до повстанців. Констатується збільшення випадків самовільного залишення таборів та спроб переходу кордонів. І явище це загрожує набрати масового характеру, бо з кожним дальшим днем становище по таборах розпалюється.

Головне Командування Української Армії, зважуючи цей настрій та всі його можливі небажані наслідки, вирішує піти назустріч йому і дає дозвіл на організацію „Другого Зимового Походу“. Його має провести в життя „Українська Повстанча Армія“, зформована

лише з тих, хто бажає. До її лав міг стати тільки той, хто відчував у собі досить фізичної та моральної сили перенести тягар суворого походу.

Командування над Українською Повстанчою Армією доручається генерал-хорунжому Юркові Тютюнникові, при начальникові штабу генерального штабу полковникові Юркові Отмарштайнові.

Українська Повстанча Армія складалася з трьох армійських груп: І-ої Волинської, ІІ-ої Подільської і ІІІ-ої Басарабської.

Армії ставилося завдання: таємно перейти кордони й, зявившися несподівано на українській території, користуючися з настроїв селянської маси, підняти загальне повстання та надати йому організований характер. Мета повстання: перешкодити ворогові грабувати та вивозити т. зв „продналог" і тим врятувати Україну від загрозливого марева голоду.

Ширше завдання походу було зформульовано так:

„Ворог спрямував усі свої зусилля закріпитися на Україні, сконцентрувавши на Правобережжі майже $^3/_4$ складу Червоної армії. Зокрема, в чотирикутнику Дніпро — Камянець на Поділлю — Сарни зафіксовано 13 піших Червоних дивізій, дві окремі піші пограничні дивізії, один кінний корпус, окрему кінну дивізію Котовського, лишаючи крім того поза увагою окремі відділи „Чона", „Чека", „Міліції" та окремі „Трудбатальйони".

Операції Української Повстанчої Армії на Правобережжі визнається за неможливі. Простір до правого берегу — від кордонів до Дніпра армія мусить пройти форсованим маршем, по можливості ухиляючися від великих боїв. Українській Повстанчій Армії ставиться завдання прорватися на лівий беріг і там підняти повстання. Ставши твердо на Дніпрі, відрізати ворогові відворот до Росії. Винищувати ворожі частини, розміщені на Україні, захопити військові склади, перешкодити ворогові збирати та вивозити продналог. Створити реґулярну армію. Ворожа зброя, захоплене військове майно, відібраний продналог — ось джерела постачання армії *).

Виконуючи цей наказ, окремі армійські групи Української Повстанчої Армії наприкінці жовтня 1921 року розпочали свої акції.

Басарабська Група — під командою ген.-хор. Гулого-Гуленка, яко найслабша кількістю, мала розпочати свої акції перша. Цій групі ставилося завдання прорватися з Румунії на Україну й демонструвати головний випад. Група мала стягнути на себе увагу ворога і тим полегшити операцію прориву Головної Волинської Армійської Групи. На жаль, було багато причин, які перешкодили цій групі виконати поставлене їй завдання в мисль пляну.

---

*) До тяжкого цього завдання на Україні приєднується ще необхідність пробити зосередження цілої Української Повстанчої Армії для вимаршу на Україну, як рівно й самий вимарш тишком, у суворій таємниці, щоб не звернути часом уваги польських і румунських адміністративних органів.— Редакція.

Намагаючись одначе виконати наказ та оминаючи всілякі перешкоди, ген. Гулий-Гуленко проривається з невеликим відділом на Україну, але цього було замало, й операція цієї групи зривається.

Завдання її переймає Подільська група.

Подільська Група. У середині жовтня 1921 року на польсько-московський кордон, у район м. Х., було таємно перекинуто з таборів інтернованих відділ українських вояків з IV Київської дивізії, силою в 380 бойців, з яких і було зорганізовано „Відділ Окремого Призначення“ під командою полковника Палія. Абсолютна таємність та хуткість формування, погроза завчасного виявлення пляну з боку польської влади та червоних аґентів, не дала змоги провести формування відділу та забезпечити його зброєю, одягом і воєнним майном у тій мірі, як цього конче вимагало поставлене завдання. На цілий відділ пощастило крадькома дістати лише 140 рушниць та біля 2,000 набоїв. Справа ускладнялася в більшій мірі тим, що вищезгадані умови не дали навіть змоги відповідно одягнути вояків, більшість яких прибула до району зосередження в таборовому лахміттю, на три чверти без плащів і навіть без черевиків. Обставини конче вимагали скорого чину і, не зважаючи на всі ці перешкоди, Відділ Окремого Призначення у визначений час, дня 25 жовтня 1921 року, проривається на терен України й незабаром розпочинає бойову акцію. Цьому Відділові усміхнулася доля, з ним разом помандрувало „воєнне щастя“. Вже після перших боїв Відділ здобуває коні і стає кінною частиною. Полковник Палій проходить Проскурівський та Лятичівський повіт в успішних боях, під навалою переважних сил ворога звертає на північний схід, під прикриття Любарських лісів, прямує на північ у Житомирський та Коростенський повіт, повертає на південний схід, на м. Малин та с. Бородянку під м. Києвом. Дня 17 листопада Відділ Окремого Призначення сягає села Гута Котюжинська, Вахівка. Фатально не зєднавшися, як це побачимо далі, з Головною Армійською Групою, Відділ Окремого Призначення звертає на схід від Радомишлю, на південь від Коростишева та Житомира, крізь Любарський та Заславський повіт, просто на захід до польського кордону, який і переходить дня 29 листопада 1921 року та знову попадає до таборів інтернованих.

Воєнний успіх та трофеї Відділу Окремого Призначення великі *).

На поході Відділ нищить несподіваними нападами ворожі частини, розганяє адміністративні совітські установи, винищує силу „отвєтствєнних работников“ та чекістів, ущент розбиває 7 та 8 червоні Кавказькі полки, руйнує комунікацію та ширить велику паніку на цілому правому березі Дніпра. Відділ зустрічає повстанчі загони Орлика і Струка. По пораненню полковника Палія Відділ веде

---

*) Дивись: Підполковник Сергій Чорний: „Сторінка Другого Зимового Походу“. — Редакція.

артилерії підполковник Чорний. Рейд Відділу від 25 жовтня по 29 листопада триває ввесь час серед безперестанних боїв. Відділ підійшов аж під самий Київ. Реляції Головного Командування визначують рейд Відділу Окремого Призначення за визначний воєнний подвиг.

Відділ констатував заляканість населення масовим червоним терором, цілковитий брак у місцевих повстанців зброї та неможливість забезпечити їх власними засобами.

Головна Волинська Група.

У другій половині жовтня 1921 року з таборів інтернованих у Каліші, Водовицях та Олександрові-Куявському було перевезено у Волинські ліси понад 1,200 вояків. Транспорт маскувалося відповідними лісово-експлуатаційними договорами. На північ від м. Рівного, в районі сел: Великий і Малий Мицьк та Велика й Мала Стадина хутко і таємно від польської влади провадилося формування „Головної Волинської Групи" під особистим керуванням генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Виділивши всіх нездібних до походу, а натомість принявши до 100 урядовців, що прибули з цивільною управою з Ченстохова та Тарнова, Головна Волинська Група налічувала до 900 людей, здатних до походу. По родах зброї число вояків було таке: 534 піхотинців, 60 кіннотчиків, 80 гарматчиків, 50 технічного війська та 170 осіб військових урядовців і нестройових. З цього складу зформовано було такі частини:

I Група полковника Ступницького,

II Київська дивізія під командою генерал-хорунжого Янченка, в складі двох бриґад: I-ої Київської—підполковник Шраменко і II-ої збірної—полковник Сушко.

Склад окремих бриґад, прикладом II збірної, був такий: старшин 78, урядовців 5, козаків 211. Ці вояки, головне, були з кадрів VI, III та II дивізії. Подібний чисельний склад мала й I бриґада.

Генерал Тютюнник, розпочавши формування Головної Волинської Групи, на жаль, переоцінив інформаційні вісті з України й не зважив, що безоглядний масовий червоний терор, який лютував цілий рік, мусів, зрештою, ослабити активність місцевого населення і що успіх загального повстання мусів обумовлюватися не надією на першу широку допомогу з боку населення, але першими бойовими успіхами Повстанчої Армії.

Замість організування маленьких бойових загонів, легких у маневрі, елястичних в умовах малої повстанчої війни, генерал Тютюнник визнав за можливе ще завчасно зорганізовувати схематичні кадри майбутньої великої Повстанчої Армії та відповідної Цивільної Управи.

Поруч із Польовим Штабом Повстанчої Армії формувалося й Управи: Військову, Інспектури, Цивільну, Залізничу, Фінансову, формувалося низку вищих Штабів, як то: Штаб 2 Повстанчої Групи, Штаб Київської Дивізії, Штаб Гарматної Бриґади і навіть бойовим частинам надавалося лише організаційну форму кадрів. Помилко-

вість такого погляду виявилася зараз же по переході кордонів: групу обтяжували непотрібні обози, і її маневрова здібність не відповідала силі бойових відділів. Правда, вже перші бої нівелювали до певної міри цю важку організацію, але, на жаль, пізніше вже не було ні часу, ні змоги, ні засобів провести відповідну реорганізацію, а все це разом, з тими надмірно тяжкими умовами, серед яких відбувався цей суворий похід, з кожним днем все більше й більше переобтяжувало групу, поки цілковито не позбавило її маневрової здібности. Це була фатальна помилка, наслідки якої, на жаль, не передбачило Головне Командування Повстанчої Армії.

Осінь 1921 року була добра. Стояв сухий соняшний жовтень, але ця пізня погодна осінь віщувала сувору зиму.

Хутко провадилося формування Волинської Групи, все робилося таємно, похапцем, всі були захоплені тільки однією думкою, яко мога скорше вискочити за кордон. Зле стояла справа з одягом. Вояки прибували до району зосередження в таборову лахміттю, не було звідки взяти одягу, не було засобів, а головне не було часу. Ріжноманітне військово-селянське лахміття на 60% негідне було до щоденного вжитку, 45% вояків були буквально босі, а 30% навіть і без плащів. „На 200 козаків 48 дослівно босих, а 34 з черевиками, попідвязуваними шнурами. Старшини так само одягнені в лахміття. Довелося для босих на місці заготовлювати личаки з кори, однак вони були нездатні до походу по розмоклому ґрунті“ *).

У такому вигляді Головна Волинська Група починає марш до кордону.

Дня 31 жовтня група робить марш: с. М. Мицьки—Плотична—Марянівка. Дня 1 листопада дальший марш: Марянівка—Гіри—Нівка—Каменка. В селі Каменці (біля Костополя) Головна Волинська Група дістає зброю**): 400 рушниць, 6 кулеметів Максіма, 36 кулеметів Кольта, 2 кулемети Люїса, 120,000 набоїв, 500 шабель, 300 кавалерійських списів, 100 ґранат, 4 пуди підривного матеріялу. Це на всю групу.

Рушниці, ленінградського виробу 1920 р., крім того, що не були пристрілені, мали багато конструкційних дефектів, дула забивалися й дуже часто розривалися. Кулемети не мали запасових частин, і козаки пробували доробляти потрібне у місцевих ковалів. Систему Кольта взагалі не можна було уживати. За браком рушниць захопили і списи та на всякий випадок зложили їх на підводи. Справні були лише ручні ґранати (французькі цитрини), але їх було небагато. Так одягнена і так озброєна Головна Волинська Група робить дальший марш. Другий учасник походу***) малює таку картину: „Один із рушницею, другий із шаблею, третій із списом, хто

---

*) Спогади командира 2 бриґади полковника Сушка: „Календар Червоної Калини“, 1929 р.

**) Дивись: Інж. Віктор Яновський: „За Україну, за її долю“. — Редакція.

***) „На Руїнах“. Видання Культурно-Освітнього Відділу 6 Січової стрілецької дивізії, стаття С. Гл.

в дірявих черевиках, хто в личаках, а хто й зовсім босий. Один хоч трохи одягнений, другий без плаща, а хто то й зовсім нагий".

„Але що було робити? — оповідає інший учасник походу *). — Відкладати виступу не можна було, нас кожної хвилини могла накрити польська влада. Здержати козаків було годі. Бо одержавши цю поганеньку зброю в руки, заяснілии, спалахнули завзяттям їх очі, і вони стали „непоборними побідниками". Не треба було нікого підбадьорювати, навпаки — довелося вгамовувати цей порив".

Командир 2 бриґади рапортував Штабові Армії: „Настрій у козаків чудовий, вони нестримано рвуться вперед, тільки старшини турботно зажурені".

Дня 2 листопада Волинська Група робить дальший марш: с. Каменка—Біланівка.

Дня 3 листопада — с. с. Біланівка—Борова.

Дня 4 листопада Головна Волинська Група підходить до кордону через с. Боровські Будки й о 2 годині ранку біля с. Нетреби, оминувши лісною доріжкою польські кордонні бекети, переходить совітський кордон.

„Перехід відбувся щасливо — оповідає учасник *) — але підхід був дуже нервовий. Ми втікали — втікали до ворога — за нами гналася польська кавалерія. У тій утечі наскочили ми на відділ польської кінної жандармерії, а тому що не мали коней, то зсадили жандармів і забрали коні. В дорозі, щоби потаїти наш рух, говорили місцевим людям, що йдемо постановляти пограничні стовпи. Московські кордонні стежі зняли ми дуже зручно. Був прекрасний приморозний осінній ранок. Сонце світило нам в очі, немов вітало ясно й радісно наші перші кроки на рідній землі. Всі звернули на це увагу. По колоні пронеслося: „Яке ясне наше українське сонце! Слава українському сонцю!" Всіх опанувала загальна радість. Колона прискорила кроки. І старшини, і козаки розуміли, як може заважити на терезах української державности щасливий перебіг цього походу. Жадоба волі та помсти опанувала всіх. Полковник Отмарштайн пянів від радости. Нагнав мене, розцілував та, вказуючи на Захід та Схід, задеклямував із Кобзаря:

„І тут степи, і там степи,
Та тут не такії. Руді,
Руді аж червоні... а там
Голубії... Мережані нивами, полями"..

Ці слова не бреніли сантиментально. Це був прояв нас усіх — голос чорнозему нашого, що звав нас на захист перед хижим голодним наїзником. Не дивно, що мов у відповідь здвоювали ми кроки. Був один лише поклик — уперед".

Проскочивши цілком несподівано для москалів кордон, Головна Волинська Група заняла без жадного стрілу с. Майдан Голишевський. Група вже мала 32 коні та 12 фір, на яких було складено холодну зброю, підривний запас, шпиталь та скарбницю.

---

*) „Базар", полковник Сушко.

У с. Майдан Голишевський було роззброєно 1 взвод 196 батальйону кордонної охорони й розстріляно кілька комуністів, після чого група рушила далі через с. Андріївку, на с. Кішин, переправившися біля уроч. Сердюк через р. Уборть. У селі Андріївці було захоплено командира 1-ої роти 196 батальйону і командира 4 трудбатальйону. В с. Кішині, виставивши охорону, група заночувала. Марш 4 листопада від с. Борового до с. Кішина покрив 34 верстви. З захоплених у ворога документів виявилося, що 196 батальйон, на випадок алярму, мусів зібратися в с. Голишах, а також, що по селах Янчій Рудні та Емільчину скупчувалися червоні частини для ліквідації місцевих повстанчих відділів.

Дня 5 листопада о 7 годині ранку колона вирушила з с. Кішина в напряму через с. Стовпину на с. Зубковичі. Вислана наперед кінна розвідка збилася з дороги, і її, після переправи через р. Ротчу, зустрінув червоний відділ у силі одного ескадрону кінноти та одної чоти піхоти. Розвідка приєдналася до головних сил в с. Жубровичах, де було призначено великий опочивок. Не доходячи до цього села, вислано відділ підривників, який підірвав залізничний місток і зруйнував телеграфічну лінію Жубровичі — Осівка. В селі Жубровичах захоплено 30 червоноармійців та склад продналогу, частину якого зараз же було роздано селянам, а на другу виміняно потрібну для провіянтування худобу. Вирушивши далі через с. Мяколовичі, Осівку, Кривотин Колтський на слоб. Кривотин, група прибула о 2 годині ночі на опочивок. Марш дня 5 листопада від с. Кішина до слоб. Кривотин покрив 35 верстов.

Зі слоб. Кривотина Штаб Волинської Групи вислав три окремі відділи: I відділ поручника Гопанчука силою в 16 людей із наказом, звязавшися в районі Емільчина з генералом Нельговським, вирушити далі на ст. Шепетівку; II відділ поручника Ружицького з поручником Пилипчуком силою в 12 людей у район Олевського для звязку з місцевими повстанчими організаціями; III відділ поручника Сліпченка силою в 25 людей із 3 кулеметами для навязання звязку з повстанчим отаманом Орликом на р. Тетереві.

З цих трьох відділів особливої уваги заслуговують операції відділу поручника Гопанчука. Як і Подільський Відділ Окремого Призначення, цей відділ також дав доказ можливости успішних операцій невеликих бойових частин. Вирушивши пішки зі сл. Кривотин через с. Рудню Зольну, відділ дійсно натрапив на велике селянське заворушення в селі Емільчині, але виконуючи наказа, йде далі через м. Кропивне — с. Рудулин на ст. Шепетівку. Сконстатувавши, що москалі позаарештовували всіх провідників місцевої повстанчої групи, залишає ст. Шепетівку і, нагнавши паніку на м. Славуту, раптом наскокує на м. Полонне. В цьому районі частково повстають селяни, і відділ значно поповнюється людьми, а захопивши до того кінське депо та червоні обози, зараз же переформовується на кінну частину. Вже, як кіннота, відділ перетинає біля с. Курного тракт Звягель-Житомир і поспішає зєднатися з Головною Волинською Групою у східньому напрямі через м. Горошки—с. Черняхівку—с. Го-

родське. В районі цих сел відділ зустрічає повстанчі загони отаманів Литвинчука та Святенка, з якими і наскокує на м. Брусилів. Дня 24 листопада відділ осягає район села Гурівщини по Житомирській шосі, в одному переходові від Києва. Не розшукавши Головної Волинської Групи, відділ повертає на захід, знову ширить паніку серед червоних частин, але нарешті червона кіннота оточує його, та він з успіхом продирається до кордону. Воєнний успіх та трофеї цього відділу великі.

* * *

Сумна доля спіткала Головну Волинську Групу. Не було дня, майже не було години, щоб не було бою. Якщо не більші маневрові бої з частинами червоної армії, то дрібні сутички з окремими відділами Чона, Чека, Міліції. До того з дня 5 листопада погода раптом змінюється, небо затягують сірі осінні хмари. Густа мряка нудних листопадових дощів, навперемін зі снігом, зимовий колючий вітер, непролазні багна — все це мусить перебороти колона. Дня 6 листопада о 10 годині ранку Головна Волинська Група вирушила зі слоб. Кривотина наЄмінець — Анишпіль - Ушицю—кол. Калішівська — Гутка—село Піски, де було зроблено великий опочивок до вечора. Висланий зі сл. Анишпіль кінний розїзд на с. Бондарівку натрапив на москалів, які збирали продналог, і захопив 10 червоноармійців 393 полку (132 бриґади), штаб якого стояв у с. Білках. У с. Пісках було розстріляно комуніста, що за оповіданнями селян, розстріляв 53 українців.

По великому опочивку в с. Пісках, пізнього вечора було видано наказ продовжувати рух уночі, щоб удосвіта несподівано для ворога захопити м. Коростень. Цілий день падав холодний дощ, шляхи обернулися в непролазні багна. Зле одягнені, наполовину босі вояки терпіли великі муки. Вночі навперемін із дощем раптом почав падати густий сніг. Дошкуляв вітер.

* * *

Генерал Тютюнник вирішив захопити м. Коростень. Для Української Повстанчої Армії це був пункт великого стратегічного та політичного значіння. Коростень — великий залізничий вузол. Факт захоплення його пролунав би громом по цілому Правобережжі. Радіостанція, телеграф, телефон — все це давало б змогу повідомити „Всіх, Всіх, Всіх" про початок Загального Українського Повстання. Але, що найголовніше, то там було велике військове депо зі зброєю, одягом, кіньми, майном, що все неначе чекало на беззбройних, обідраних, босих, голодних українських вояків. За аґентурними відомостями червону залогу м. Коростеня складали: 133 піша Червона бриґада, 4 Трудбатальйон, відділи Міліції й Чека та один ескадрон силою в 100 шабель*).

---

*) Дані ці розходяться з даними підполковника Івана Ремболовича в його „Рейді 1921 року". — Редакція.

Генерал Тютюнник видає наказ захопити м. Коростень. Місто мають заатакувати з двох боків: з півночі та з півдня. Головна група—Київська дивізія—має вести наступ із півночі через села Жупани—Кожухівка—Чигири—Коростень. Група полковника Ступницького, силою в 60 людей із одним кулеметом, наступає через Жупани, Вигін, слоб. Краснопіль, Могильне, Білошицю з півдня.

Обидві групи, як північна, так і південна, мали розпочати атаку Коростеня одночасово, рівно о $5^1/_2$ годині ранку дня 7 листопада.

У виконання цього наказу обидві групи пізнього вечора дня 6 листопада вирушили з с. Пісок і пройшли разом с. Жупани, де зясувалося, що всі дальші села до Коростеня складають один укріплений район, який обсадили частини червоноармійців.

Не зважаючи на це, генерал Тютюнник дає наказ проходити ці села, прикриваючися темрявою ночі, по можливості не підіймаючи стрілянини, а при потребі, використовуючи лише ручні ґранати. Через цілковиту несподіванку для ворога цей нічний перехід укріпленого району відбувся блискуче. Лише арєрґарди мали кілька сутичок із ворожими заставами, але вже по виході з села. Червоні частини, що були по селах, побачивши колону в самому селі, в паніці, кому це пощастило, розбігалися. Наслідком цього нічного маршу до Чигирів була сила червоних трупів, розкиданих уздовж цілої дороги.

Учасник походу *) так оповідає про цей марш:

> „Генерал Тютюнник наказав маскуватися під москалів. Аванґард та колона з обозами проходять мовчки, без стрілу, просто через ворожу гущу, не затримуючися ні перед селами, ні поза селами. Прикриває нас темна дощева ніч. Ворожі частини має „ліквідувати" арєрґард, але тихо, без стрілів. Тільки шаблі працюють. І дійсно, зразу було все гаразд. Проходили ворожий район без жадного стрілу. Але в с. Купищах, „ліквідуючи" заспаних москалів, в арєрґарді кинуто було дві ґранати. Це занепокоїло штаб червоного полку в с. Кожухівці та поставило на ноги полкову кулеметну команду. Аванґарда зустрів кулеметний вогонь. Що-правда. непорозуміння хутко вияснилося. Кожухівці ми заняли й пішли далі. Але кулеметну стрілянину почув Коростень. Подібна пригода трапилася також і в групі полковника Ступницького, в Краснополі. Ворога охопила паніка—він не знав, хто і кого „ліквідує". Були випадки, коли з хати вискакував червоний писар із машинкою, кидав це „спасаєме" майно на нашу підводу і, щойно примостившися на возі, питав: „Какая часть?" Козак спокійно чекав, поки той нарешті розсядеться, і потім... потім свист шаблі—машинка лишалася на возі, голова писаря під возом. Все робилося тихо, щоб тільки не збудити ворога. Бували сцени смішні і трагічні. Та чи можна словами переповісти все те, що діялося".

До села Чигирів головна колона прибула о 5 годині ранку, спізнившися на півгодини. Нервовий нічний марш через ворожу гущу, по дорогах, що обернулися в багна, надто стомив вояків. Перед

---

*) Полковник Сушко: „Базар". Червона Калина.

боєм належало за всяку ціну спочити хоч півгодинки, але раптом почулося кулеметну стрілянину з південного краю Коростеня, куди було скеровано групу полковника Ступницького. Наказано було зараз же продовжувати рух, бо наступ міг пощастити тільки вночі. Світало. Стомлені вояки Київської дивізії, ледве дихаючи, біжать останні пять верстов, щоби заняти вихідну позицію на північній околиці Коростеня.

Цього ж часу ситуація в південній групі полковника Ступницького складалася так. Прибувши на вихідну позицію з півдня на півтори години раніш, полковник Ступницький, не дочекавшися усталеного наказом для обох груп часу, тобто 5-ої з половиною години ранку, вирішив використати останню годину темряви й розпочав атаку Коростеня.

Полковник Ступницький ускакує в місто, дорогу показує місцевий міліціонер-повстанець. Відділ цієї групи, силою в 20 людей, під командою підполковника Рембаловича, влітає на станцію, нищить телеграф, телефони, закидає ручними ґранатами ешельони, але у цей час із Києва підходять два ворожі ешельони, з силою понад тисячу червоних баґнетів. Підполковник Рембалович залишає станцію і хутко відходить у місто на зєднання з полковником Ступницьким. Цього часу полковник Ступницький продерся вже до самого центру міста, захопив штаб 133 бриґади (з командиром та начальником штабу), розігнав міліцію, захопив склад зброї, вирізав 20 людей з Коростенської чеки й випустив усіх політичних вязнів. Сила південної групи, як це згадувалося, виносила лише 60 вояків. Окремі червоні частини, розміщені по касарнях, головне на станції, по перших панічних моментах хутко впорядковуються й вибивають полковника Ступницького з міста. Група полковника Ступницького виходить за місто й чекає на дальші події. В місті грають сурми, бють у дзвони — у червоних алярм.

* * *

У цей час І-а бриґада Київської дивізії під командою підполковника Шраменка, наблизившися до станції, розпочинає атаку прибулих червоних ешельонів. Стомлені козаки не в силах бігти. Червоні вилазять з ваґонів, залягають за полотном і зустрічають лави 1-ої бриґади сильним кулеметним та рушничним вогнем. Завязується звичайний затяжний бій. Генерал Тютюнник скеровує 4 курінь 2-ої бриґади в обхід станції. Курінь захоплює станцію, чинить масакру, бере 300 полонених, захоплює цілий ешельон з 9 гарматами разом із упряжкою та кіньми, захоплює потяг зі зброєю та новим англійським умундуруванням, ускакує на радіо-станцію, але у цей момент 1-а бриґада не витримує червоної контр-атаки й починає відворот. Червоні зорієнтувавшися і побачивши, що перед ними лише купки бойців, — енерґійно продовжують наступ і вибивають 4-й курінь зі станції.

Розвидняється. Бій затягується. Не зважаючи на надлюдську втому вояків, що ледве трималися на ногах, генерал Тютюнник на-

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Інж. Віктор Яновський, 2) Ген. шт. полк. Юрко Отмарштайн — Начальник штабу Повстанчої Армії (забитий невідомим злочинцем у Щипйорні в 1922 р.), 3) Адм. ст. Оникій Богун, 4) Сотн. Сергій Горячко, 5) Підполк. Микола Рибачук (в уніформі сотника), 6) Сотн. Петро Ващенко.

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Підполк. Іван Ремболович, 2) Сотн. Василь Падалка, 3) Підполк. Микола Чижевський, 4) Хорунжий Євген Кукрицький, 5) Підполк. Микола Шраменко — командир 2-ої бриґади Київської дивізії, 6) Пор. Дмитро Зоренко (помер у 1931 р. в Польщі), 7) Хор. Грицько Ільченко, 8) Сотн. Микола Маркевич, 9) Хор. Микола Левченко.

казує перейти до контр-атаки; командири бриґад доповідають, що поновити фронтальний наступ дуже тяжко: „Перетомленість вояків така велика, що випробувані в боях старшини та козаки, зважаючи на град куль, не можуть навіть бігцем витягнутися в розстрільну. Перебіжку виключено. Закритих підходів немає, а дротяні огорожі, якими є засіяний передтерен, заважають наступові. Половину набоїв вистріляно. Ворожі лави збільшуються, вводяться нові сили".

На це командувач армії дає наказа продовжити лівий флянґ 5-им курінем 2 бриґади (69 людей), а правий 15 кіннотчиками останньою резервою — і перейти в загальний рішучий наступ. Все, що тільки жило й ходило, пішло в цей останній бій. Одначе червоні цілковито опанували собою, що в значній мірі пояснювалося прибуттям з Житомира „Школы Красных Командиров". Тяжко скривавлені лави Київської дивізії, продираючися крізь дротяні загорожі, дружно напирали на ворога, і вже 5-й курінь, під командою полковника Лисогора, справді почав охоплювати правий червоний флянґ, але цього часу на запілля та правий флянґ української лави вискочили два червоні бронепотяги й почали в запіллю висажувати десант. У цьому бої лави Київської дивізії понесли значні втрати, головне, серед командного складу, а серед нього — хоробрі сотник Стефанишин та хорунжий Василів.

Триматися далі не було сили, в затяжному бої не раціонально витрачувалося бойців та набої, і генерал Тютюнник дає наказ відірватися від ворога й почати відворот на с. Михайлівку. Стомлених українських бойців ворог переслідує гарматним вогнем, і особливо з бронепотягів. На щастя ворожі знаряди на 80% не розривалися, чому жадних втрат вони не заподіяли. Друге щастя — ворожий десант із якихось причин побоявся атакувати обози, біля яких не було жадної охорони; це врятувало останній запас набоїв. Серед надлюдської втоми, пройшовши через ворожі гущі в крайньому нервовому напруженні майже 35 верстов походом, витримавши після того чотиригодинний важкий бій, Головна Волинська Група змушена була знову спішно відходити на північ.

„Важко було на душі, — оповідає учасник полковник Сушко: — коростенський маневр не пощастив. Новенькі англійські одяги, сила зброї, 9 гармат, коні—все це було вже в наших руках, але не встигли скористати. Причин невдачі годі шукати. Плян, рішучість, хоробрість, консеквентність — все було, але був і масово міцніший ворог, а що найголовніше — він уже чекав на нас. Ми ніколи не мали б сили удержати Коростеня при таких переважних ворожих силах, але ми могли б запастися одягом, зброєю, кіньми, а найголовніше — нам конче була потрібна перша велика перемога. Треба було стрясти населення, треба було здеморалізувати ворога. Переведення пляну не пощастило..."

У рапорті начальника Штабу Української Повстанчої Армії наслідки короткого захоплення Коростеню подаються такі *):

---

*) „Літопис Червоної Калини". 1930. Полковник Отмарштайн.

„1. Звільнено всіх політичних вязнів, числом до 600 осіб.

2. Розстріляно Коростенську чека, в числі 20 людей.

3. Розстріляно штаб 133-ої бриґади, в тім числі командира й начальника штабу.

4. Велика кількість забитих червоноармійців та 100 людей полонених, серед яких виявлено 7 політруків, яких також розстріляно.

Ми втратили забитими 7 старшин і 12 козаків, серед яких сотник Стефанишин і хорунжий Василів, та раненими 8 старшин і козаків, серед яких полковник Климач".

У селі Михайлівці відбулася воєнна нарада, в якій взяли участь: генерал Тютюнник, генерал Янченко, генерального штабу полковник Отмарштайн, підполковник Шраменко, полковник Ступницький та полковник Сушко.

На цій нараді підносилося думку — оскільки не пощастило здобути зброї, припинити тимчасом дальший похід у глибину України і перевезти всіх поранених за кордон.

Одначе переважила думка дальшого походу, і генерал Тютюнник дав наказ перейти в район Радомишль — Житомир, де згідно з попереднім дисльокаційним наказом мала оперувати група генерала Нельговського.

О 20 годині, згідно з наказом, Головна Волинська Група вирушила з с. Михайлівки через Васьковичі, Межирічку, на село Дідковичі, куди й прибула дня 8 листопада о 1 годині.

Отже, дводенний тяжкий безперестанний марш із чотиригодинним боєм за місто Коростень покрив 70 верстов.

День 8 листопада, з причини великої перевтоми вояків, було призначено для відпочинку. Увечері цього дня, в напрямку на с. Ігнатпіль, було вислано підполковника Ремболовича з відділом в 30 людей із наказом висадити в повітря залізничний міст на річці Жерев. Наказ було виконано, охорона частково розбіглася, частково її було перебито. Пізно вночі відділ повернувся. За день вояки трохи спочили, підраховували втрати, трофеї, обгортали онучами ноги, доробляли в місцевій кузні частини до кулеметів та згадували про залишені трофеї в Коростені *).

Дня 9 листопада о 4 годині ранку Головна Волинська Група вирушила з с. Дідковичів через с. с. Обіходи—Рудня—Калинівська—Савлуки — Ксаверів — Каменка — Шкурати — Буда Камінецька, куди й прибула о 14 годині цього дня. Перехід покрив 34 верстви. Під час маршу з боку Недашкова зявилося 10 червоних кіннотчиків, яких відбила кінна сторожа, при чому виявилося, що в м. Базарі є до 360 людей червоної піхоти, а в с. Недашках якась кінна частина. В с. Ксаверові було розстріляно голову та секретаря клюбу комуністичної молоді. Увечері цього дня бере великий мороз, північно-східній вітер жене метелицю.

Дня 10 листопада о 8 годині ранку Головна Волинська Група вирушила з с. Буди Каменецької через с. Юзефівку на с. Чоповичі.

---

*) „На руїнах". Сотник Гладкий, стор. 14.

З с. Юзефівки вислано було наперед підривний відділ, який підірвав залізничний тор праворуч та ліворуч від переїзду та, зрізавши 10 стовпів, зруйнував телеграф. На ст. Чоповичі вислано 5-й курінь 2-ої бриґади під командою полковника Лисогора з наказом захопити станцію. Цю станцію займала технічна рота 38 червоного залізничного батальйону з 4 кулеметами, а село — кінна та піша міліція, в кількості 40 людей. По півгодинному впертому бої червоних було вибито зі ст. Чоповичі, але в цьому бої було тяжко поранено полковника Лисогора та вбито полковника Минаківського. Зіпсувавши апарати та стрілки, 5-й курінь примушений був залишити станцію, бо з Коростеня підійшов червоний бронепотяг і почав обстрілювати гарматним вогнем як саму станцію, так і село Чоповичі. Село Чоповичі по короткому бої також захопив відділ, забравши до полону кількох червоноармійців та 17 коней кінної міліції; комуністам пощастило втекти. З с. Чоповичів Головна Волинська Група вирушила на Ґутку—Буглачки—Будилівку, куди й прибула о 23 годині і розмістилася: 1-а бриґада в селі Буглачках, 2-а бриґада в с. Будилівці. Марш 10 листопада мав 26 верстов. Вночі з 10 на 11 листопада мороз міцніє, одначе не настільки, щоби стиснути розмоклий ґрунт, не кріпка шкорупа ломиться, і колона бреде в непролазному багні. Пізно вночі знімається завірюха. Вимарш із сел Будилівки—Буглачки було призначено на 14 годину дня 11 листопада.

Дня 11 листопада, якраз перед вимаршем, біля години 14, на півночі від с. Будилівки раптом зявився ворожий кінний розїзд силою в 15 людей. Застава 2-ої бриґади зараз же кинулася на цей розїзд і їй пощастило відбити 6 козаків, яких ворог захопив під Коростенем і яких цей розїзд конвоював на Київ.

У цьому селі селяни оповідали, що 9 листопада на селянській підводі проїжджав ранений старшина з Відділу Окремого Призначення поручник Антончик, якого обеззброїв та хотів розстріляти начальник місцевої міліції. О 14 годині, згідно з наказом, Головна Волинська Група вирушила з с. Будилівки—Буглачки через Облітки—Шлямарку на с. Литинець, звідки повернула на с. Заньки. З с. Шлямарки вислано було кінний відділ в 70 людей під командою полковника Ступницького та підполковника Ремболовича з наказом захопити вночі м. Радомишль. В с. Заньках група стала на ніч, зробивши перехід у 20 верстов.

День 12 листопаду був одним із грізних тяжких днів Другого Зимового Походу. З цього дня Головну Волинську Групу починає оточувати червона кавалерія. Починається надмірно тяжкий триденний безперервний марш у 174 верстви. Погода лютує. Мороз досягає 20 ступнів. Босі, роздягнені вояки обгортують ноги онучами, обвязують шнурками і так бредуть по коліна в глибокому снігу, так ідуть на стежі, застави, так ідуть на баґнети. Ранком о 11 годині повернувся відділ полковника Ступницького. Відділ не міг виконати наказу захопити м. Радомишль, бо поночі заблудився. Для освітлення району праворуч від напряму маршу було вислано кінний розїзд на с. с. Модилево—Дубовин—Мокачі. О 14 годині Головна Волинська

Група вирушила з с. Заньків в напрямку на с. Чайківку. В цьому селі до колони повернувся висланий розїзд. При наближенню до с. Чайківки аванґард групи було обстріляно кулеметним вогнем червоної кінноти, що зосередилася на північно-західній околиці села біля цвинтаря. Це були перші кінні відділи червоної кінної дивізії Котовського. Арєрґард колони не може відірватися від ворожої кінноти. Увесь дальший рух колона Волинської Групи робить під безперестанним продільним вогнем червоної кінноти, що невідступно переслідує хвіст колони.

Відбиваючись арєрґардом від ворога колона прямує через с. с. Пилиповичі—Журавлівку—Березівку—Мінейки—Городське. В с. Городському Головна Волинська Група почала переправу через р. Тетерів. Тут дано було арєрґардний бій, ворожу кінноту підпущено на 50—100 кроків і розстріляно кулеметами та сальвами. Ворожа кіннота понесла тяжкі втрати і змушена була тим часом припинити переслідування.

Відділ поручника Гопанчука, що за тиждень переходив ці місця в напрямку на Шепетівку, найшов на місці бою силу побитих коней, а місцеве населення оповідало про великі втрати червоних. Під час цього маршу та безперестанних арєрґардних боїв Головна Волинська Група понесла також значні втрати забитими та пораненими, кількість яких дійшла до 45 людей, а між ними старший ляйтенант Михайло Білинський, підполковник Ремболович, сотник Лупенко та інші.

Учасник походу *) так оповідає про цей марш:

„Колона прямує на південь, щоби переправитися через р. Тетерів та прикритися старими непорушними Тетерівськими лісами.

Настала ніч. Ясна місячна ніч. Сніжним срібним покровом вкрита безконечна рівнина, а по ній чорною, довгою смугою поспішає наша колона. Настирливий ворог щохвилини наскакує то на хвіст, то з боків, криє колону кулеметним вогнем, спинює наш рух, змушує до оборонного бою. Ворог хоче використати час підходу своїх резервів. Ворожі кулемети січуть уздовж колони, підводчики нервуються. Хорі та ранені зіскакують із саней, бо невиносимо лежати закостенілому бойцеві безчинно й безборонно, очікуючи ворожого стрілу. У нас щораз, то все більше поранених, між ними б. морський міністр Михайло Іванович Білинський. У селі Городському колону зустрічає новий відділ ворожої кінноти й замикає греблю. Колона приймає бій і здобуває греблю. Переправа через греблю здавалася бути безконечною. Гребля була довга, розбита гарматним вогнем. Налякані коні рвали запряжку. Ворог настирливо насідав із обох боків. Колона несе великі втрати. Обоз із раненими збільшився до 100 підвод, і це катастрофально гальмує рух“.

Удосвіта дня 13 листопада Головна Волинська Група переходила Київо-Житомирський шлях із невеселими поглядами на май-

---

*) Полковник Сушко: „Базар“.

бутнє і біля 6 години ранку осягнула околиці села Войташівки. Загальна ситуація на цей день складалася так:

1. В районі Радомишля Головна Волинська Група не знайшла ні групи генерала Нельговського, ні Відділу Окремого Призначення полковника Палія. Цим двом групам було заздалегідь надіслано наказа в цих днях перебувати в районі сел: Заньки, Миньківка, Холори, Котівка, одначе на цей час ці групи не прибули до зазначеного району.

2. Головне Командування Повстанчої Армії мало на думці в цім районі підсилитися кіннотою полковника Палія, бо при Головній Волинській Групі не тільки не було конче потрібної кінної частини, але навіть не було кінної розвідки. Невеличка група кіннотчиків під командою сотника Хмари була надто слаба, складалася з некіннотчиків, а головне, перетомлені до краю коні після довгих переходів по глибоких снігах (де кіньми доводилося пробивати дорогу), були більше не в стані рушитися з місця. Цього ж часу ворог оперував головне кінними частинами, і група не тільки не могла протиставити ворогові хоч би невеличку відповідно рухому бойову частину, але навіть не була в стані відповідно освітити район руху.

3. Головна Волинська Група складалася того часу тільки з піхоти, при чому в наслідок великих переходів та сильних морозів із вітрами, вояки, з яких 50% було без чобіт, мали майже всі відморожені або попухлі ноги, чому й активність цілої групи було зведено до мінімуму.

4. Обоз, якого назбиралося за того часу до 100 підвід, наполовину з воловою запряжкою, став непомірним тягарем для групи. Того ж часу в шпиталю, тобто на возах, лежало 54 тяжко ранених, 40 людей з цілковито відмороженими ногами та 150 людей легше ранених та хворих. Вояки, що ще трималися на ногах, являли собою фактично лише прикриття обозу. Рухомість колони було зменшено до мінімуму, група цілковито загубила маневрову здібність і була майже небоєздатна.

5. Вояки були озброєні рушницями лише на 50%, бракувало набоїв, поповнення яких було цілком випадкове — від забитих та полонених червоноармійців. До 35% кулеметів Кольта, якими властиво була озброєна група, попсувалося, і через брак запасових частин направити їх було неможливо.

6. Умови, що в них перебувала група, виключали можливість дальшого руху в глиб України, бо перед групою повставала загроза одного дня розстріляти всі свої набої та з перетомленими до краю вояками, разом із усіма раненими, попасти без жадного опору до рук ворога.

Усе це змусило Головне Командування Української Повстанчої Армії приняти нове рішення. Головній Волинській Групі було наказано припинити дальший рух у глибину України і повертатися до кордонів Польщі. З цим днем Українська Повстанча Армія почала відворот.

Відпочивши біля двох годин в с. Войташівці, Головна Волинська Група о 9 годині ранку дня 13 листопада, виконуючи наказ, вирушила через с. Царівку — Ставецьку Слобідку на с. Негребівку. В с. Ставицькій Слобідці виявилося, що перед годиною це село пройшов ворожий відділ силою до 600 людей кінноти та 200 людей піхоти в напрямку на с. Кучеряве. Піхоту складав „Карательный Огдел“, що прибув з Києва. При наближенню до с. Негребівки кінні ворожі розїзди наскочили вже на колону Волинської Групи. В с. Негребівці арєрґард групи дає бій ворожій колоні, що насідала; колона рушає далі на с. Раївку.

Учасник походу *) так оповідає про цей день:

„Спочивши кілька годин в с. Войташівці, рушив генерал Тютюнник новим зиґзаґом просто на північ, як останні дні йшов на південь. Так, бо треба було за всяку ціну відірватися від кінної дивізії Котовського, бо ми попали в район її зосередження. І знову переходимо через Київський шлях і навмисно не нищимо його, щоби не лишати ворогові сліду за собою. Мимо того ворожа кіннота скоро нас доганяє. Сніги глибокі випали, ми спішно проходимо незалюдненими місцевостями, але лишаємо по собі битий шлях у глибокому снігу. Цей та наступні дні йдемо безперервно під ворожим вогнем. Майже безперестанно йде бій або передньої нашої сторожі з зустрічним ворогом, або задньої, то з кіннотою, що насідає, то з піхотою, що наздоганяє нас на санках. Бувало й так, що перемішувалися ворожі кулі: ті, що з переду, били у спину задню сторожу, а ті, що з задньої сторожі, попадали в передню сторожу, що пробивала шлях. Не було можливости відірватися від ворога, тягнучи за собою обоз із раненими“.

В с. Раївці арєрґард групи — 4-й курінь прикриває переправу через р. Білку. Учасник, полковник Сушко, оповідає далі:

„Пробував був хоробрий 4-й курінь, ставши під Раївкою задньою сторожею, дати ворогові затяжний бій, аби уможливити шпиталеві кілька годин спочинку для перевязки та підкріплення ранених. Та ворог оточив цю горстку хоробрих, відтяв відворот, і курінь мусив відходити вбрід через напів замерзлу багнисту річку. На дворі тиснув мороз у 20 ступенів. Вкриті льодовим панцирем дібралися вояки до села, однак погрітися не встигли. Знову наскочив ворог, знову треба була відходити. Та вже не в силі були відходити. Козак Сичук, старий вояка, зморений, нездібний до дальшого походу, кулею з власної рушниці, розчерепив собі голову на очах у селян. Не хотів попадати до полону, а рушати за своїми не стало сили. Так зробив і кулеметчик Андрійко та інші“.

Минувши с. Раївку колона рушила далі на Гуту—Комарівку—Рудню, куди й прибула біля 22 години і розмістилася на ніч.

Біля 4 годиии ранку дня 14 листопада кінні ворожі розїзди підійшли до с. Гути й почали кулеметний обстріл розміщення. Во-

---

*) Полковник Сушко: „Базар“.

линська Група знімається о 5 годині і починає дальший рух на с. Кондре та через с. Язвинку далі на с. Майданівку.

Арєрґардні бої від с. Рудні до Буди Забуянської дали можливість головним силам з с. Майданівки спокійно дійти до залізниці.

О 15 годині колона прибула на ст. Трубецьку. На цій станції аванґард захопив 30 людей охорони, зірвав залізницю ліворуч від касарні та зіпсував телеграфічні проводи.

Біля 16 години колона рушила на с. Поташню під обстрілом ворожої кінноти, що наскочила ззаду. Село Поташню колона минає, не зупиняючися, і прямує далі на північ на с. Блитчу, ввесь час із арєрґардним боєм.

„Становище робилося невиносимим, — оповідає далі полковник Сушко, — ворог став напирати вже великими силами. Належало захитати його сміливість. 2-а бриґада, як задня сторожа, використовує пригідний терен лісових поперечних горбових пасів і стає засідкою на одному з горбів, між селами Поташнею та Леонівкою, біля урочища Стекло. Завдання було дуже ризиковане, але конечне На одному з горбів сховано відділ біля 50 людей із ручними ґранатами, широко розставлених у лісі. 800 кроків у напрямі нашого руху, у підніжжя горба, уставлено дві сотні поперек дороги. Ворог, наскочивши на наші кулемети, мусив завернути, але тут мав чекати на нього пекельний вогонь ручних ґранат. Засідка намерзлася, чекаючи з запертим духом цілих три години, але ворог не пішов за нами. Видно, стомився. Засідка залишила позиції, як тільки почула сильний вогонь десь у голові колони. Ми нагнали наших вже після бою. Бій був завзятий, і наші відійшли“.

Наблизившися до с. Блитчі, виявили, що с. с. Блитча, Унів та Ханів заняли ворожі частини. Перетомлені вояки не в стані були вибити ворога, тому групі наказано було звернути праворуч та йти просіками без доріг у напрямку на с. Леонівку. У лісі між с. с. Блитчею та Леонівкою генерал Тютюнник наказав зробити годинний опочивок, під час якого наказано було, щоб облегшити обоз, спалити та скинути з підвід всі зайві речі, канцелярійні та персональні, залишити лише те, що кожен міг нести на собі. Насувалася ніч із 14 на 15 листопада—фатальна ніч Другого Зимового Походу. Наближаючися до села Леонівки, передові частини групи раптом почули в селі сильну рушничну й кулеметну стрілянину та крики „Слава“ й „Ура“. Аванґард та передові частини колони, не зважаючи на страшну надлюдську втому, хутко кидаються на допомогу невідомим своїм. Починається фатальний бій за с. Леонівку — одна з причин драми Базару. Тут Головна Волинська Група несподівано зустрічається з Відділом Окремого Призначення і, не пізнавши один одного, з боєм розходяться. Відділ Окремого Призначення підійшов до с. Леонівки перед кількома хвилинами з протилежного боку і, довідавшися, що червоні в селі, атакує без вагання. Ворог уперто бориться. Того ж часу підходить до села Головна Волинська Група, чує бій, поспішає на допомогу і, не маючи змоги орієнтува-

тися вночі, захоплює в бою і Відділ Окремого Призначення. Підполковник Чорний, заступник полковника Палія, не сподіваючися зустрінути в цьому районі Головну Групу, приймає її за переважні сили ворога й хутко вискакує за село. Несподівану появу Головної Волинської Групи червоні приймають за нові сили повстанців і теж поспішно опускають село. Атакуючи, частини Головної Волинської Групи попадають під сильний перехресний вогонь. Частини групи, що вже встигли прорватися аж до церкви, змушені були так само хутко вискочити з села. Село Леонівка так і залишилося незаняте ніким. У бою та нічній темряві ситуація для всіх лишилася незясована. Випадок зводить дві бойові українські групи і також нагло й несподівано розводить їх цієї злощасної ночі.

Це був той час, коли Відділ Окремого Призначення вже не був у стані притягти на себе головні сили ворога і тим полегшити марш Головної Групи; остання вже не мала сили боронитися від переважних сил ворога.

Зєднання обох груп підсилило б їх і не довело б до катастрофи 17 листопада. Кінний відділ полковника Палія мав того часу біля 400 шабель; Головна Група не мала жадної кінноти. Доля не судила цього. Ранком 15 листопада Відділ Окремого Призначення проходив місце, де Головна Група палила своє майно, і довідався, що нічну зустріч мав зі своїми, але вже не мав змоги звязатися з ними.

Не маючи змоги зясувати ситуацію, Головна Група прямує далі на схід без доріг, лісними просіками, аби знайти якусь переправу через р. Тетерів та, прикрившися річкою, хоч трохи спочити від насідань іззаду ворожої кінноти.

„Головна Група поспішно відходить, — оповідає учасник походу полковник Сушко,—прямує до кордону. Перевтома доходить до крайности. Вояки дослівно падають із ніг. Група зближається знову до р. Тетерів старезними глибокими лісами. Таємничо кидає місяць довгі тіні. Сон перемагає. Тут вояки переживають дивний прояв перетомленої уяви — масові галюцинації. Одному зі старшин штабу чудиться гавкання собак — і по всій колоні проноситься слово: „село". Всі нараз бачуть село, хати, світло, вогонь у печах, страви. Колона немов пробуджується, всі приспішують кроки, а штаб виїздить хутко вперед. Проходить одна верства, друга, третя — село зникає...

Лишається темна ніч, навали снігу, завірюха, 20 ступенів морозу. Не витримували коні, але вояки йшли".

Розвиднялося, коли група дійшла до р. Тетерів. За переправу обрано брід між с. с. Уніним та Блитчею, біля хутора Старий Млин. У цих селах були червоні частини. Для забезпечення вислано в бік цих сел застави. Переправа надзвичайно важка — надто глибокий був брід. Піхота проходила по двох кладках, що їх збудували сапери, майно перевантажували з саней на фіри, а таких було тільки три. Аби прискорити переправу, сани з раненими складали поверх других саней і в такий спосіб перевозили їх на другий беріг. Пе-

реправа тривала біля півтори години. Вояки розкладали вогонь, щоби хоч трохи погрітися, а разом коптили на рожнах сире мясо і так годували хорих та ранених. Ворог не помітив переправи. Спочивши під час переправи, група рушила далі через с. Зарево на Лукашівку — Інвалідну — Розважів, куди й прибула біля 21 години дня 15 листопада і розмістилася в цих трьох селах на нічний привал. Командант Армії та начальник штабу, наближаючися попереду колони до с. Інвалідної, були обстріляні з боку групи міліціонерів, що після цього зникла.

Цим привалом закінчився нарешті триденний безперервний марш у 174 верстов й під безперестанним ворожим вогнем. До краю зморені, окостенілі від холоду та голоду вояки дістали нарешті можливість трохи спочити. Чого не витримували коні, те витримали завзяті українські бойці. Ворог загубив групу зі свого обрію. Ранком біля 4 години дня 16 листопада в село Інвалідну, просто у двір Штабу Армії приїхала на підводах червона розвідка. Через утому наші вояки прокинулися трохи запізно, і червоним пощастило втекти, за винятком одного політрука, якого негайно й було розстріляно.

* * *

Одна виспана ніч, тепла їжа, і вояки знову повеселіли.

О годині 10 рано дня 16 листопада Головна Група знялася з нічного опочивку й вирушила через с. с. Розважів, Полідарівку, Салішани на с. Голубієвичі, де було зроблено двогодинний опочивок. Ворог ізнову насів на групу. Від с. Розважів до с. Термахівки арєрґард увесь час веде бій із червоною кіннотою, що переслідує безперестанно. Ворог відстав лише під с. Термахівкою, де засідка причинила йому великі втрати і де було забито командира червоного дивізіону. З с. Голубієвичів вислано розїзд від кінної розвідки під командою сотника Хмари в напрямку на с. Залішани. Біля 24 години колона групи ввійшла до с. Залішанів, де й приєднався висланий розїзд. О 24 години група вирушила далі на с. Малі Миньки, куди й прибула о 5 годині сумного дня 17 листопада. Нічний перехід у 36 верстов знову стомив вояків. Більшість із командирів була хора. Був хорий командуючий Армією генерал Тютюнник, їхав на санках із відмороженими ногами командир Київської дивізії генерал Янченко, був хорий командир 2-ої бриґади полковник Сушко та інші.

Зараз же по прибутті до с. Малих Миньків виставлено застави на шляхах у напрямках на с. с. Великі Миньки, Голубієвичі, Рудню, Свясоцьке, Звіздаль. Вимарш групи призначено на 12 годину цього дня в напрямку на с. Звіздаль—Христинівку.

У селі Малих Миньках група розмістилася в такий спосіб: південно-східню околицю заняла 1-а бриґада, північну — 2-а бриґада. Штаб Армії став по хатах біля церкви. Під час привалу наскоро варили обід, перевязували ранених, годували коні. Ще раніше, під час підходу до села Малих Миньків дехто з командирів бриґад підносив думку, щоби не робити в цьому селі великого опо-

чивку через можливе оточення групи з боку ворога й радили пройти ще 10 верстов та, переправившися через широку болотяну річку Уж, прикритися Рокитнянськими болотами. Та місцевість, що нею, правда, тяжко було б проходити навіть піхоті, до певної міри унеможливлювала операції ворожої кінноти. Одначе, страшна перетомленість вояків та коней, брак у дальшому напрямкові відповідних для опочивку пунктів, схилили генерала Тютюнника до думки зробити великий опочивок у с. Малих Миньках. Тимчасом стежі донесли, що до околичних сел підтягується сила ворожої кінноти та піхоти. Одержавши такі відомості, Штаб Армії наказав негайно здійматися й продовжувати марш. Того ж часу, коли колона витягувалася поза річку Звіздаль, кінні ворожі частини раптом наскочили на арєрґард. На північно-західній околиці села зачався бій. Під прикриттям всієї озброєної піхоти хвіст колони вже був витягнувся з села, коли раптом із правого боку, зі сходу, з лісної смуги, з віддалі біля 1,000 кроків, навперейми винеслося біля 3-х ескадронів червоної кінноти. Чолові частини колони хутко повертаються, щоб визволяти ранених, але у цей час ворог наскакує на них спереду. Ворог розриває колону на дві частини. Рівночасно з лівого боку, з заходу, наскакують нові ворожі частини і ще раз перерізують колону. Несподіваний удар сильної ворожої кінноти, підтриманий піхотою, викликав велике замішання. Заатаковані на підводах ранені схопили ручні ґранати. Перший напір ворожої кінноти пощастило здержати ручними ґранатами. Ранені та хорі, старшини й козаки, бороняться безпримірно. Ворог розсипається від ґранатних розривів, але потім під прикриттям кулеметів ізнову поновлює наступ. Настає пекло. З одчаю вояки підривають себе останньою ґранатою. Тут наложив на себе руки й колишній морський міністр М. Білинський, так зробив ройовий 4-го куріня Андрієвський і багато, багато інших.

Відрізана піхота (рештки 4-го та 5-го куріня) під командою хороброго сотника Григоряка подалася до лісу, завзято відбиваючися від ворога, що переслідував їх, але й у лісі чекав на них ворог. Бій тривав доти, доки українські бойці не вистріляли останніх набоїв. Потім розпочалася різанина.

Штаб Армії, кінна сотня та 15 передніх підвід із тяжко раненими (разом біля сотні людей), будучи відрізаними від головних сил, перейшли р. Звіздаль і подалися на північний захід. Героїчно відбиваючися від переслідування ворожої кінноти, переправилися вони далі через річку Уж в селі Матейках і під охороною ночі зникли в лісових болотах.

Решта бойців-мучеників лишилася на полі бою. Дехто сховався в лісах, декого заховали селяни в Миньках та Звіздалі, а інших беззбройних, змучених бойців захоплено до ворожого полону. Ворог також поніс значні втрати. Операційна червона група під командою Котовського складалася з Червоної кінної дивізії в складі 2-х кінних бриґад, однієї пішої бриґади при 2-х артилерійських батареях та з окремих карних відділів.

* * *

Трагічний бій на річці Звіздаль був останній бій Української Повстанчої Армії — останній в недавньому минулому збройний чин Української Армії.

* * *

Штабна Група, переправившися через р. Уж в селі Матейках, рушила далі в напрямку на с. Рудню Греблю, хутір Мельники. Для прикриття ранених вояків зформовано кінну групу з 3-х відділів: 1-й відділ—полковник Ступницький—силою в 18 кіннотчиків; 2-а—сотник Хмара—35 кіннотчиків; 3-я—поручник Стрілець — 34 кіннотчиків. Ранених налічувалося 22 людей. Переформування було проведено на хуторі Мельниках та в с. Журбі. По тригодинному опочивку о 24 годині 17 листопада група рушила далі через хутори Липецькі на с. Толкачівську Каменку.

Дня 18 листопада о 4 годині ранку група перейшла залізницю й о 18 годині прибула на хут. Сугачки. По 4-годинному опочивку о 12 годині група рушила далі через Рудню Дивошинську, Слободу, Халплянську (Теклівка), хут. Лисівці, Рудню Дубову на Рудню Сирницю, куди й прибула дня 19 листопада о 6 годині. По опочивку о 11 годині група рушила далі через Рудню Кованьку на р. Уборть. По цій річці розміщено було червоні відділи. З наближенням темряви, обминаючи ворожі частини, група перейшла вбрід р. Уборть між селами: Перга та Рудня Хочинська і рушила далі на Уржевичі, які, за відомостями селян, обсадив ворог. Обминувши лісами без доріг с. Уржевичі, група між 2 та 3 годиною дня 20 листопада вийшла на пограничну вартівню (Купіль), де зустріла першу польську сторожу. О 5 годині ранку цього дня група перейшла р. Студеницю, а о 7 — вже прибула в с. Біловіж.

У цьому селі польській жандармерії було здано зброю та коні.

* * *

Другий Зимовий Похід почався вночі з 3—4 листопада 1921 р., по переході с. Борового, і закінчився в такий ж спосіб—уночі з 19 на 20 листопада. Головна Волинська Група протягом 15 діб зробила марш у 600 верстов, що дає пересічно 40 верстов на добу.

Беручи на увагу умови маршу, глибокі сніги, бездоріжжя, багна, через які доводилося проходити босим, зле одягненим, голодним воякам і до того в безперестанному ворожому вогні, цю цифру в 40 верстов на добу, без сумніву, треба вважати за велетенську, суто леґендарну. Зважуючи, крім того, на те, що старшинський склад поніс великі втрати забитими й раненими, не можна не висловити подиву щодо безприкладного бойового поводження козацтва, яке змушене було в собі самому шукати моральної підтримки.

* * *

Про трагічну долю українських бойців, яких захопив ворог у наслідок розгромлення Головної Волинської Групи на річці Звіз-

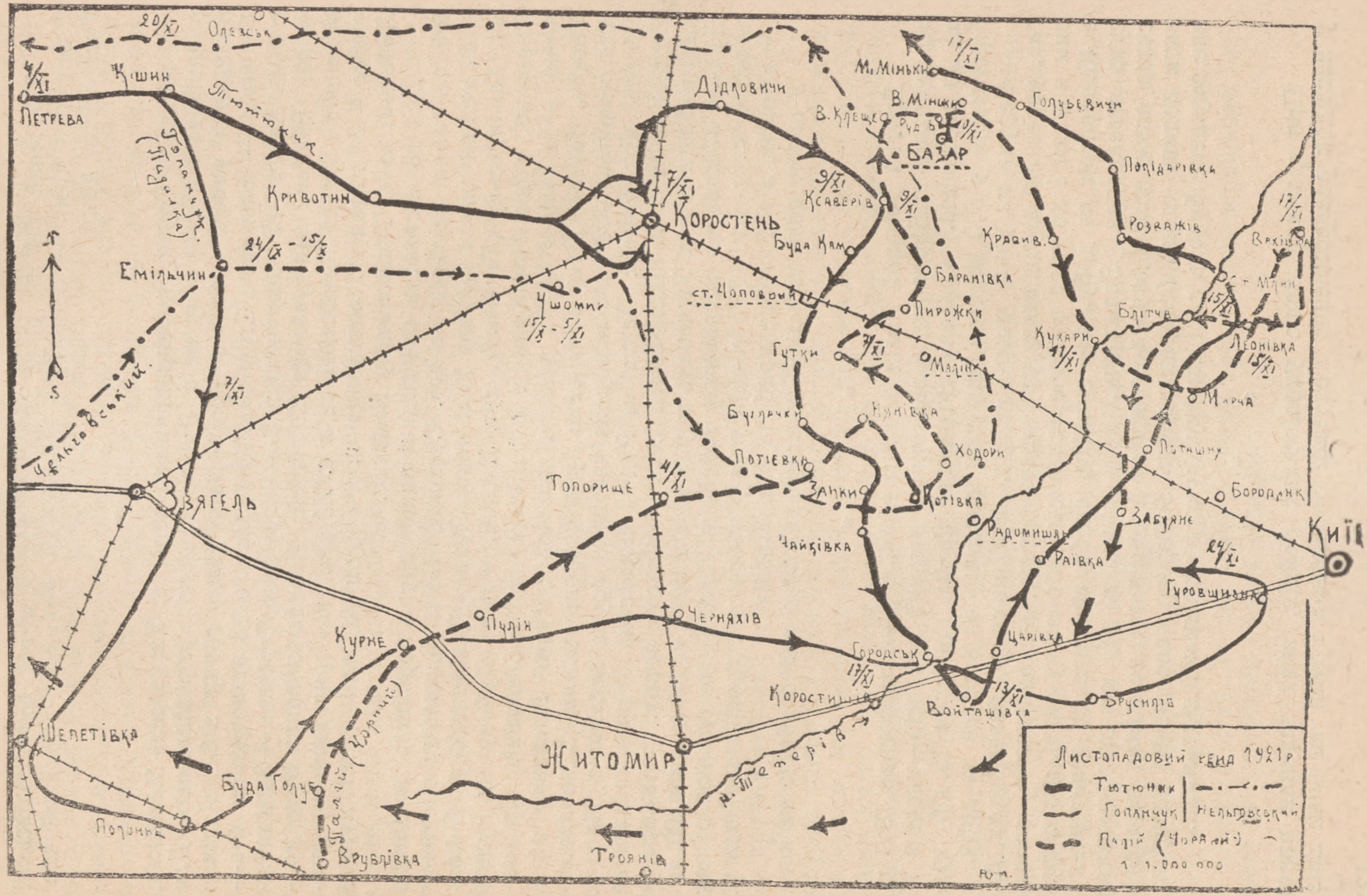
Листопадовий Рейд 1921 р.
Тютюнник
Гопанчук
Нельговський
Палій (Корний)
1:1.000.000
20/XI
Олевськ
4/XI
Петрева
Кишин
Тютюнник
Гопанчук (Падалка)
Кривотин
Коростень
7/XI
Дідковичі
В. Клеще
В. Мінки
М. Мінки
17/XI
Голубевичі
Базар
9/XI
Ксаверів
Поліарівка
Розважів
Краєв.
Буда Кам.
24/IX - 15/X
Емільчин
Ушомир
15/X - 5/XI
Баранівка
Пирожки
Малин
ст. Чоповичі
Нельговський
Гутки
Кухарі
11/XI
Блітча
15/XI
Леонівка
Марча
Бучачки
Ніжнівка
Ходори
Потіївка
Заньки
Котівка
Топорище
4/XI
Поташ
Бородянка
Звягель
Забуяне
Київ
Чайківка
Радомишль
Раївка
24/XI
Гуровщина
Пулін
Черняхів
Курне
Городськ
Царівка
13/XI
Брусилів
Коростишів
Войташівка
Шепетівка
Буда Голуб.
Палій (Корний)
Житомир
р. Тетерів
Полонне
Врублівка
Троянів

даль, говорять нам офіційні звіти ворога, про це з сумом оповідають ті полонені старшини й козаки, яким пощастило втекти з полону, про це ще довго оповідатимуть селяни — очевидці трагедії Базару, про це свідчить козак із „того світу“ та велика могила під м. Базаром.

* * *

Усіх мучеників України, тих, хто вже не мав змоги вискочити або покінчити з собою, большевики загнали яко полонених до церкви в с. Миньках.

До приїзду „Чрезвичайной Пятерки“, себто червоних катів, їх усіх тримали в холоді, голоді, катували й знущалися над ними.

Про дальшу їхню долю оповість нам краще за нас червоний офіційний звіт: „Сборник приказов Войскам Киевского Военного Округа. Содержание: № 2578, 26 ноября 1921 года, г. Киев“.

Розглядуючи й осуджуючи по-своєму джерела зародження Української Повстанчої Армії та її операцію й виправдуючи себе, що Армії тій пощастило продертися так глибоко в Україну (25 верстов від Києва) нібито тому, що „Советскими Республиками было брошено все, не исключая и частей красной армии, на хозяйственный фронт (грабіж селян?—Редакція)“,— наказ цей підходить до бою на р. Звіздалі й подає дослівно таке:

„Зарублено в бою свыше 400 чел. и захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из висшего командования, видя безвыходность положения, сами себя растреливали и взрывали бомбами.

Всего перед Чрезвычайной Комисией (пятеркой) предстало 443 чел., остальние умерли (?—Редакція). Руководствуясь велением революционной совести (?—Редакція), основываясь на всем вышеизложенном и дабы предупредить подобные преступления и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть советов безпощадно карает всякаго покушающагося нарушить ее мирную (?—Редакція) работу, Чрезвычайная пятерка постановляет: лиц, перечисленных в приложенном к сему списке, в числе 359 человек, как злостных, активных бандитов, — РАСТРЕЛЯТЬ“.

Протокол підписали: „Председатель Чрезвычайной Комисии Гарькавий, члени: Ливщиц, Иванов, Котовский, Фриновский, секретарь Литвинов“. Наказа підписали: „Командующий Войсками Округа Якир, член Реввоенсовета Округа Затонский, Нач. Шт. Округа Генштаба Паука“.

* * *

Селяни згадують: „Під м. Базаром наказали червоні кати викопати велику братню могилу, зігнали з далеких повітів селян, щоби на власні очі побачили „веление революционной совести“, привели з м. Базара засуджених змучених, скривавлених, майже голих українських вояків і наказали їм стати над викопаною могилою“.

І далі розповідають селяни, очевидці розстрілу, що йшли мученики, не сумуючи, а поважно та гордо. Рішуче стали над могилою. Червоні кати навели на них кулемети. Нараз виступив якийсь червоний комісар і сказав, якщо хто з засуджених заявить каяття та присягне вступити до лав червоних для боротьби з українськими „бандами", того буде помилувано.

Цієї грізної хвилини виступив козак 6-ої дивізії Щербак і сказав: „Я, козак 6-ої дивізії Щербак, від себе й козаків, яких я знаю, кажу вам: ми бачимо, що нас чекає, і ми не боїмося смерти, але до вас служити не підемо. Коли ви нас побєте—знайте, що за нас вам помстить увесь український нарід. А коли до українських вояків дійде чутка про вашу ганебну роботу, то за кров нашу вони будуть нищити все, що тільки має хоч малий звязок із вами, каторжани!" Голосне, потужне „Слава" рознеслося по полю, і залунав, яко останній салют Україні — гімн:

„Ще не вмерла Україна...",

поки його не заглушив туркіт ворожих кулеметів.

Стало тихо. З кривавої могили неслися скарги та стогін *). Там умирало 359 бойців за Волю, за Честь України **).

* * *

Так закінчилася трагедія Базару.

Та помиляється ворог, коли ще думає, що кривавими звірствами залякає наш нарід, який вже зложив страшенну силу кривавих жертв на вівтар Батьківщини. Хай знає, що пожне лиш те, що сам посіяв.

---

*) Коли почали кати присипати ще живі постріляні тіла мучеників, вискочив із могили козак Артим. Він був пострілений кількома кулями, але опритомнів. Вискочивши з могили, кинувся бігти. Його зловили, але селяни не дали катам загнати його знову до могили, бо—він був вже „з того світу".

**) Джерела до історії Другого Зимового Походу:

1. Генерального штабу полковник Отмарштайн: „До історії повстанчого рейду генерал-хорунжого Ю. Тютюнника в листопаді 1921 року". „Літопис Червоної Калини", 1930 р., чч. VI, VII—VIII, Львів.
2. Полковник Сушко: „Базар", Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 р. Львів 1929 р.
3. Сотник Гладкий: Кілька слів про повстанчу групу на Україні осінню 1921 року (за матеріялами учасників). Збірник „На руїнах". Видання Культурно-Освітнього відділу 6-ої Стрілецької дивізії.
4. „На руїнах". Збірник присвячений „Листопадовій повстанчій групі 1921 р. на Волині". Видання Культурно-Освітнього Відділу 6-ої Стрілецької дивізії. Без року та місяця видання. 59 сторінок,
5. Генерал О. Удовиченко. „Присвята у восьму річницю Базару". „Тризуб" ч. 47 (203), 24 листопада 1929 р. Париж.

ПЕТРО ВАЩЕНКО
Сотник.

До рейду 1921 року.

I.

Перебування в таборі при м. Олександрові-Куявському в 1921 році — це був час, коли кожен старшина, кожен козак мав тверду надію на швидке повернення на батьківщину. Старшина і козак не втратили вояцького духу, жили спогадами про славні, незабутні часи нашої боротьби за нашу державність, а водночас підготовлялися до нової запеклої боротьби та до помсти над віковічним ворогом свого народу -- москалем.

У таборі тільки й можна було почути про загальне велике повстання на Україні, яке ось-ось має розпочатися, про підготовчу працю до нього, і кожен вояк покладав великі надії на це повстання, кожний був певний у його успіхові.

Нарешті всі ці чутки та розмови про підготовчу працю до загального повстання на Україні набрали якоїсь реальної форми. У травні до табору завітав генерал-хорунжий Юрко Тютюнник і на таємних зборах висловився, що незабаром ми знову опинимося на рідній землі. Цей, останній вже, похід — буде походом слави й перемоги нашої лицарської армії.

Кожному старшині та козакові було зрозуміло, що мову мовиться про загальне повстання, бо говорив про це генерал Тютюнник, який здобув собі голосної слави під час походів у запілля ворога за часів останньої нашої боротьби в р. р. 1919—1920.

З ясними надіями розійшлися вояки з цих зборів, і кожен із них марив та чекав на той великий день, коли трапиться змога знову повернутися на рідну землю, знову зі зброєю в руках стати в обороні свого народу.

Ані тяжкі умови таборового життя, ані шалена аґітація большевиків не могли розвіяти цих надій нашої армії — кожний чекав на той великий день і був до нього готовий. Підготовчою працею до загального повстання на Україні керував добре законспірований Повстанчий Штаб із генерал-хорунжим Ю. Тютюнником на чолі.

Повстанчий Штаб мав до 30 співробітників. Тут були фахівці з усіх галузей; стояли вони на чолі управлінь, відділів, підвідділів, секцій та підсекцій. В організації цього штабу більшу ролю відіграло, на жаль, наше хуторянство, а не воєнна наука.

З першого дня утворення Повстанчого Штабу почали надсилати на Україну старшин та козаків до певних повстанчих організацій із певними завданнями, з першого ж дня стали приїжджати до Штабу люди з України, теж із певними завданнями.

Всі ці люди, яких відправляли на Україну і які приїжджали звідти, мусіли попереду побувати у начальника штабу, а потім обійти всі відділи та підвідділи, секції та підсекції, дістати потрібні вказівки або зробити певну доповідь.

Здавалося б, що штаб має точні відомості про події на Україні й тримає стислі звязки з повстанчими організаціями там; так і було фактично за перших часів.

Наприкінці червня стали приходити з України сумні відомості: на Катеринославщині розкрито повстанчу організацію залізничників, у Києві та на Київщині провадяться масові арешти, дехто надісланий від штабу з певним завданням перейшов на бік москвинів.

А були й такі, що пішли на Україну з великими завданнями, перейшли там на бік москвинів і потім по кілька разів вертали до штабу та подавали ріжні інформації, працюючи на користь ворога.

Серед таких провокаторів треба особливо відзначити сотників Заярного та Нестеренка; останній із них спричинився до ліквідації повстанчої організації на Катеринославщині.

У липні надходять ще сумніші відомості з України: розкриваються там одна по одній повстанчі організації, ліквідуються повстанчі відділи.

Повстанчий штаб виконує кабінетну роботу, а про день загального повстання ще немає й мови.

Од московських репресій стали утікати з України видатні українські сили, і всі вони проходили через штаб.

Заклики повстанчих організацій із України в серпні були голосом „вопіющого в пустині".

Всі ці організації просять прискорити день загального повстання. Полковник Галкин, начальник Київської групи, просить зброї. Мордалевич повідомляє, що триматися пасивно далі він не може.

А генерал Тютюнник зі своїм начальником військового управління, підполковником Добротворським,—нічого не роблять: вдалися в політикування, цілком забуваючи, що час минає, що організації на Україні розкрито, що провідники організацій сидять в Чека, під московсько-большевицькими тортурами викривають інші організації й умирають мученицькою смертю.

Надходять відомості про перехід Мордалевича на бік москвинів.

Надсилається до Києва сотника Якименка для переговорів із Мордалевичем, але Мордалевич вже не хоче переговорювати, бо становище його на той час було безвихідне.

Наприкінці серпня повстанчих організацій було вже мало, майже всіх їх було ліквідовано, повстанчі відділи трималися лише по лісах гуртками по 10—15 людей.

Найліпший час розпочати повстання—місяць серпень,—коли повстанці на Україні самі просили якнайскорше розпочати загальне по-

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Адм. сотн. Кузьма Шутко, 2) Підх. Павло Дячок, 3) Сотн. Михайло Пастернацький, 4) Полк. Степан Лисогор, 5) Козак Михайло Косаревський, 6) Пор. Тодос Добровольський (помер у 1927 р. в Польщі), 7) Роз. Михайло Литвиненко, 8) Сотн. А. Моруненко, адм. сотн. К. Шутко й пор. Є. Хроневич (арештовані польською владою в таборі інтернованих у Стрілкові по поверненні з повстання).

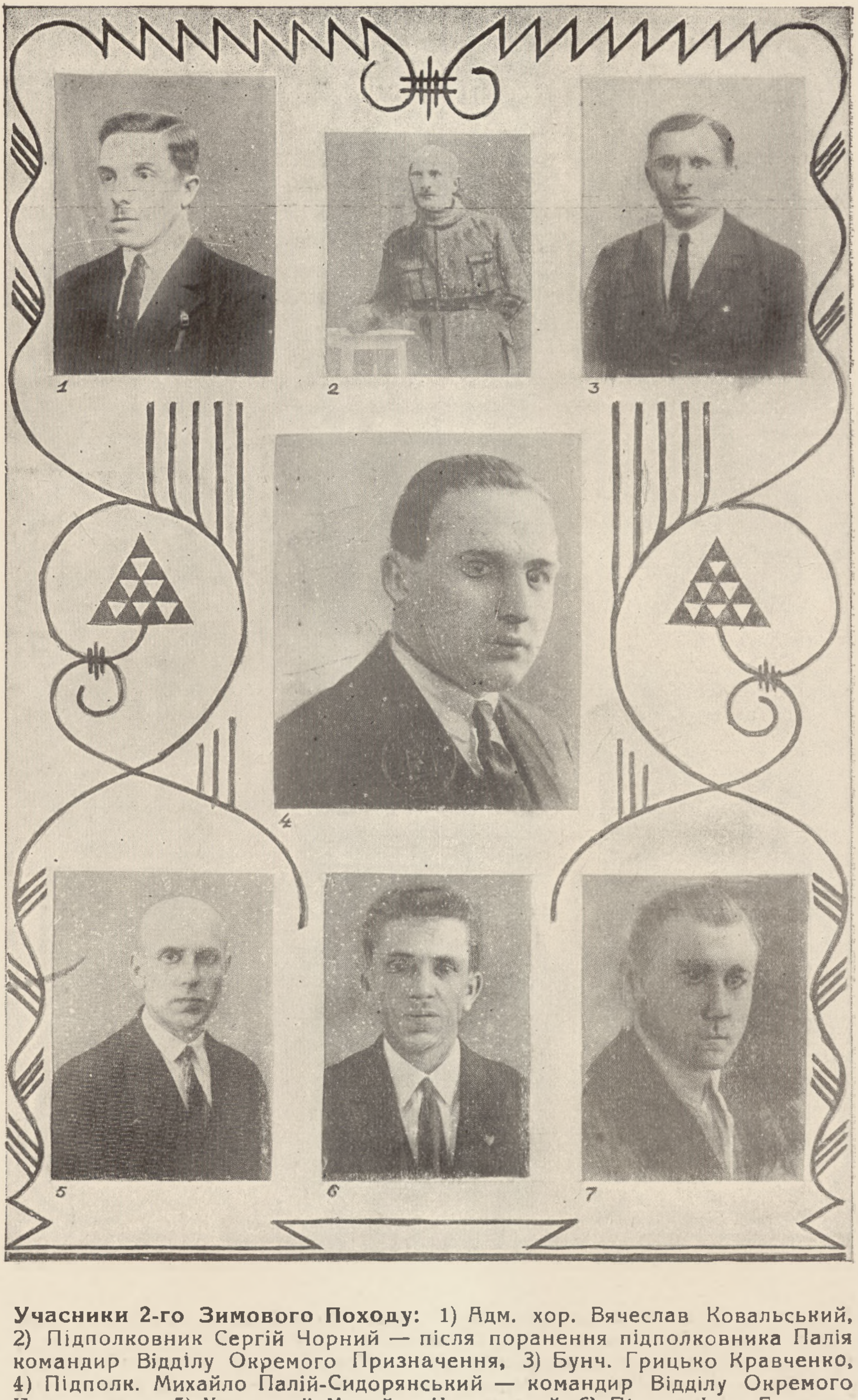

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) Адм. хор. Вячеслав Ковальський, 2) Підполковник Сергій Чорний — після поранення підполковника Палія командир Відділу Окремого Призначення, 3) Бунч. Грицько Кравченко, 4) Підполк. Михайло Палій-Сидорянський — командир Відділу Окремого Призначення, 5) Хорунжий Михайло Калинський, 6) Підхор. Іван Гученко, 7) Підхорунжий Іван Їжаківський.

встання,—через повищі причини був упущений. Наприкінці вересня вислано було на Україну відділ, складений зі старшин та підстаршин, з певними завданнями. З цим відділом було виряжено й сотника Заярного, як організатора повстанців і, взагалі, як довірену особу генерала Тютюнника.

Другої ночі після переходу відділу сотник Заярний далі не пішов, мотивуючи це каліцтвом ноги, і залишився на місці.

Після того до відділу він уже більше не зявлявся, але далі тримав стислий звязок зі штабом, повідомляючи його про операції відділу — за вказівками Чека.

І скільки було при штабі працівників, які не раз ходили на Україну з важливими завданнями, виконували їх бездоганно й успішно, а потім попадали до Чека через роботу Заярних та Нестеренків, що терлися при штабі й непомітно робили свою юдину роботу!

II.

Повстанчий відділ під командою генерал-хорунжого Василя Нельговського перейшов кордон вночі з 19 на 20 вересня в районі містечка Корця.

Склад відділу—30 вояків (16 старшин і 14 підстаршин).

Відділ мав навязати стосунки з повстанчими організаціями, якщо буде потрібно, реорганізувати їх, консолідувати їхню працю, а головне провадити аґітаційну підготовчу працю поміж селянством до загального повстання.

Районом діяльности відділу були повіти: Звягельський, Житомирський, Радомиський, Мозирський та Овруцький.

Праця відділу вимагала стислої конспірації.

Але першої ж ночі по переході через кордон відділ мусів виявити своє існування — мусів зняти двох вартових московської кордонної охорони, а ранком, підчас переходу відділу через річку Случ, місцеві селяни одразу ж пізнали, що це повстанчий відділ. Перші чотири доби відділові доводилося продвигатися тільки вночі. Села, де розміщено було московсько-большевицькі частини, доводилося обминати; часто доводилося стрічатися з обозами червоних, але в таких випадках відділ, даючи дорогу обозам, мовчки проходив далі.

По чотиридобовому маршу відділ прийшов у район містечка Емільчина, Звягельського повіту, де мав відпочити. Не зважаючи на цілковиту відсутність харчів та на фізичне виснаження, дух відділу був бадьорий. Кожний вояк радів, що знову опинився на батьківщині зі зброєю в руках і що має змогу помститися над віковічним ворогом української державности—над москалем. І вояк прагнув до цієї помсти, навіть коли б йому довелося приняти мученицьку смерть, але на улюбленій батьківщині та в імя найсвятішої ідеї українського народу - своєї незалежности.

Другого дня перебування в лісі до відділу прийшли селяни та селянки й принесли харчів.

Яке ж тепле було спіткання селян із відділом. Селяни подавали воякам руку, як брат братові по довгій розлуці, стискували міцно один одного, з очима, повними сліз, і не хтіти відпускати один одного, неначе навік прагнули бути нерозлучними.

В перших числах жовтня було вже налагоджено звязок із місцевими повстанчими організаціями, було зроблено відповідні розпорядження і видано вказівки окремим особам.

15 жовтня відділ примушений був вирушити в район Ушомира Житомирського повіту, бо карні московські відділи переводили над селянами ріжні репресії, гадаючи в цей спосіб примусити селян, щоб видали відділ. У Житомирському повіті відділ обеззброїв роту робітничого куріня і зброю передав селянам, які зараз же фурманками перевезли її до Звягельського повіту.

30 жовтня до відділу прибув сотник Головко з асистою та з директивами від Головного Повстанчого Штабу, з яким відділ підтримував звязок.

За звязкових були малі хлопці, забрані з табору.

5 листопада до відділу прийшов селянин і повідомив, що до села Янча-Рудня приїхав карний відділ і роздає жінкам хустки, щоб довідатися від них, чи є поблизу повстанці.

На пропозицію відділу селянин погодився провести його поночі до села й показати розміщення червоних.

З відділу було надіслано 15 вояків під командою сотника Головка, щоб обеззброїти карний відділ.

Це завдання було виконано бездоганно—взято багато зброї, 60 посідланих коней, багато одягу й взуття, при чому втрат із боку відділу не було жадних.

Одягнувши теплий одяг і сівши на коні, відділ негайно вирушив у напрямку на Коростень.

Переходи були по 80 верстов у ніч. Протягом короткого часу відділ побував у районі Радомишля та станцій Тетерева, Олевського й Мозира.

Як не полювали карні частини московські на відділ, але спіймати не могли його.

Коли відділові доводилося попадати в район розміщення більших московських сил, то він примушений був видавати себе за карний відділ по боротьбі з бандитизмом. Це було невигідно, бо тоді селяни не давали ані їжі, ані оброку для коней, навіть до хати не пускали переночувати. Коли ж випадково їм доводилося дізнатися, кого справді являв собою відділ, то зараз же нагодують і вояків, і коней, навіть вийдуть поза село чатувати — чи не йдуть червоні.

Через свої великі і з конечности несподівано-зиґзаґуваті рейди відділ утратив звязок зі штабом і довідався лише в районі Олевського, що головна колона Повстанчої Армії прямує на Коростень.

В районі Олевського селяни самі підняли повстання й вигнали всіх москвинів із району Олевського, але большевики використали брак доброго проводу в селянській організації, перейшли до наступу і стали палити села, а селяни мусіли критися по лісах. У цей критич-

ний для селянства час прибув відділ і повів контр-наступ на червоних. Червоні ж, бачачи перед собою організований кінний відділ, почали швидко відступати до Олевського, залишаючи по дорозі коні та зброю. Тоді, безумовно, можна було б ізнову заняти Олевське, але через брак піхоти й артилерії трудно було б його удержати, коли б большевики перейшли до контр-наступу.

Відділ розмістився в Чеській Колонії, в 2 верствах від Олевського. Зібрано було там всю повстанчу піхоту, в числі до 150 людей, переважно молодих хлопців од 18 до 20 років, озброєних рушницями, револьверами і навіть косами. Піхоту розподілено було на три частини. Під проводом наших старшин розпочала вона о 4 годині ранком наступ на Олевське аж з чотирьох боків. У містечку серед червоних повстала паніка, але вони скористали з не досить енерґійного наступу повстанців і незабаром повели контр-наступ переважними силами—в числі до 300 шабель і 600 баґнетів.

Повстанці не витримали і спішно стали відступати до лісу. Тоді відділ, щоби дати можливість повстанцям відступити, розпочав наступ, але і його з трьох боків оточили большевики, і він примушений був також відступити.

Червона кіннота довший час переслідувала відділ, але дякуючи добрим провідникам селянам, йому пощастило відірватися.

У цьому бою ранено було одного старшину, сотника Олійника, і десятьох козаків-повстанців.

Після невдатного наступу на Олевське москалі жорстоко помстилися над селянами. З села Юрова та Чеської Колонії селяни цілими родинами втікали до Польщі.

Відділ примушений був відступити до кордону, бо великі сили червоних гналися за ним, не даючи відпочинку ані вдень, ані вночі. У прикордонній смузі відділ довідався, що головні сили генерала Тютюнника розбиті, а тому теж вирішив повернутися до Польщі.

На кордоні довелося витримати бій із червоними, але без втрат для відділу.

Як не тяжко було в партизанці, бо часто доводилося голодати, переносити холод та фізичне виснаження, — але тяжче було здавати зброю та коні,—проте мусіли ми погодитися з цим.

Тиняючися на чужині, сини безталанної Матері-України часто пригадають собі славні часи визвольної боротьби. Всією душею прагнуть вони на широкі лани рідної землі, вкриті рідними могилами, щоби поклонитися дорогим братам, полеглим у нерівній боротьбі за святеє наше діло.

М. ЧИЖЕВСЬКИЙ
Підполковник.

15 діб на окупованій Москвою Україні

(з 4 по 19 листопада 1921 року).

На початку жовтня року 1921 в Каліському таборі інтернованих пронеслася чутка про те, що набираються охотники для організації відділів, які мають перейти на Україну з метою підняти повстання проти большевицької влади.

Спочатку до цих чуток ставилися з недовірям, бо взагалі в таборовому житті фантастичних та ріжних неправдивих чуток траплялося досить, але коли було реально запропоновано кільком десяткам артилеристів 3-ої Залізної та 2-ої стрілецької Волинської дивізії їхати до Румунії з метою організувати артилерійські частини, то таборове козацтво одразу підбадьорилося. Кожний добивався попасти до щасливців, які мали виїхати.

9-го жовтня перша партія вирушила до Львова, де знаходився генерал Тютюнник. У генерала виявилося, що їхати мають не до Румунії, а до Рівного.

Інформації про виїзд до Румунії навмисне було дано неправдиві з конспіративною метою.

Правдивий стан річей декому з прибулих не подобався, і кілька старшин та козаків Волинської дивізії повернуло назад до табору. Але більшість повірила генералові Тютюнникові, що на Україні ґрунт для повстання підготовлений, що треба лише перейти на Україну й почати боротьбу з окупантами, і тоді зразу ж по всій Україні спалахне всенароднє повстання.

Зі Львова виїхали до Рівного, в околицях якого мали приступити до лісових заготовок і, вибравши слушний час, перейти непомітно польсько-совітський кордон, обеззброївши пограничну сторожу.

Настрій як у козаків, так і старшини був добрий. Жваво обмінювалися думками про майбутній похід, про Україну, про те, як там, на Батьківщині, будуть зустрічати своїх визволителів.

У Рівному, пробувши кілька день, одержали наказ вирушити до с. Мицьків, де мусів зорганізуватися партизанський відділ.

У с. Мицьках розмістилися по селянських хатах. Щодня до села прибували невеличкі партії українського козацтва. В кінці жовтня прибув до с. Мицьків генерал-хорунжий Янченко й повідомив,

що призначено його за начальника відділу, який складатиметься з козацтва, що прибуло в район сел Великі й Малі Мицьки.

Відділ цей матиме назву — Київська дивізія — тому, що переважно складатиметься з людей цієї дивізії.

Мусімо зауважити, що 4-та Київська дивізія прибула сюди майже у повному складі.

Людей призначалося, не питаючись їх про згоду їхати на повстання. Така постанова справи в майбутньому, крім шкоди, нічого не принесла.

У с. Мицьках козаків та старшину було розпреділено по частинах, відповідно до їхнього фаху. 31 жовтня вирушили на с. Кургане, де мусіли приєднатися до штабу генерала Тютюнника й одержати зброю. В с. Кургане прибули 1-го листопада, зробивши перехід біля 75 верстов, де й зустрілися з генералом Тютюнником та його штабом.

Генерал Тютюнник зустрів нас промовою, в якій зазначив, що похід буде важкий, що зброї нема, що зброю, умундурування, муніцію й т. п. припас треба здобути від ворога. Але він переконаний у тому, що незабаром Україна буде звільнена від московської влади.

Козацтво на промову відповіло щирим і гучним „Слава".

Козацтво відразу ж підтягнулося, стало почувати себе ще бадьоріше й, не зважаючи на великі переходи, бажало швидше йти туди — до рідного краю, де лютує ворог, що повиганяв захисників батьківщини на далеку чужину.

Тут виявилося, що досить багато людей 4-ої дивізії, головним чином гарматчики, відмовилися виступати з села Студине (біля Мицьків), поставивши якісь вимоги. Це на решту майже жадного враження не зробило, лише по адресі „страйкарів" чулися іронічні та глузливі слова.

Цілком зрозуміло, що інцидент цей був наслідком примусового вирядження всієї дивізії, а не на бажання, як це було в інших дивізіях.

Тепер перейдемо до складу дивізії та розглянемо її організацію.

Дивізія складалася з двох піших бриґад, бриґади гарматної, кінної сотні, технічної сотні й польової варти.

Перша бриґада мала два курені — 1-й і 2-й, які складалися зі старшин і козаків 4-ої дивізії. Командир бриґади—підполковник Шраменко. В бриґаді було біля 300 чоловіка.

Друга бриґада складалася теж з двох курінів — 4-й, до складу якого входили старшини та козаки 6-ої Січової, і 5-й з людей 3-ої Залізної стрілецької дивізії. Командир бриґади — полковник Сушко. В бриґаді було біля 250 чоловіка.

Гарматна бриґада складалася з людей 4-ої дивізії в кількості 80 чоловіка.

Кінна сотня (без коней) складалася з людей ріжних дивізій в числі 45 чоловіка.

Польова варта в числі 40 чоловіка.

Технічна сотня мала біля 35 чоловіка, заосмотрена була відповідним струментом, як-то: мотики, лопати, сокири, пилки і т. д., як також мала чималий запас підривного матеріялу.

Дивізією — як уже сказано — командував генерал-хорунжий Янченко. За начальника штабу був полковник Лушненко з відповідним штабовим апаратом у кількості біля 30 осіб.

При Київській дивізії знаходився штаб повстанчої армії. За начальника штабу був генерального штабу полковник Отмарштайн з відповідним штабовим досить тяжким апаратом. При штабі знаходилися відділи: 1) Канцелярія штабу, 2) Комендантура, 3) Дефензива, 4) Мобілізаційний відділ, 5) Армійський шпиталь, 6) Начальник артилерії (полковник Чижевський), 7) Артилерійський парк, 8) Постачання й 9) Цивільне управління.

Щоби не вертатися до цих відділів, підкреслимо той факт, що під час перебування на теренах України, лише один Армійський шпиталь приносив велику користь; решта — то був зайвий тягар. Деякі відділи в перші ж дні походу почали губити свої канцелярії, як, наприклад, відділ дефензиви 7-го листопада під Коростенем.

При штабі армії була комендантська сотня зі старшин і козаків, гарматчиків 3-ої, 6-ої та 2-ої дивізії в 74 чолов., під командою підполковника М. Чижевського. Такий склад призначено було в комендантську сотню з одного боку — для репрезентації штабу, бо це були найкраще виховані й дисципліновані козаки, з другого ж — для того, щоби більш-менш заховати їх від небезпеки, як фаховців, які мали стати кадрами майбутньої артилерії на Україні. Це були теоретичні міркування вищого начальства. Але на практиці, як побачимо далі, гарматчики дійсно, як дисциплінований елемент, під час боїв загубили найбільший відсоток.

Другою військовою частиною при штабі армії була кінна сотня, в числі 13 і пізніше 45 кіннотчиків, під командою сотника Хмари.

Подібна організація як дивізії, так і штабу армії показує, що керівники повстання мали на меті провадити широкі операції на території України і були певні свого успіху. Тим більше можна так думати через те, що при штабі було досить таки чимало цивільних діячів, як наприклад: пан Білинський, Тимошенко, Куриленко й інші, що мали завдання переводити цивільну організацію в перші часи після звільнення батьківщини від окупантів.

Увесь відділ разом мав понад 1,000 чоловіка, при чому великий відсоток не мав одягу та взуття. А був — листопад місяць.

Мимо того настрій, як ми вже згадували, серед загалу був досить гарний; велика більшість була переконана, що комуна буде знищена і що до таборів більше не повернемося. Такі думки панували як серед старшини, так рівно й серед козаків. Але були й такі, що вважали цей похід за авантуру, за бажання генерала Тютюнника лише здобути слави й популярности та були переконані, що з цього нічого не вийде. Взагалі не вірили в успіх акції вже тому, що частини вийшли з Польщі на Україну в малому числі, зле озброєні й одягнені, через що передбачали, що кілька добрих боїв із воро-

гом, великі переходи на холоді, й дивізія буде небоєздатною. Таку думку висловлював, наприклад, підполковник Шраменко на нараді командного складу дивізії в селі Мицьках 27 жовтня.

Але поодинокі песимісти губилися серед сили оптимістів, які вірили, що це має бути остання зима панування московського, бо безмежно вірили генералові Тютюнникові.

З села Курганого дивізія вирушила о 17-ій годині 1-го листопада через с. с. Селець і Березну й зупинилася на ночліг і переднівку в с. Біляшівці. Перехід—26 верстов. Козаки й старшина харчувалися по селянах.

О 10-й годині 3 листопада дивізія вирушила через с. с. Боровська Рудня, Борове, де обеззброїла польську жандармерію, відібравши 13 коней, які й зробили початок для штабової кінної сотні.

О 6-й годині ранку 4 листопада дивізія перейшла польсько-московський кордон, минаючи ворожі застави. В першому ж селі на Україні—Майдан-Голошевський—несподіваним для ворога наскоком захопила дивізія московський батальйон, полонивши до 100 червоноармійців на чолі з командиром.

Більшість червоноармійців була одягнена зле; тільки поодинокі з них, що належали до партії комуни, мали добрий одяг. По національності, головним чином, були москалі; українців було лише 5— 2 з Чернигівщини і 3 з Поділля.

Взагалі вся ворожа армія, як виявилося під час допитів полонених і розмов із місцевим селянством, поділяється на дві категорії: мобілізовані й комуністи. Мобілізовані майже виключно складають піхоту й погано одягнені, в бойовому відношенні не витримують жадної критики. Комуністи, головним чином, входять до складу кінноти та до частин специяльного призначення, як наприклад: карні— при чрезвичайках, залізничні і т. д. Ці частини гарно одягнені; кіннота має добрі коні. До полону не здаються. В бойовому відношенні стоять на досить високому щаблі, надто кіннота.

Українців у складі московської армії, що перебуває на Україні, незначний відсоток. З кількох сот полонених, лише з десяток було українців.

Перших полонених, за винятком мобілізованих, було розстріляно. Було розстріляно також дві жінки-комуністки з так званих „відповідальних робітників". Обовязком однієї з них було повіряти прикордонні сторожі.

Дивізія, не здибаючися з ворогом, пройшовши с. Андріївку, о 18 год. прибула до с. Кишина, де стала на ночліг. Перехід — 60 верств.

З с. Кишина вирушила о 8 год. 5 листопада на с. с. Стальники, Зубровичі, Миколовичі, Осівка, Слобода, Кривотин-Колоцький, Кривотин, куди прибула о 24 год. і залишилася на ночліг. Ворога в цей день не зустрічала, лише захопила кількох припадкових поодиноких червоноармійців. Перехід у 53 верстви був досить важкий— ішов дощ напів зі снігом. Від селян довідалися, що близько більших ворожих відділів нема, лише в м. Іскорості та навколо нього,

в поблизьких селах є значні большевицькі відділи, які охороняють містечко, де є величезні склади ріжного майна, головним чином, харчів.

З Кривотина вирушили о 10 годині 6 листопада на с. с. Ємінець, Анишпіль, Гутки, Піски, Жупани, Погорілка, Дивидки, Дорошичі, Жабче, за якими перейшли залізницю Київ — Сарни. Стало відомим, що дивізія має завдання захопити двірець і містечко Коростень (Іскорость). У с. с. Дорошичах і Жабчому стояли москалі, що охороняли м. Коростень. Через ці села українське військо проходило вночі. Чулося інколи рушничні стріли, кілька разів вибухали ручні ґранати. Большевики не знали, хто йде. А як довідувалися, то без бою тікали. Були досить курйозні випадки. Виходить червоноармієць із хати, підходить з рушницею й торбою до воза й питає козака — „какой часті обоз, товаріщ"? Козак щось пробубонів під ніс та в свою чергу голосно запитує — „а ти якої частини"? — „Я хазяйствєнной часті 61 палка, какая-то кутєрьма поднялась, так я уж с вамі поєду, потом найду своїх". З цими словами кладе торбу й рушницю на віз і сам збирається присісти, але йому досить скоро пояснюють — куди він трапив.

Другий випадок. Передова розвідка тихо підходить до с. Жабчого. Темно. Несподівано чути тремтяче запитання: „кто ідьот"? Мовчать. „Кто ідьот, отвєчай, єй богу стрєлять буду?!" Мовчать...

Чути, як щось падає на землю та прудке тупотіння ніг. Пройшовши вперед кілька кроків, козак-розвідчик спіткнувся на рушницю, яку кинув червоноармієць-вартовий.

У зазначених селах захопили ми кілька десятків полонених і деяку кількість майна, як-то: черевики, білизну, шинелі, сідла.

Цікаво те, що взагалі на складах у большевиків було чимало таки ріжного обмундурування, головним чином, англійського виробу.

На перший погляд вас дивує, що деякі большевицькі частини зле одягнені, але це пояснюється тим, що большевицька влада не довіряє мобілізованим, а тому абсолютно їх не одягає; подруге — даючи одяг лише комуністам-партійцям, примушує мобілізованих записуватися до партії.

Перейшовши залізницю Сарни — Київ, хвіст колони з арєрґардом з невідомої причини відірвався від головних сил на роздоріжжі і, не знаючи, куди рушати, зупинився. Ніч була темна, а до того ще й падав чималий осінній дощ, що не давало можливости знайти слідів колони. Цей незначний, зрештою, факт яскраво показує, як було поставлено справу з організацією руху не так в дивізії, як у штабі армії, бо фактично керував дивізією штаб армії.

Щоби не вертати до наказів та розпоряджень, які були під час партизанщини, розберемо їх одразу ж докладніше.

Отже під час двотижневого перебування на Україні жадних наказів видавано не було, принаймні про них не було відомо таким навіть старшинам, як начальники арєрґарду або аванґарду. Відсутність наказів надто гостро відчувалася, коли ворожа кіннота почала переслідувати групу. Армійський штаб видавав лише наказ дивізії

вистроїтися на такій то околиці села, чи йти на таке то село. Після того бралося провідника, якому іноді начальник штабу особисто показував, на яке село має він вести дивізію, і остання вирушала за провідником; більшість командного складу про напрямок руху не знала. Про ворога, про його силу, склад та рух, як також про завдання дивізії на випадок дотику з ворогом, жадних наказів або повідомлень здебільшого не було, а якщо інколи й траплялися, то мали якийсь хаотичний характер. Відсутність наказів пояснювано конспіративними міркуваннями.

Як ми сказали вже, частина відірвалася від колони при переході через залізницю. Начальник арєрґарду не знав, куди рушати, і мусів простояти більше години, поки спохватяться в штабі про відсталий арєрґард. Дійсно, годин через півтори приїхав звязковий, щоб вказати напрямок. Подібних випадків було досить.

Для захоплення Коростеня призначено було відділ у 50 чоловіка, який під проводом полковника Ступницького ввійшов до містечка з південного заходу, без більшого спротиву захопив двірець, полонив біля 100 червоноармійців, знищив чрезвичайку і штаб московської бриґади. Випустив усіх політичних вязнів, головним чином селян, до 600 чоловіка.

В ешельонах, що стояли на запасових торах, знаходилися большевицькі частини, які нічого не знали про захоплення як містечка, так і двірця; це видно з того, що червоноармійці, які з ешельона одинцем приходили до двірця, страшенно дивувалися, несподівано попадаючи до полону.

Атакувати ешельони полковник Ступницький не зважився, бо загін його був надто малий, а найголовніше те, що вже почало світати. У цей час вся решта дивізії під особистим проводом генерала Тютюнника, перейшовши біля с. Чигирів залізницю Овруч — Коростень, зупинилася з північно-західнього боку міста Коростеня, біля переїзду. Коли почало світати — пішла в наступ на ешельони, відкривши стрільбу з віддалі поза межою нищення. Арєрґард і обоз залишилися біля переїзду. Москалі, що знаходилися в ешельонах, залягли розстрільною під ваґонами й, підпустивши на близьку дистанцію, зустріли наш наступ вогнем. Поміж ворожими позиціями були залізничні забудовання, обнесені колючим дротом, завдяки чому ворожа позиція була значно підсилена. Наша розстрільна, стративши 2 старшин забитими і 3 раненими та біля 10 козаків раненими і 3 полоненими,—мусіла відступити.

Полковник Ступницький, забравши полонених, теж залишив містечко й приєднався до дивізії за селом Чигирами.

В той час, як точився бій під Коростенським двірцем, частина москалів почала наступати вподовж залізниці Овруч — Коростень, з боку двірця, на аванґард і обоз, які знаходилися біля переїзду, але аванґард (комендантська сотня армії) хутко розгорнувся до бою, пішов до контр-наступу й відбив наступ москалів, полонивши кількох чоловік і 8 коней. Одігнавши ворога, повернули назад. Невдача під Коростенем викликала важке моральне пригноблення й роз-

чарування. Надто, що не пощастило захопити гармати з кіньми, які були погружені в ешельонах, та безліч усякого іншого матеріяльно-бойового припасу. Невдачу, головним чином, спричинило невдале керування частинами, що вели наступ на двірець.

Люди до краю змучені переходами під невпинним дощем.

Починає підмерзати.

Залізничні шляхи під Коростенем було зірвано, але так невдало, що через короткий час після відходу дивізії від Коростеня москалі їх направили, й бронепотяг зміг наздігнати колону та її обстрілювати. Втрат у нас не було. Але козацтво остільки вже було здеморалізоване невдачею під Коростенем, що одні лише вибухи шрапнелеві — десь аж під хмарами — впливали дезорганізуючо на нього, і старшині трудно було втримати в руках командування.

Від Коростеня дивізія рушила на с. с. Чигири, Плишівку, Михайлівку, Васьковичі, біля яких було розібрано й зірвано залізницю. В села Межичі й Дідковичі прибула дивізія о 1-й годині 8-го листопада й стала там на ночліг та переднівку.

За дві доби дивізія зробила 95 верстов майже без відпочинку. Почалися морози. Земля вкрилася глибоким снігом.

10-го листопада о 4-й годині дивізія вирушила з села Дідковичів. Почалася люта поліська зима з великими морозами та снігами.

За кілька верстов од села частина обозу та арєрґард, тому що обломилося кілька возів із раненими, відстав від головних сил. Тут знову начальник арєрґарду через відсутність наказу згубив напрямок руху, через що відстала частина деякий час блукала манівцями, аж поки за нею не приїхав звязковий від головних сил.

Дивізія посувалася через с. с. Обиходи, Сиволаки, м. Ксаверів, Шкуратів. На ночліг стала в с. Владівці, куди прибула о 18 годині 10-го листопада. Перехід — 35 верстов.

З Владівки о 8-ій годині 11-го листопада дивізія вирушила на с. Юзефівку, станцію Чоповичі, де стояв ворожий залізничий відділ, а також ешельони з обмундуруванням, харчами й кіньми. Щоб захопити двірець, був призначений курінь 1-ої бриґади, але він двірця не зміг захопити й відступив. Тоді це завдання покладено було на 5-й Залізний курінь, який розсипавшися в розстрільну, спокійно, не зважаючи на сильний ворожий вогонь, пішов на двірець. Підійшовши на відповідну дистанцію, з криком „слава“ кинувся курінь в атаку. В цю ж мить ворожим кулеметом був забитий помішник командира куріня, підполковник Мінаківський, і тяжко ранений у ногу командир куріня, полковник Лисогор.

Команду обняв командир сотні, сотник Усенко. Та все ж 5-й курінь вибив москалів із двірця, загнавши їх у ліс. Ешельон із коштовним майном, а головне з кіньми та сідлами, дістався переможцям. Але використати майна не вдалося. Захопивши двірець, сотник Усенко не знав, яке власне завдання покладено на курінь; також не знали цього й інші старшини куріня. Чи знали командир куріня полковник Лисогор та забитий підполковник Мінаківський,

що мав курінь чинити після захоплення двірця — не відомо; певніш, що не знали, бо вони повідомили б про це своїх командирів сотенних.

Події під Чоповичами ще раз показують, як було зле поставлено справу з оперативними наказами.

Досить скоро після здобуття двірця, з боку Коростеня підійшов бронепотяг, який кулеметним та гарматним вогнем примусив курінь відійти.

Під Чоповичами вибули зі строю два з найліпших курінних командирів.

Москалі мали кілька десятків забитих та ранених і дали з десяток полонених. Цей московський відділ спеціяльного призначення для охорони залізниць досить уперто боронив двірець і майже з-під баґнетів відступив до ліса, що був поблизу.

З с. Чоповичів дивізія вирушила в напрямку на с. с. Гутки, Гута-Юстинівська, Яновецька-Будка; на ночліг дивізія стала в с. Будилівці, куди прибула 11-го листопада о 19-й годині. Перехід — 39 верстов.

12-го листопада о годині 11-й почулася стрілянина з північного боку села. Виявилося, що то московська кіннота, числом кількадесят людей. Сотня 1-ої бриґади вийшла за село і своїм вогнем примусила москалів утекти до лісу. Через годину дивізія вирушила на с. с. Облитки, Шрамарки, Дитинець; на ночліг стала в с. Заньках, куди прибула о годині 23-й. Перехід — 27 верстов.

З с. Занькова частина дивізії вирушила 13 листопада о год. 6-й на с. Драничку, Чайківку, а друга частина—на Валерівку, Чайківку. В с. Чайківці обидві колони зєдналися. Проходячи через с. Чайківку, арєрґард несподівано був обстріляний зі східньої околиці села. Як пізніше виявилося, це була ворожа кіннота в числі 150—200 шабель, що постоювала в північно-східній околиці села. Арєрґард, зі свого боку, розсипавшися по городах у розстрільну, обстріляв ворога і без втрат вийшов із села.

Під час цього маршу в арєрґарді була комендантська сотня штабу армії. Зважаючи на те, що на ній лежав обовязок наряжати підводи для потреб штабу, командир сотні заздалегідь вислав двох козаків до с. Чайківки з наказом зібрати підводи. Ці козаки, коли приєдналися за селом до колони, оповідали, що коли вони зайшли до одного двору, то несподівано напоролись на москалів, коні яких стояли навіть розсідлані під навісом. З хати вискочило 5 червоноармійців. Козаки кинулися тікати й городами вискочили за село, де й приєднались до своєї частини. Цей факт показує, що москалі не знали про рух через село повстанчої групи й довідалися про це лише тоді, коли колона ввійшла в село. Командування групи, треба гадати, теж не знало про постій ворога в с. Чайківці, бо тоді повідомило б начальника арєрґарду, що колона проходить через село, обсаджене ворогом. І тоді було б вжито заходів для охорони колони.

Через деякий час після виходу з с. Чайківки ворожа кіннота, нагнавши арєрґард, зробила спробу його атакувати, але була відбита.

В арєрґарді знаходилась комендантська сотня штабу армії та піша сотня 1-го куріня. Під с. Пилиповичами ворожа кіннота знову кинулася атакувати, але й на цей раз була відбита. З нашого боку було 4 ранені й один забитий.

Дорога від Пилиповичів ішла на Мінейки. В с. Мінейках до ворожої кінноти підійшла допомога числом біля 150 шабель. Ворог, деякий час тримавши арєрґард під вогнем, спробував атакувати його, але був відбитий.

Начальник арєрґарду, через відсутність наказу про рух колони, почував себе непевно, бо зупинивши арєрґард для бою, відстав на значну відстань од головних сил і стратив напрямок.

Під с. Городком, біля яру, арєрґард догнав колону. Ворожа кіннота, певно, мала намір не допустити дивізію до села, за яким дивізія мусіла перейти через річку Тетерів; для цього вона обійшла арєрґард ісправа й заатакувала головну колону, але за цей час обоз і бойові частини перейшли яр, що тягнеться з західньої околиці села, й почали входити в село. Ворог десь певно не знав про існування яру, який, на щастя, був досить глибокий та крутий, і мусів зупинитися на віддалі за яких 150 кроків від колони, але заатакувати не міг, а тільки видкрив рушничний і кулеметний вогонь, який спричинив багато втрат не так бойовим частинам, як обозові.

Москалі досить скоро повернули назад, щоби по дорозі переїхати яр. Дивізія встигла втягнутися в село. На північній околиці села, поміж хатами та тинами, засіла майже вся наша піхота при кулеметах.

Через деякий час ворожа кіннота густою лавою з криком неслася на село. Підпустивши кінноту цю на кілька десятків кроків до села, наша піхота зустріла її сильним вогнем, який завдав ворогові величезну втрату й примусив його поспішно відійти назад. Після цього дивізія без перешкод перейшла через Тетерів.

В цьому бою дивізія втратила 3 козаків забитими й біля 50 раненими.

О 3-й годині 14 листопада дивізія прийшла в с. Войташівку, де зупинилася на відпочинок.

Ворог більше в цю ніч не переслідував. Перехід був зроблений — у 42 верстви.

Як командний склад, так і козацький загал побачили, що дійсність на Україні не відповідає їхнім мріям. Величезної повстанської організації, яка обєднувала б майже всю Україну, про яку так багато говорилося і на яку так багато покладалося надій, не було. Український повстанчий комітет на той час було вже зліквідовано. Надія запалити ту Хмельниччину, про яку вголос мріяв генерал Тютюнник — завела.

Найвідповідніший для повстанчої акції час, в періоді жнив і збору продподатку було упущено.

До українського війська селянство ставилося дуже прихильно, але прихильність його виявлялася в допомозі пасивній — харчами, підводами, інформаціями, провідниками і т. п. Скрізь, де б не про-

ходила дивізія, селяни говорили: „Хай вам Бог допоможе знищити комуну, бо вона нас скоро жебраками поробить“. Але активно виступити селянин не зважається.

Селянство добре харчувало наше військо. Не було випадку, щоби в найбіднішій хатині не нагодували козака, коли довідувалися, що це українець, який бореться з москалями. На запитання, чому селяни не скинуть зненавидженої влади, була одна відповідь: „Ми самі нічого зробити не можемо, у нас нема зброї, нема одягу, а за всяке повстання, хоч би пристало до нього навіть кілька чоловік, москалі нищать цілі села; як не дай, Боже, невдачі, то нам уже не буде життя; ми допоможемо всім, що маємо, українській владі, щоб тільки вона скинула московську комуну“.

Були навіть і такі думки: „Хай прийдуть чужинці, дадуть зброю й одяг для армії та поможуть вигнати москалів, то ми заплатимо всім, що маємо, але тільки щоб влада у нас була українська“.

З національного боку селянство стоїть на досить високому національному щаблі свідомости. Навчання в школах селяни вимагають провадити українською мовою. Учительський склад здебільшого — свідомий український елемент; шкода тільки, що великий брак підручників та ріжного шкільного приладдя.

До жидівського населення, надто до жидівської молоді, селянство ставиться вороже, вважаючи його за один із чинників, що спричинився до утвердження московсько-комуністичної влади на Україні. І не раз бажалося селянам використати перехід повстанчого війська через жидівські містечка, щоб помститися на жидах за дознану від них кривду. Але повстанче військо, само розуміючи, що жидівський загал не є головним виновником комунізму на Україні, не зважаючи на всі підбурювання од селян, пояснювало їм, що жидів не слід турбувати, за винятком комуністів і москалів, яких треба на кожному місці нищити. І дійсно, за час перебування повстанчого війська на Україні не було випадків якихось протижидівських ексцесів. Лише в містечкові Ксавори було заарештовано 4 жидівських парубків за приналежність до „ячейки“ комуністичної молоді та щоб запобігти шпіонажеві.

З великою охотою селяни подавали відомості про ворога; були випадки, що з власної ініціятиви приходили за кілька верстов, щоб повідомити про розміщення москалів та їхні найближчі заміри; на великий жаль, не завжди командний склад ставився до таких інформацій із належною увагою.

Надто яскраво прихильне ставлення селянства до українців виявилося після поразки дивізії під с. Миньками 17 листопада. Селяни, майже на очах розлютованих москалів, переховували ранених, годували тих, що поховалися по клунях та стіжках; намагалися передавати їжу полоненим, хоч і не раз діставали за це „приклада“. Після поразки, щоби не виявляти себе перед селянством, недобитки видавали себе за москалів, зокрема називали один одного змосковська „товаріщамі“. В таких випадках селяни відмовлялися давати їсти, кажучи, що в них уже все забрали, і самим нічим прохарчуватися;

але майже завжди вони швидко довідувалися, що це не „товаріщі", а повстанці; і тоді починалася така, приблизно, розмова: „А ну, жінко, давай чогонебудь попоїсти людям, бо це не ті, що ми думали",— казав із хитрою посмішкою господар хати. І зразу ж на столі зявлялося сало, молоко, хліб, гаряча страва.

14-го листопада о 10 годині дивізія вирушила з с. Войташівки в напрямку на с. Царівку, біля якого перейшла шосу Київ—Житомир, де захопила невеличкий московський обоз. Біля села Гути-Засідлоцької московська кіннота знову наздігнала дивізію й почала обстрілювати, та великої шкоди ворожий вогонь не вчинив. Але все ж таки, знаходячись під обстрілом і роблячи непосильні переходи з мінімальним відпочинком, вояцтво страшенно було перевтомлене й зденервоване. Невеличкі річки, які траплялося переходити, як на зло, мимо великих морозів, покрилися лише тоненьким льодом, який не витримував ваги людини. Будувати примітивні мости не було часу, та й важко це вже було робити при тій ситуації. Через це не раз доводилось військові нашому переходити річки вбрід майже по пояс у воді, не маючи потім змоги зупинитися в хаті, ані обсушитися біля вогню. Такий стан речей доводив навіть до самогубства. Під с. Раївкою козак, перейшовши через річку вбрід, до того був знесилений і знервований, що пустив собі кулю.

У с. Раївці начальник штабу Київської дивізії доповів генералові Тютюнникові, що курені дивізії не можуть далі стримувати натиск ворожої кінноти, бо цілковито здеморалізовані; єдина частина, яка ще може битися з ворогом і ще не втратила дисципліни — комендантська сотня штабу армії, яку й доведеться залишити в арерґарді. Але генерал Тютюнник не згодився на цю пропозицію, зазначивши, що саме через це він не дозволить довести до деморалізації й штабову сотню, призначивши її до арерґарду, бо вона перед тим, протягом кількох діб, несла на собі весь тягар арерґардних боїв із ворожою кіннотою; і, призначивши до арерґарду всю Київську дивізію, наказав штабовій сотні супроводити обоз до Комарівки, де дивізія мусіла стати на відпочинок.

Не встигла ще дивізія як слід розположитись, як почулися стріли. Це примусило дивізію вийти з села в напрямку на с. Кодре. Перед цим селом ворожа кіннота знову наздігнала колону й почала її обстрілювати, але обстріл цей великої шкоди не спричинив: з одного боку був досить густий ліс, а з другого — ворог тримався на значній відстані.

Під самим селом Кодрим була залишена нами засідка, яка, підпустивши ворога близько до себе, мала закидати його ручними ґранатами і цим примусити ворога припинити переслідування.

Відпочивши з годину в с. Кодрому дивізія вирушила на с. Язвинівку. Віхавши до села, передові частини аванґарду зіткнулися з московською кіннотою й змусили ворога тікати в ліс, з якого він знову пробував обстріляти колону, але невдало.

Далі дивізія рушила в напрямку на станцію Трубецьку й перейшла залізницю Київ—Сарни. На двірці було захоплено біля 40 москалів.

Біля с. Поташні надвечір московська кіннота знову наздігнала повстанчу групу й обстріляла її; переслідування тривало кілька годин.

Підходячи до с. Леонівки, приблизно о 2 годині, 15-го листопада, почула група в селі стрілянину й бойові крики „слава“ та „ура“. Було очевидним, що в Леонівці точиться бій між українцями та москалями.

Генерал Тютюнник видав наказ атакувати село.

Українська розстрільна, підійшовши до самого села, відкрила вогонь. З Леонівки вона була обстріляна з рушниць та кулеметів. Забитий був хорунжий Майдачевський і кількох козаків ранено.

Решта дивізії й обоз, простоявши деякий час, дістали наказ повернути назад; розстрільна, що знаходилася вже в перших подвірях села, довідавшись, що колона рушила в невідомому напрямку,—на власну ініціятиву, теж відійшла.

Як виявилося пізніше (після повороту), то в Леонівці сточив бій з москалями повстанчий загін підполковника Чорного, який і здобув село.

Розстрільна ж дивізії, атакуючи село без попередньої розвідки, наступала на фланг підполковника Чорного й, замість того, щоби допомогти своїм, обстріляла їх. Не знаючи, хто наступає, підполковник Чорний наказав перенести вогонь на повстанців у переконанню, що то були москалі.

Правда, й розстрільна од головної групи кричала „Слава“, але, до речі сказати, іноді й москалі, щоби не виявити себе й обдурити ворога, теж кричать „Слава“ і навіть мають, на всякий випадок, жовто-блакитні прапори.

Дивізія, пройшовши кілька верстов, зупинилася на короткий відпочинок у лісі.

Люди через силу трималися на ногах.

Хоча про напрямок дальшого руху нічого не було відомо, але по всіх ознаках було видно, що дивізія поверне до Польщі. Намір цей підкреслювало й те, що було наказано знищити всі речі, які не являли з себе більшої вартости на той час. Тоді було спалено похідну канцелярію дивізії.

Все це робилося з метою зменшити до найменшого обози. Але в той час зробити цього не можна було, бо було багато ранених, хорих та обморожених, що не могли йти.

Відпочивши 2—3 години дивізія вирушила на с. Розважівку, переправившись убрід через річку Тетерів між с. с. Колінцями та Блітчею, які села були обсаджені ворогом. Переправа тривала біля 5 годин на відкритій місцевості.

І тільки припадок урятував дивізію від знищення під час цієї переправи — москалі згубили напрямок, по якому відбувався рух дивізії.

До Розважівки дивізія прибула о годині 23-ій 15-го листопада і стала на ночліг. Перехід виносив 105 верстов.

Перед світом до с. Розважівки вїхало два вози з 8 червоноармійцями. Козаки, що стояли на варті, так були змучені, що поснули.

Прибулі москалі, не примітивши сонної варти й не знаючи, що в селі стоять повстанці, спокійно віхали до села. Вони зайшли на подвіря, де стояли штабові вози групи, й почали поратися біля них і дуже були здивовані, побачивши в них військове майно... В цей час їх зауважив козак, що проходив біля подвіря на зміну варти. Червоноармійці, побачивши його, кинулися тікати, але двох із них все ж було затримано. Виявилося, що приїхали вони з сусіднього села по підводи для московської піхоти, яка мала переслідувати українських партизанів.

16-го листопада з с. Розважівки дивізія вирушила в напрямку на с. Полідарівку, за яким її наздігнала ворожа кіннота з піхотою. До пізньої ночі точився бій. Ворог кілька разів робив спроби атакувати колону, але без наслідків. З боку дивізії в цей день були досить значні втрати.

О годині 3-ій 17 листопада через с. с. Заліщани й Голубієвичі дивізія прибула до с. М.-Миньків, де й зупинилася на ночліг, відбувши перехід у 41 верству.

О годині 12-ій 17 листопада дивізія, не встигши вийти з с. М.-Миньків, несподівано була заатакована ворожою кіннотою — з арєрґарду й з флангів. Москалі розрізнили колону на кілька частин. Через надлюдську перевтому, несподіваність нападу, розгубленість командування і брак вогнеприпасу дивізія серйозного опору дати не могла. Але все ж вона билася до останнього набою (як про це свідчить в своєму звіті Котовський — командир московської кінної бриґади, що переслідував дивізію) і завдали ворогові значних втрат.

Були випадки, що окремі вояки, підпускаючи до себе ворожого кіннотчика на пару кроків, кидали ручну ґранату, забиваючи себе й ворога, як зробив це хорунжий Сіркорський, чи подібно ж вчинив це ляйтенант Білинський, що, розстрілявши з бравнінґа кількох москалів, останню кулю пустив собі.

Бій тривав годин півтори-дві. Це був останній бій дивізії.

Лише кіннота, кілька фурманок із раненими та окремі піші люди змогли вийти щасливо з бою.

Звиж 500 людей повстанців впало до московського полону, з яких 359 чоловіка в м. Базарі, по постанові чрезвичайної комісії — „пятьорки“, як упертих і шкідливих контр-революціонерів, було розстріляно.

Про розстріл цих 359 вірних з найвірніших подаємо повний протокол чрезвичайної комісії в перекладі з московської на українську мову:

„Збірник наказів військам Київської Військової Округи. Ч. 2578 з 26 листопада 1921 року м. Київ.

Оголошується протокол засідання чрезвичайної комісії — „пятьоркі“ по розгляданню діла знищеної й захопленої банди Тютюнника.

1921 року 22 листопада чрезвичайна комісія—пятьорка в складі: голови пом. командовійськ К. В. О. тов. Гаркавого, предгубчека тов. Лівшіца, заст. нач. особотдела К. В. О. тов. Іванова, нач. оперода

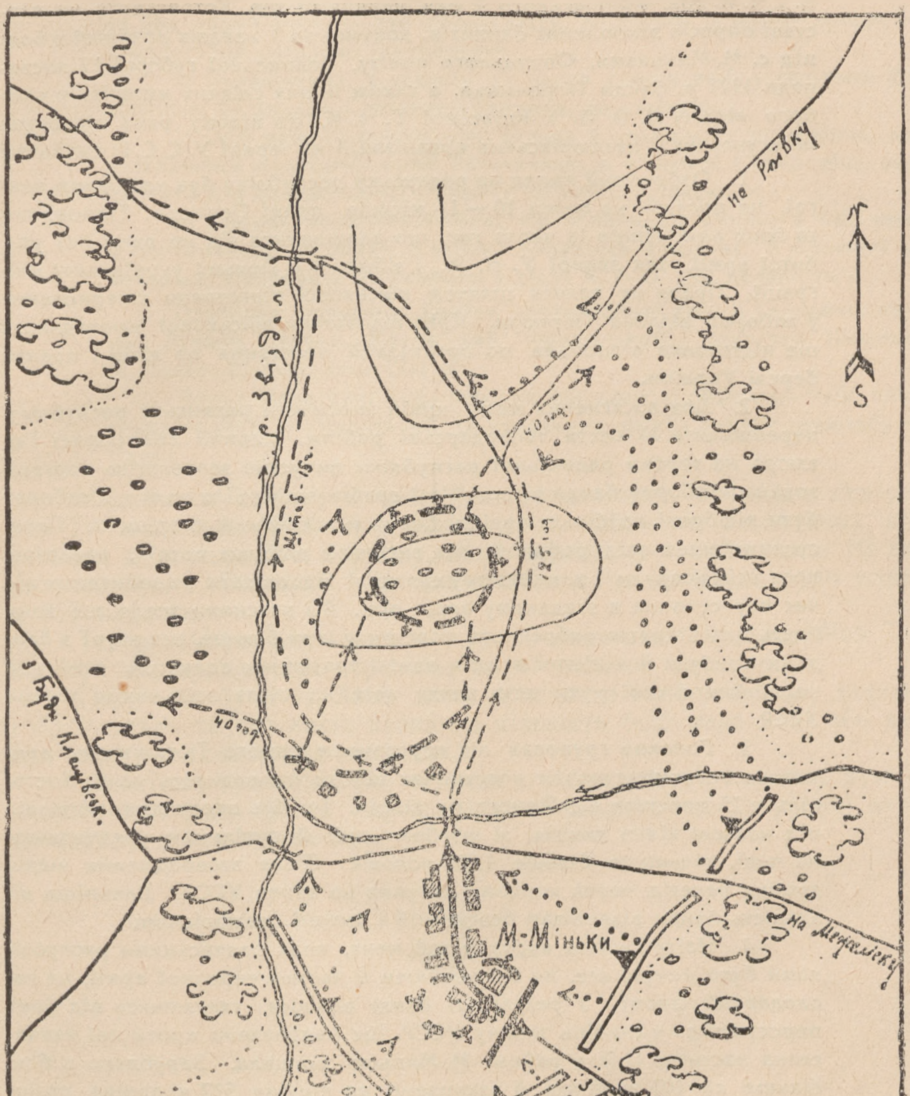

Схема — Бій у с. М.-Міньки 17-XI-21 р.

Положення загону Тютюнника та червоної кінноти на год. 12.

Положення загону на год. 13-14.

Шляхи відступу окремих груп

Напрямки руху червоних.

Поділка 1:50.000

В. І. Ч. К. тов. Фріновського й нач. кавдивізії тов. Котовського на підставі опросів захоплених бандитів, документів і наказів розбитої в бою під с. М.-Миньками, Овруцького повіту, Волинської губерні 17 листопада 1921 р. банди Тютюнника, а також інших слідчих матеріялів особого відділу К. В. О. і Київської Г. Ч. К. по цілому ряду відкритих шпигунських і петлюрівських організацій на терені У. С. С. Р. знайшли:

1. Озброєний напад на радянську республіку був наслідком довгої, на протязі не менш 10 — 11 місяців, праці Петлюри, Тютюнника та їхніх однодумців із числа тих, що залишилися від не один раз уже битої армії, так званої У. Н. Р., і зібраної в Польщі української еміґрації. Праця ця велася шляхом військової підготовки інтернованих у таборах відділів Петлюри. Крім підготовки військової провадилася ще підготовка підпольна по організації повстання на лівім і правім березі України.

2. Для досягнення мети, щоби знесилити радянську республіку, перешкодити їй вести господарські роботи, відомий авантюрист Петлюра на терени радянської республіки випустив заздалегідь зорганізовані в таборах банди душогубів і грабіжників. Для цього в таборах були відібрані найбільш надійні борці й досвідчені старшини. Пересування ешельонів робилося під виглядом робочих партій, наказувалося всім козакам і командному складові відповідати на запитання під час пересування в згаданому вище дусі. Всі учасники знали, що вони йдуть для підняття озброєного повстання, тим більше, що вкупі з бандами прибули й міністри зі всім адміністративним апаратом, який мав перейняти в свої руки всю владу негайно після звільнення терена УССР.

3. Головна груповка під керуванням самого Тютюнника, призначеного командувачем повстанчих військ, провадилась на ст. Костопіль у 25 верствах від Рівного на північ. Тут був зосереджений відділ під назвою кінна дивізія, зі штабом армії й цивільним урядуванням на чолі, кількістю більше 1,000 чоловік. Після зосередження відділ зробив перехід через кордон і вступив на терен УССР. Дальніша діяльність банди відповідає безідейній і хитрій петлюрівщині.

4. Наїзд скоївся якраз у той мент, коли радянськими республіками було кинуто все, не виключаючи й частин червоної армії, на господарчий фронт. У результаті банді вдалося, ухиляючись від бою, пересунутись у глибінь терену УССР. Аж направлена проти неї кавчастина настигла її й у районі М.-Миньок знищила. Зарублено в бою більше як 400 чоловіка й захоплено до полону 537 чоловіка разом із раненими. Під час бою деякі особи з вищого командування, бачачи безнадійність положення, самі себе розстрілювали й зривали ґранатами.

5. Усього перед чрезвичайною комісією знайшлося 443 чоловіка; решта—умерли від ран до приходу комісії або знаходилися в тяжкому стані й були залишені до видужання.

Керуючись почуттям революційної совісти й ґрунтуючись на всьому вищесказаному та щоб попередити подібні злочини, при участі залишених на теренах сусідніх нам держав бандитів усіх видів і показати всьому капіталістичному світові та його найміт ам, що вла-

да рад карає всякого, хто спокуситься порушити її мирну працю, — чрезвичайна пятьорка постановляє:

1) Перелічених у доданім до цього списку осіб у кількості 359 чоловіка, як злісних і активних бандитів, розстріляти.

2) Осіб вищого командного складу й цивільного управління, що знаходилися при штабі армії Тютюнника, в кількості 41 чоловіка, відправити для доповнюючого опросу слідчими установами.

3) Бувших червоноармійців, які попали до полону в 1920 році й приєдналися до банди з метою вирватися з полону, в кількості 42 чоловіка, відправити до особого відділу К. В. О. для перевірки".

Протокол підписали: Голова чрезвичайної комісії Гаркавий, члени: Лівшіц, Іванов, Котовський, Фріновський і секретар Літвінов. М. Базар, 22 листопада 1921 р.

Наказ підписали: Командуючий військовою округою—Якір, член реввоєнсовета — Затонський та начальник штабу округи генштабу — Паука.

Недобитки дивізії, в числі до 120 чоловіка, на чолі з генералом Тютюнником, обминаючи більші села, майже без відпочинку, поспішали до польського кордону, який перейшли о 3-ій годині 10 листопада біля с. Біловежі. За три останні доби зроблено було марш у 217 верстов.

Таким чином партизани з 4 по 19 листопада зробили біля 750 верстов маршу, що дає пересічно по 47 верстов на добу.

Переходи були страшні, коли пригадати глибокий сніг, морози і брак одежі та що лише незначна кількість осіб мала коні або могла їхати на селянських підводах.

Відмітимо зрештою, що остання поразка дивізії, на нашу думку, сталася головним чином через непідготовленість до закроєної акції повстанчого командування.

ІВАН РЕМБОЛОВИЧ

Підполковник.

Рейд 1921 року.

У середніх числах жовтня 1921 року в таборі інтернованих українських вояків у м. Каліші було велике заворушення. За причину цього були поголоски, що кілька сот інтернованих українців мали б змогу виїхати до прикордонної смуги, на лісову розробку. Серед української інтернованої старшини було чимало таких, яким відомо було, що на Україні готується велике повстання проти московсько-окупантського уряду, отже, тим, хто піде на рубку лісу, усміхається змога перейти польсько-московський кордон і приєднатися до повстанців.

Мені теж відомим стало про цю „рубку лісу“. Отже 16 жовтня я звернувся до коменданта табору генерала Удовиченка з проханням, щоб і мене вислано було на цю роботу.

Генерал Удовиченко з великою охотою погодився задоволити це моє прохання й запропонував мені підшукати ще поміж старшини, урядовців і козаків з відділу звязку Штабу Дієвої Армії, на чолі якого відділу я стояв, осіб, що побажали б їхати. Того ж вечора я подав реєстр на 16 старшин, урядовців і козаків, що висловили бажання бути висланими на роботу.

17 жовтня, за розпорядженням генерала Удовиченка, нам видано було справний одяг та харчів на три доби кожному. Того ж самого вечора, вислухавши Службу Божу, що її відправив митрофорний протоієрей о. Павло Пащевський, я, на чолі цих 16 старшин і козаків, виїхав, згідно з маршрутом, через Лодзь—Колюшки—Петроків—Краків—Львів—Рівне на ст. Костопіль, де повинен був чекати на нас звязковий старшина, який і мав передати мені дальший маршрут до місця праці.

Виїхали зі мною: підполковник Дугельний, сотник Ступа-Перебийніс, сотник Пастернацький, урядовці — Марченко Сергій, Розтопиря, Пархоменко та інші.

Ранком 19 жовтня ми приїхали на ст. Костопіль. На станції спіткав нас полковник Х. і передав мені дальший маршрут до с. Великих Мицьків та призначив мене, яко старшого в ранзі, на коменданта вояків-українців, що приїздять сюди.

У селі Великих Мицьках я застав уже 4 партії по 18—20 людей у кожній. Потім прибували до села Великих Мицьків щодня по дві партії: одна ранком, друга ввечері, й одразу приділялися до роботи.

В час, вільний од роботи в лісі, переводилася ріжна організаційна праця—формування штабів, розподіл людей по формаціях і т. п.

25 жовтня о 5 годині ранку мене збудив полковник Сушко, повідомивши, що він прибув із бриґадою Київської дивізії й розмістився в селі Малих Мицьках.

26 жовтня надвечір приїхали до Великих Мицьків полковник Янченко, полковник Лушненко, старший ляйтенант Білинський, підполковник Шраменко, урядовець Хоха та інші. Командування всіма частинами обняв полковник Янченко.

27 жовтня було зформовано Київську повстанчу дивізію в складі: штабу дивізії, 2 піших бриґад, гарматного дивізіону (без гармат), кінного полку (без коней), чоти саперів-підривників, комендантської сотні й відділу постачання, і всі — без зброї. Зброю мали здобути на ворогові. Командний склад дивізії складався в такий спосіб: командир дивізії — полковник Янченко, начальник штабу дивізії — полковник Лушненко, начальник оперативного відділу — підполковник Ремболович, командир 1-ої пішої бриґади—полковник Сушко, командир 2-ої пішої бриґади—підполковник Шраменко, командир кінного полку — сотник Хмара, командир саперної чоти — підполковник Копац, командир комендантської сотні — підполковник Дугельний і начальник постачання урядовець Хоха.

2 листопада о 4 годині ранку було одержано наказ від генерала Тютюнника, щоб дивізія вирушала в напрямку села Борового.

Біля села, назви якого не памятаю, дивізію зустрів генерал-хорунжий Тютюнник із начальником штабу, генерального штабу полковником Отмарштайном іількома старшими й урядовцями од ріжних колишніх міністерств. Ці останні мали на теренах, охоплених повстанням, організовувати цивільну владу. Були це: старший ляйтенант Білинський, яко майбутній міністр внутрішніх справ, та інженер Яновський, яко міністр комунікацій.

Генерал Тютюнник звернувся до вояків із короткою промовою, де зазначив, що на Україні готується велике повстання проти московсько-совітського уряду та що повстанці на Україні чекають на наше прибуття, щоб розпочати під нашим проводом всенародне повстання.

О 6-ій годин ввечері наші частини зупинилися в 8 верствах від польсько-московського кордону. Генерал Тютюнник вислав сотника Хмару обеззброїти в містечку Х. польську кінну поліцію, яка несла охорону кордону. Сотник Хмара виконав завдання, і наші частини достали 20 коней і відповідно зброї.

Падав перший листопадівський сніг о 12 годині вночі 3-го листопада, коли наші частини рушили до кордону. Поміж козаків панувала надзвичайна бадьорість. Прислухавшися, можна було почути, як старшини й козаки, забувши часи інтернування, давали один одному врочисті обітниці не щадити свого життя, щоби здобути волю та незалежність для України.

О 2 годині ранком 4 листопада наші частини перейшли польсько-совітський кордон біля с. Борового. Аванґард складав кінний

полк, арєрґард—2-га піша бриґада. О пів до сьомої години ранку, обминувши село Нетреба, лісами наші частини підійшли до села Майдан Голишевський, де було розміщено 1-й взвод 196 совітського батальйону прикордонної охорони.

Грім з неба в листопаді менше здивував би большевиків, ніж наші частини.

Без жадного стрілу ми заняли село Майдан Голишевський, обеззброївши москвинів, серед яких було 8 комуністів і одна комуністка.

З наказу генерала Тютюнника було утворено воєнно-польовий суд під головуванням підполковника Очеретька, і на підставі вироку цього суду всіх їх було тут же розстріляно.

Ця перша наша удача ще більше піднесла настрій вояків, а до всього збільшила наше озброєння на 60 рушниць і один кулемет.

Зробивши короткий відпочинок, частини рушили на село Андріївку. В цьому селі наші кіннотчики захопили в полон командира 1-ої роти 196 батальйону й командира 4-го трудового батальйону, що перебував на лісових розробках. З допиту захоплених було виявлено, що на Україні оперує кілька невеликих партизанських загонів. Щоби подолати партизанів, москалі зосереджували свої відділи до села Янчи Рудої й Емільчина, а за місце, де мав би зібратися 196 батальйон на випадок тривоги, визначено було село Галуші.

З Андріївки частини рушили на село Кішин, де й заночували. З Кішина відділ рушив через села Стовпівку й Зубковичі на село Жубровичі, виславши наперед кінноту, при чому біля с. Жубровичів кінноту обстріляли московська рота піхоти й ескадрон кінноти.

Почувши стрілянину, полковник Огмарштайн наказав 1-ій бриґаді звернути праворуч і, обминувши с. Жубровичі, ззаду вдарити на москалів. Бриґада завдання це виконала, і нашими трофеями було 30 захоплених до полону червоноармійців із рушницями та склад із зібраним продподатком у с. Жубровичах. Продукти, що були на складі, частково роздано воякам, а частково виміняно на худобу в селян.

У с. Жубровичах я подав начальникові штабу рапорта з проханням звільнити мене з посади начальника оперативного відділу та дозволити мені зформувати з охотників ударну частину, що за завдання її було б нападати вночі на села, де розміщено московські частини; в цей час інші частини мали б змогу відпочивати. Рапорта було передано генералові Тютюнникові, і того ж дня мені було дозволено зформувати таку ударну частину.

Характерним було, що всі московські частини, які нам спіткалися за цей час, складалися виключно з москалів.

5 листопада частини рушили через с. с. Емінець, Анишпіль і Гутку на с. Піски. З Анишполя було вислано розвідку з 15 кіннотчиків і 8 підривників на с. Бондарівку. Я поїхав із цією розвідкою. Розвідка вїхала до села, не зустрінувши жадного москаля. Була неділя. Біля церкви, де правилося Службу Божу, ми побачили кілька осідланих коней, привязаних до плоту. Я й сотник Хмара стали роз-

питувати місцевих селян про москалів. Один із селян, моргнувши мені оком, одійшов набік. Я підійшов до нього.

— Пане повстанцю! тут є кілька москалів, вони тепер у церкві, серед них є один комуніст, якого можна пізнати по червоній шапці. Цей комуніст чимало українців розстріляв власноручно. Сільський староста також запроданець московський.

Я поділився цими відомостями з сотником Хмарою, і ми вирішили чекати на закінчення Служби Божої, а як повиходять усі з церкви, заарештувати комуністів. Чекали з годину часу. Коли Служба Божа закінчилася, й люди почали виходити з церкви, то одним із перших вийшов і комуніст у червоній шапці. Сотник Хмара підійшов до нього зі словами: „Товаришу, ви заарештовані!"

— Что?—гукнув комуніст—кто меня смєєт арестовивать?! Да ви знаєте, кто я такой?!

— Знаю,—відповів сотник Хмара—ти комуніст, а я українець!— і міцний кулак сотника Хмари опустився на хижу московську твар комуніста.

По переведенню трусу в комуністовій кишені було знайдено реєстр осіб, яких він власноручно розстріляв; число їх доходило до 53.

Забравши з собою захоплених москалів, розвідка рушила на с. Піски, де й приєдналася до наших частин.

На підставі вироку польового суду комуніста в червоній шапці було повішено в с. Пісках.

Увечері начальник штабу полковник Отмарштайн покликав мене до себе й поінформував, що цілий наш відділ вирушить пізно ввечері в напрямку на м. Коростень, а мені наказав, набравши охотників, розпочати 6 листопада демонстрацію з полудневої сторони.

Плян нападу на м. Коростень був такий: я з 24 охотниками та кіннотою сотника Хмари, під загальним командуванням полковника Ступницького, мали вирушити о 6 годині ввечері з с. Пісок на с. с. Жупани, Вигів, Краснопіль та Могильно-Блощицю і о пів до шостої години ранку розпочати наступ з південного боку Коростеня; основна ж група мала вирушити іншими шляхами й розпочати наступ, теж о пів до шостої, з півночі на м. Коростень. За відомостями нашого штабу, в Коростені стояв штаб бриґади з нестроєвими частинами й комендантською ротою. Вирушили. О годині 2-ій уночі підійшли ми до Коростеня з півночі. В перших же хатах, на Коростенських околицях захопили ми двох червоноармійців із числа мобілізованих. Із їхнього допиту виявилося, що в Коростені, крім штабу 132 бриґади та нестройових частин, стоїть ще два батальйони піхоти. Передати ці відомості генералові Тютюнникові не було жадної можливости, бо ми не знали, в якому місці саме знаходиться тепер цілий відділ. Я, полковник Ступницький та сотник Хмара зробили нараду, на якій ухвалили таке: я з 15 людьми піду й захоплю залізничний двірець, полковник Ступницький визволить політичних вязнів із міської вязниці, а сотник Хмара з кіннотою опанує східньо-південну околицю Коростеня. Якщо не пощастить, мусили збира-

тися на полудневій околиці. Посуваючися якнайтихше містом, я зі своїми людьми підійшов майже до самого двірця.

— Хто йде?—пролунав голос кроках у 10—15 від мене.

— Свої, — відповів я, але тієї ж хвилі, зробивши крок уперед, упав у якусь яму. Кілька козаків із сотником Маркевичем подалися назад.

— Хлопці, подайте мені руку,—крикнув я.

Два козаки підбігли до мене й витягнули мене з ями.

— Де інші? — запитав я, побачивши біля себе лише 9 козаків.

— Втікли з сотником Маркевичем, — була відповідь. (Пізніше виявилося, що сотник Маркевич не втік, а кинувся, щоб захопити вартового, що тримав варту недалеко біля якогось приміщення і що міг би піднести алярм).

— За мною, хлопці, ані на крок від мене, — наказав я своїм козакам. Швидким кроком рушили ми до двірця. Через вікно ми побачили червоноармійців із рушницями, що переповнювали почекальню двірця.

— Руки догори, — крикнув я, вскочивши з одним козаком на підвіконник та вибивши вікно. Два козаки вистрілили до почекальні, одного з червоноармійців було забито, а решта почала втікати на перон.

— Стій, руки догори, бо стрілятиму,—крикнув я вдруге. Червоноармійці покидали рушниці й піднесли руки догори. Ми вскочили до почекальні. Чотирьом козакам я наказав поскладати рушниці до одної купи, а сам з 5 козаками побіг до телеграфу. Урядовці на телеграфі були дуже переляканi, і лише один сидів і подавав телеграму до Києва. Я підійшов до нього. Виявилося, що він був комуніст і передавав до Києва, що на Коростень напали партизани. Порозбивавши апарати, ми вибігли на перон. Там не було жадного червоноармійця. Наказавши одному козакові закликати інших із почекальні, я з рештою пішов уздовж перону. З іншого кінця двірця, з-за рогу вїхав на перон верхи сотник Маркевич, за ним бігло 5 козаків.

— Пане полковнику, я забив начальника штабу бриґади й забрав його коня, а тут у ваґонах міститься чрезвичайна комісія, — почав рапортувати сотник Маркевич. Я наказав трьом козакам знайти якогонебудь залізничника, що міг би нам показати ваґони з чрезвичайкою.

За кілька хвилин привели стрілочника, який і показав нам ці ваґони. З рушницями напоготові побігли ми до цих ваґонів. Сотник Маркевич із одного боку, а я зількома козаками з другого вскочили до ваґону. Чекісти були на ногах, а один із них тримав телефонну слухавку в руках.

— Ані з місця!—крикнув сотник Маркевич.

— З ким розмовляєш?—спитав я чекіста.

— З командиром бриґади,—відповів він.

Я підніс слухавку до вуха.

— Галло, галло, да что ви меня на слушаетє, что у вас там за галас?—почув я в телефон.

Удаючи з себе москаля, я почав розмовляти з командиром московської бриґади: „Товаріщ комбріґ, на станцію напала банда партізанов, что нам дєлать?“

Комбриґ — „Сейчас ми с німі разделаємся. Я вислал к вам начальніка штаба“.

Я — „Начальник штаба разстрєлян“.

Комбриґ — „Кєм?“

Я — „По моєму приказу“.

Комбриґ — „А ви кто?“

Я — „Подполковник Ремболович, комєндант партізанов“.

Далі почув я тільки нецензурний вираз. Під час моїх розмов із командиром московської бриґади козаки повиводили з ваґонів і порозстрілювали всіх комуністів-чекістів.

Покінчивши з чрезвичайкою, ми рушили знову в бік двірця.

— Пане Партизане! Що ви робите? Вас так мало, а тут на станції стільки москалів. Вас зараз же всіх перебють. Утікайте. Я теж належу до повстанців,— з такими словами звернувся до мене голосом, що переривався від хвилювання, якийсь залізничник.

— А які сили москалів на станції?—запитав я.

— Два потяги з піхотою, що надійшли звечора, і потяг із гарматами та кіньми,—відповів мені залізничник.

Я звернувся тоді до залізничника з запитанням, чи не міг би він випровадити нас на полудневу околицю Коростеня. Він погодився на це з великою охотою, і ми через городи та сади повернулися на збірний пункт. На збірному пункті я побачив не 9 залишених там козаків, а чоловік із 300. Ці люди були визволені з Коростенської вязниці—політичні вязні, які приєдналися до нас, решта з них розбіглася. Разом було визволено з Коростенської вязниці до 600 політичних вязнів.

Надходила 7 година. З боку двірця почулася велика кулеметна та рушнична стрілянина; то наступали наші частини.

— Нам треба негайно теж розпочати наступ; ми вдаримо на москалів іззаду, і Коростень буде наш, а разом і все майно, яке є в нім, а головне набої й гармати, що в ваґонах на станції,—з такими словами звернувся я до полковника Ступницького.

— Трохи зачекаймо,—відповів мені полковник Ступницький.

Я не міг чекати, бо знав, що кожна хвилина чекання коштуватиме нам дуже дорого.

Гукнувши на козаків, щоб ішли за мною, я вирушив на місто.

Полковник Ступницький залишився на місці, а з ним і більша частина людей.

Мій відділ увійшов до міста й попід стінами будинків почав посуватися до центру. Минувши одну вулицю, відділ мав звернути у вулицю праворуч, щоб найближчим шляхом дістатися до двірця, але цього маневра мені виконати не пощастило, бо зліва нас обстріляли вздовж вулиці сильним кулеметним та рушничним вогнем. Ми ж

не мали змоги відповісти на це таким же вогнем, бо кулемета ми зовсім не мали, а з одними рушницями не могли зарадити з переважним ворогом. Ми залягли під хатами і влучним вогнем стримували москалів від наступу, гадаючи, що полковник Ступницький допоможе нам з другого боку.

Біля пів на девяту—пів на десяту годину стріли з півночі, звідки наступала ціла група, затихли. Полковник Ступницький та сотник Хмара не давали про себе жадного знаку. Біля 10 години москалі показалися ще й праворуч від мене. Триматися далі я не міг, бо москалі мали змогу оточити мене й захопити до полону. Я наказав відходити ліворуч — москалі нас заатакували; вирушив праворуч — ще гірше. Побачивши, що нас уже майже оточили, ми через двори, сади та городи почали вже не відходити, а втікати, стрибаючи через тини та прямуючи до полудневої околиці Коростеня, де залишився полковник Ступницький, але полковника Ступницького вже там не було.

Стріли з півночі зовсім затихли: або наші частини відійшли, або заняли Коростень. Я вирішив зачекати деякий час, а тим часом упорядкувати своїх людей.

За помішника мені був, увесь час не відходячи від мене ні на крок, сотник Маркевич.

За якусь півгодину ми побачили московські розстрільни, що посувалися на нас. Я розсипав своїх людей у розстрільну й наказав відходити. Одійшли з три з половиною верстви й залягли в снігу. Гадаючи, що наші частини, які наступали з півночі, заняли Коростень; що сотник Хмара зі сходу, а полковник Ступницький в іншому місці відрізали відхід москалям; і що вони на моєму участкові хотять прорватися,—я, щоб ударемнити ці ворожі заміри й узяти ініціятиву до своїх рук, повів наступ на москалів. На початку нашого наступу москалі відступили до міста, а через 20—30 хвилин, зміцнені свіжими частинами, при 6 кулеметах, повели сильну атаку проти нас. Не маючи змоги далі триматися перед значно переважними силами ворога й принявши під увагу, що частина з моїх людей вже не мала набоїв, а інші тільки від 2 до 5; що у москалів аж 6 кулеметів, а в нас жадного,—я наказав відступати. Відійшовши за 2—3 верстви, я передав командування сотникові Маркевичеві, а сам сів на коня й поїхав на північ, гадаючи знайти там наші частини з генералом Тютюнником.

Підїжджаючи до залізниці (Коростень—Ігнатпіль), я побачив на залізничному насипі лави людей. Гадаючи, що це наші частини, я підїхав на два-три кроки до них. Яке ж було моє здивовання, коли я розгледів, що військо в лавах—це червоноармійці. Повертатися було нікуди. Я дав остроги коневі й, проскочивши московські лави, погнав чвалом. Тисячі ворожих куль наздоганяли мене. Проскакавши так 2—3 верстви, я побачив перед собою частини, що поволі посувалися на захід. Не було жадного сумніву, що це відходили наші частини. Я підїхав до генерала Тютюнника й почав рапортувати. До нас підїхав начальник штабу полковник Отмарштайн.

Вислухавши мого рапорта, генерал Тютюнник махнув рукою.

Я тоді звернувся до нього й почав просити, щоби група повернула до Коростеня, щоб мені було дано один курінь, 2 кулемети та 5—10 тисяч набоїв, і я прорву московський фронт, та що ми займемо м. Коростень; а занявши Коростень, ми будемо забезпечені і набоями, і рушницями *), навіть матимемо кілька гармат із кіньми, що стоять у ваґонах біля ст. Коростень.

Полковник Отмарштайн підтримав моє прохання й теж доводив генералові Тютюнникові, що під Коростенем ми стратили кількох кращих старшин, як полковник Климач (ранений), сотник Стефанишин (забитий), хорунжий Василїв (ранений); вистріляли 80% наших набоїв, що, не захопивши Коростеня, ми залишимося зовсім без амуніції, та що дух у козаків значно підупаде.

Генерал Тютюнник, вислухавши полковника Отмарштайна, вдруге махнув рукою і чвалом поїхав до голови колони. Полковник Отмарштайн обернувся до мене, ніби хотів щось сказати, але не міг виговорити ні слова, тільки дві сльози, що викотилися з очей цієї чесної людини, сказали все красномовніше за слова.

Частини відходили в напрямку на с. Чигири.

У цей час московський панцерник, підїхавши з Києва, почав обстрілювати нашу колону гарматним вогнем, але тільки 3—4 набої вибухли близько од нашої колони, а інші зовсім не влучали. Під час цього обстрілу контужено було в голову інженера Віктора Яновського.

В селі Чигирях частинам було дано 2-годинний відпочинок, по якому вони вимаршували через села Михайлівку, Васьковичі й Межирічку на с. Дідковичі. Селяни Дідковичів дуже прихильно поставилися до нас, самі забирали козаків до хат та понагодовували їх і коні.

8 листопада полковник Янченко зібрав у себе командирів частин, щоби вислухати доповіді про настрій серед вояків. Перший доповідав підполковник Шраменко, розпочавши свою промову запитанням, під яким прапором ми йдемо — У. Н. Р. чи У. Д.?

На превеликий мій жаль, я не міг далі залишитися на нараді, бо по мене прийшов післанець від полковника Отмарштайна з наказом негайно прибути до штабу, який був розміщений у будинку місцевого священика. Коли я прибув до штабу, полковник Отмарштайн закликав мене до окремої кімнати й, розклавши мапу на столі, почав зясовувати наше становище. Спробую передати дослівно те, що казав мені полковник Отмарштайн: „Під Коростенем ми понесли поразку, наслідків якої вже виправити не можна. Генерал Тютюнник наказує відходити далі. Моїх порад зовсім не слухає. Мені тепер дивно, як міг Головний Отаман доручити таку важливу справу генералові Тютюнникові. Посуваючися наперед, ми не швидко дійдемо до другого „Коростеня“, де можна було б зробити запас зброї та амуніції, а москалі нас будуть переслідувати та дрібними

---

*) 30% наших вояків були ще й досі без рушниць. — Автор.

нападами доведуть нас до того, що в нас не залишиться жадного набою, а люди наші загинуть, як не від ворожих куль, то від морозів *) та перевтоми. Полковник Янченко,—це „шляпа“, йому б на печі сидіти та насіння лузати, а не воювати. Я маю тільки трохи надії, що після зустрічі з підполковником Палієм наша ситуація трохи покращає, а тому вживатиму всіх заходів, щоб якнайскорше зєднатися з ним. Вас, пане полковнику, я знаю недавно, але вже встиг трохи пізнати вас. Скажіть мені без жадних викрутасів: який настрій серед старшини та козаків?“

На це запитання я відповів, що полковника Янченка знаю ще з Чернигівщини і що вираз „шляпа“ може бути до нього пристосований цілковито. Настрій серед старшини, а особливо серед козаків, підупадає з кожною годиною. Старшини стараються не піддатися цьому й не допустити до цього козаків. Як старшина, так і козаки будуть битися до останнього.

— Ці ваші слова тішать мене. При такому стані річей може ще пощастить нам вийти з того становища, в якому ми опинилися,— сказав мені полковник Отмарштайн.

Далі полковник Отмарштайн поінформував мене, що наші частини підуть у район сел Заньки, Маньківка, Холопи та Котівка, де повинні бути відділи полковника Палія й генерала Нельговського. Тепер же наші частини слід забезпечити від ворожих панцерників, а зробити це можна, лише висадивши в повітря залізничний міст на р. Жерев. Тут же полковник Отмарштайн наказав мені вибрати кількох козаків, взяти відповідно вибухового матеріялу й висадити в повітря міст на р. Жерев, біля села Ігнатполя (12 верстов від Дідковичів). По висадженню моста я міг або повернутися до польського кордону, або розшукати наші частини в районі Заньків—Маньківки. Усю ініціятиву в цій важливій справі було цілком передано мені. На чолі 30 козаків о 16 годині я вирушив на Ігнатпіль, а частини наші тоді ж посунулися на містечко Недашків. Біля мосту ми спіткали сильну заставу москалів. По короткій перестрілці заставу було частково перебито, частково вона розбіглася, а я власноручно підклав 70-фунтову міну під міст. Силою вибуху моста було підірвано, і він одним кінцем своїм упав у воду.

Виконавши доручене мені завдання, я повернувся зі своїм відділом на с. Дідковичі й попростував слідком за нашими частинами. Дякуючи снігові, що допіру випав, я легко по слідах знайшов наші частини й приєднався до них о 5 годині ранком 9 листопада в селі Владівці (Буда Каменецька).

10 листопада частини наші вирушили з с. Владівки на село Юзефівку. З Юзефівки мене було вислано наперед разом із підривниками, щоб підірвати залізничну колію та зіпсувати телеграфну лінію. Завдання було виконано, залізничну колію було підірвано

---

*) Мороз доходив до 15 ступенів, а сніг до 3/4, а то й до метра з чверткою. — Автор.

праворуч і ліворуч від переїзду, як також цілком знищено телеграфну лінію на протязі 400 метрів.

З Юзефівки частини вирушили на с. Чоповичі. Не доходячи трьох верстов до села, було вислано курінь під командою полковника Лисогора захопити станцію Чоповичі. Село Чоповичі було занято з короткого удару; захопити ж станцію було значно трудніше, але і її заняли наші частини по впертому бою. В селі й на станції ми знищили 38 залізничний батальйон, кінну й пішу міліцію та технічну роту з 4 кулеметами. Тут же було захоплено до полону 60 червоноармійців та 20 коней. З нашого боку теж були втрати: забито було підполковника Мінаківського й 4 козаків та поранено полковника Лисогора, 2 старшин та 2 козаків. Під час бою на ст. Чоповичі, як і в попередніх боях, велику відвагу виявили полковник Лисогор та підполковник Мінаківський, отже вибуття їх з рядів не могло не відбитися на загальній ситуації. Полковника Лисогора, тяжко раненого, вивезла з поля бою його дружина, пані Лисогорова, що брала активну участь у всіх боях, а під час останнього акту листопадової трагедії біля села Миньків урятувала життя і своєму чоловікові, і кільком козакам.

З с. Чоповичів частини помаршували на с. Будилівку, звідки 11 листопада вирушили на с. с. Дитинець, Облотку й Шлямарку. Під час цього маршу частини мали незначні сутички з ворожою кіннотою.

Із с. Шлямарки було вислано для нічного нападу на м. Радомишль мій відділ і кінноту сотника Хмари під загальним командуванням полковника Ступницького (того самого, що так нерішучо чинив під м. Коростенем). Нападу на Радомишль нам не пощастило зробити, бо полковник Ступницький заблудив, жадних порад слухати не хотів, і відділ повернувся ні з чим, приєднавшися об 11 годині ранком 12 листопада до головних сил біля с. Заньків. Із с. Заньків частини вирушили 12 листопада о 14 годині в напрямку на с. Чайківку. При переході через с. Чайківку наші частини було обстріляно сильним кулеметним та рушничним вогнем ворожої кінноти, що скупчилася на північній околиці села. Генерал Тютюнник вислав курінь, якому було дано завдання вибити з села ворожу кінноту. Московська кіннота, справді, відступила з села, але за пів години знову атакувала наші частини ззаду та зліва; проте піхота наша відбила всі ці атаки. Протягом кількох годин бою наші фури переповнені були раненими. В цьому ж бої й мене було тяжко ранено в нижню третину стегна правої ноги. Треба віддати велику подяку докторові Плітасові, який, не звертаючи уваги на ворожі кулі, перебігав від одного раненого до другого, всюди подаючи допомогу. В цій своїй допомозі раненому й умираючому братові своєму він дійшов сам до того стану, що його водили під руки два козаки — такий він був перевтомлений. Був він узагалі єдиний лікар на всі наші частини.

Колона посувалася далі на с. с. Пилиповичі, Журавлівку, Березівку, Мінейки, Городське. Входячи до Городського, полковник Отмарштайн із полковником Сушком зупинили бриґаду полковника

Сушка й порозставляли козаків під клунями, а коли ворожа кіннота підійшла на яких 50—70 кроків, козаки ці нежданими сальвами з рушниць та сильним кулеметним вогнем завдали ворогові величезних втрат.

Під Мінейками було ранено сотника Лупенка та старшого ляйтенанта Білинського.

З Городського колона рушила на с. Войташівку. Мороз тоді доходив до 15 ступенів, а сніг випав до $1^1/_2$ метра завглибшки.

У с. Войташівці генерал Тютюнник повідомив командирів частин, що весь відділ повертається до польського кордону. Виходячи з цього, частини з с. Войташівки взяли напрямок на с. Негребівку через с. с. Царівку й Ставецьку Слобідку. В с. Ставецькій Слобідці наші частини знову заатакувала ворожа кіннота, а в с. Негребівці ми мали сильний арєрґадний бій. Від захоплених до полону червоноармійців довідалися, що попереднього дня на с. Кочереве промаршувало 600 кіннотчиків 45 кінної червоної дивізії і до 200 кіннотчиків Київського карного відділу.

З Негребівки частини рушили через с. с. Гуту й Комарівку на Рудню. В цьому марші арєрґард складала комендантська сотня під командою підполковника Дугельного та помішника його поручника Ступи-Перебийноса.

Як настирливі були атаки ворожої кінноти—можна судити з того, що біля с. Гути комендантська сотня мусила відбивати одну з таких атак ручними ґранатами. Першими кинулися з ґранатами в руках підполковник Дугельний та поручник Ступа-Перебийніс, а за ними й ціла сотня, що перейшла в пориві цьому до контратаки. Можна сміливо сказати, що тільки ці два герої врятували на цей раз від розгрому наші частини.

З с. Рудні частини помаршували через с. Язвинку на Майданівку, до станції Трубецької, яку й захопили по аванґардному бою, взявши до полону 30 червоноармійців. З Трубецької частини рушили до с. Поташні, весь час перебуваючи під обстрілом ворожої кінноти. З Поташні попереду було взято напрямок на с. Блитчу, але потім цей напрямок довелося змінити, бо виявилося, що ворожі частини заняли Блитчу, Унін і Ханів, а вступати з ними в бій наші частини не мали змоги через брак набоїв та велику перевтому. Напрямок було взято на с. Леонівку. Не доходячи з верству до цього села, почули ми сильну рушничну та кулеметну стрілянину. Поміж нашими вояками зявилися чутки, що це до нас ідуть наші партизани. Ці чутки відразу піднесли настрій, який дійшов навіть до ентузіязму, коли почули ми з села крики: „слава“ й „ура“. Було ясно, що з другого боку на Леонівку наступає підполковник Чорний. *)

Без жадної команди наше вояцтво, не зважаючи на сильний ворожий вогонь, з криками „слава“ кинулося на село. На жаль, доки добігли до села, стрілянина з другого боку припинилася, й наші

---

*) Нам вже було відомо, що підполковника Палія поранено та що його заступав підполковник Чорний. — Автор.

сміливі вояки, під градом ворожих куль, примушені були опустити с. Леонівку.

Вже на еміґрації було виявлено, що Леонівку атакував підполковник Чорний, але не міг її захопити, бо ворожі сили значно перевищували його власні сили. Наші ж частини спізнилися на якихнебудь 20 — 30 хвилин. З-під Леонівки, лісами, цілковитим бездоріжжям, наші частини рушили в напрямку на село Зерево, але по дорозі до нього треба було переправитися через р. Тетерів. Не доходячи до цієї річки, було зроблено в лісі годинний опочивок, під час якого спалено всі зайві речі: канцелярію, майно особисте і т. п. Люди були так перевтомлені, що після опочивку багатьох тільки з великою силою пощастило збудити, а були й такі, яких уже й не можна було збудити — позамерзали. Переправу через р. Тетерів обрано поміж селами Униним та Блитчею, бо, за відомостями від селян, тут був брід.

У мене й досі мороз по шкурі подирає, коли я згадаю собі цю нашу переправу. На цілий обоз було тільки три фури, решта ж були санки. Піхота почала переправлятися по кладках, які збудували наші ж вояки з розібраного плоту. Дехто хотів перейти через лід, але в цьому місці вода бігла дуже швидко, через це крига була тонка, не могла витримати ваги людського тіла, й козаки повпадали до води. Найтяжче було з раненими, число яких доходило до 150. Доводилося майно й ранених перевантажувати з санок на фури. Переправлялися в такий спосіб протягом 3 годин. По переправі знову дано годинний відпочинок. Отже, протягом останніх чотирьох діб найдовший відпочинок тривав не більше 4 годин. По відпочинку колона рушила через с. Зерево на Лукашівку, куди й прибула 15 листопада о 21 годині. Користаючися з того, що ворожа кіннота невідомо чому не переслідувала наших частин від с. Зерева, генерал Тютюнник наказав ночувати в с. Лукашівці.

З Лукашівки частини вирушили о 10 годині рано на с. с. Палідарівку, Салішани, Голубієвичі й Розважів до Термахівки. В с. Розважеві ворожа кіннота знову обстріляла наші частини, переслідуючи їх до Термахівки. Біля Термахівки ми зробили засідку, чим заподіяли великі втрати ворогові й змусили його припинити переслідування. На полю цього бою залишилося 40 червоних кіннотчиків і командир дивізіону.

О годині 24-й частини вирушили з с. Термахівки на с. Малі Миньки, куди й прибули о 5-й годині 17 листопада. Вимарш із села призначено було на 12 годину того ж 17 листопада.

О годині 7-ій рано 17 листопада до с. Миньків приїхав верхи селянин, який повідомив полковника Янченка (я був при цій розмові і сам писав рапорта генералові Тютюнникові), що через с. Голубієвичі в напрямку на М. Миньки посувається великий відділ ворожої кінноти. Але по цьому рапортові генерал Тютюнник жадних нових розпоряджень не зробив.

О годині 8-й хвилин 15 другий селянин повідомив, що в 5—6 верствах від села Малих Миньків наїхало багато ворожої кінноти.

Я збудив полковника Лушненка (начальника штабу Київської повстанчої дивізії). Полковник Лушненко наказав збудити полковника Янченка, а сам негайно повідомив про це генерала Тютюнника. Але й на цей раз нових наказів від генерала Тютюнника не було.

Біля 9-ої години ранком прийшов до штабу дивізії підполковник Шраменко, що його бриґада несла сторожеву охорону на шляхах Голубієвичі—Рудня, й передав, що наші застави побачили ворожі розїзди по 10 — 15 кіннотчиків. Полковник Лушненко подав ці відомості генералові Тютюнникові і водночас запитав, чи не готуватися до вимаршу. На це була відповідь від генерала Тютюнника, що вимарш відбудеться о 12-й годині. О годині 9-й хвилин 20 московські розїзди почали обстрілювати наші застави. Не чекаючи на дальші накази, старшини самі наказали козакам повиходити з хат і бути напоготові до вимаршу та бою.

Біля 11-ої години генерал Тютюнник зі штабом і кінною сотнею сотника Хмари виїхав з подвіря, де містився штаб групи й наказав вирушати в напрямку на с. Великі Миньки. Колона почала витягуватися. До фури, на якій я сидів і яка була по середині колони, підійшов полковник Янченко, ведучи за повід коня. Привязавши коня до фури, полковник Янченко сів біля мене. Він не міг через попухлі ноги взути чоботи й мав на ногах якісь подерті повстяники.

Доходила година 12. Голова колони рушила. В цю хвилину від хвоста колони залунали крики: „Кіннота, кіннота!“ Повернувши голову праворуч, я побачив, що навперейми голові колони чвалом скаче московська кіннота. Командири курінів спішно почали подавати команду. Полковник Янченко скочив із фури й сів верхи на коня, при чому зробив це так швидко, що ніколи б не можна було подумати, що це 55-літній полковник із попухлими ногами, а не 20-літній юнак на останньому іспиті у військовій школі. Біля фури залишилися лише сліди його — пара подертих повстяників.

Очі всіх повернулися до генерала Тютюнника. Він також повернув голову в бік ворожої кінноти і... карєром поскакав до голови колони, а за ним слідом полковник Янченко, обидва командири бриґад (полковник Сушко й підполковник Шраменко) і кінна сотня сотника Хмари. Пізніше до них приєдналося ще кілька старшин і козаків, яких було вислано вперед, як розвідку. Все це понеслося щосили в бік польсько-совітського кордону.

Що ж творилося в частинах?

Як наочний свідок цього останнього „акту трагедії“, спробую оповісти про це, нічого не упускаючи й так, як збереглися ці події в моїй памяті.

Старшини вживали заходів стримати козаків у селі, де кіннота не могла б нас атакувати, повернути їх назад та перейти до контрнаступу, щоби прорватися до лісу, де знову ж ворожа кіннота не могла б нас атакувати. Але цього маневру нам не пощастило виконати через паніку, яка охопила козацтво, коли воно побачило, як утік вищий командний склад. Мій підводчик погнав коні. Санки

виїхали за село в чисте поле. По полю бігло 150—200 старшин та козаків. Я обернувся й побачив, як у 100—150 кроках за мною ворожа кіннота перерізала наші частини в двох місцях. Санки мої раптом стали, було забито коня. Я зліз із санок, але не міг швидко йти, бо рана в нозі ще не загоїлася. До мене підбіг підполковник Копац, і я оперся на його плече. В цю хвилину до нас підбігло два козаки.

— Пане полковнику, то ви не втекли?! Будемо ж разом умирати! — крикнув один із них.

— Козацтво, стій! Ще не все пропало! До мене! Будемо битися! — почав я кричати. Дві ворожі кулі, одна за одніею збили мені кашкета з голови.

Кілька козаків почуло мій крик і підбігло до мене. Ми залягли й почали відстрілюватися. Ззаду підбігло ще кілька козаків, потім ще, і протягом якихось 5—8 хвилин біля мене зібралося до 100 козаків. Лежачи в снігу, ми відстрілювалися й вирішили дорого продати наше життя. Ворожа кіннота, очевидно, зрозуміла це й розширила своє коло, щоб у такий спосіб зменшити свої втрати. І лише за дві-три години, коли стріли з нашого боку майже стихли через брак набоїв, ворожа кіннота з криками „Ура" кинулася на нас в атаку. Ми піднесли руки догори, але й це не врятувало б нам життя, бо червоноармійці почали рубати нас шаблями, аж поки командир ворожої кінноти Котовський не віхав поміж нас і не почав махати рукою на своїх людей, щоби вони припинили рубку.

Припинивши рубку, червоноармійці кинулися на нас, як шакали на падлину, й почали обдирати з нас одяг та взуття. Скінчивши це, нас вишикували по 4 в шереги й повели до села, де й замкнули в церкві.

Годині об 11—12 вночі до нас ускочило кількох червоноармійців і знову почали нас грабувати, здираючи все те, що не встигли зробити в полі. Наприклад, я залишився лише в штанах і спідній сорочці.

Удосвіта в одному з кутків церкви почувся тихий спів: „За що ж, Боже милосердний, нам послав ці муки"... То почав співати Ступа-Перебийніс. За кілька хвилин всі невольники підхопили цю пісню. Ворожа варта, що сторожила нас, не могла витримати, і дехто з неї заплакав.

Як би у відповідь на пісню, виступив із промовою до полонених один із старшин. Промову свою він розпочав словами: — „Товариші, нас обдурювали, нас ріжними неправдами запровадили до найгірших наших ворогів — поляків. Ми повинні покаятися й звернутися до наших братів—большевиків із проханням, щоби нам пробачили та приняли нас під свою владу".

Мовчанка всіх полонених — була відповіддю на промову старшини-провокатора. Тут же виявилося, що цей старшина був командир сотні 4-ої Київської дивізії. Прізвища ж цього Юди, на жаль, не памятаю. До складу Київської дивізії він попав у 1920 році, коли прибуло поповнення для армії Української Народньої Респу-

бліки з Ланцуту. Був він із полонених большевиків і до польського полону був за командира московсько-большевицького полку червоної армії.

Тут же в церкві я довідався від очевидців, як геройськи вмирали наші партизани, як, наприклад, старший ляйтенант Білинський, який, маючи бравнінґа, три кулі випустив у червоноармійців, а четверту в себе; урядовець Хоха на пропозицію червоноармійця піддатися розсміявся й на очах червоноармійців застрелився, і багато ще було таких — вірних і одважних до кінця.

18 листопада рано нас вивели з церкви й, оточивши вартою в 30 кіннотчиків, погнали до містечка Базару, де знову замкнули в церкві.

19 листопада о годині приблизно 9 — 10 ми побачили, що ворожа кіннота десь виїздить із м. Базару. Один червоноармієць сказав нам, що близько містечка показалися повстанці, які наміряються напасти на містечко та відбити нас із неволі.

Того ж дня о годині 15—16 до церкви ввійшов старшина-червоноармієць, який, пройшовши двічі поміж полонених, наказав усім раненим піднестися й перейти до помешкання місцевого священика. Переходячи туди з церкви, ми побачили на вулиці багато селян, що тримали в руках хліб, сало та інші продукти й хотіли це все передати нам, але червоноармійці цього не дозволили. В будинку священика нам було значно краще, хоч би вже тому, що було тепло. Панотець, на прохання кількох ранених і з дозволу вартового червоноармійця, уділив тим, хто побажав, Святого Причастя.

20 листопада об 11 годині ми побачили крізь вікно, що всіх полонених із церкви вивели й кудись повели, а до дому священика підїхало кілька селянських фур. Один із червоноармійців сказав нам, що всіх полонених відправляють до станції Коростень, а звідти до Києва, де й відбудеться суд. Ранених мали везти на санках.

Біля 11 години ми побачили знову якесь заворушення в містечку і що кілька кіннотчиків чвалом поїхали в тому напрямкові, куди пів години тому повели полонених із церкви. Вартовий червоноармієць сказав нам, що з Києва приїхала надзвичайна комісія і що нас судитимуть тут же, в Базарі.

Біля 18 години до нас прийшло кілька одягнених по-цивільному осіб, а за ними кілька червоних старшин. Один із них, як виявилося потім, голова комісії, почав чистою українською мовою лаяти нас бандитами, головорізами тощо. Скінчивши лайку, він почав випитувати, чи немає поміж нас кого з командного складу. Діставши неґативну відповідь, голова комісії став знову страшенно лаятися.

— А хто ж із вас Ремболович, ваш полковник? Чи по-вашому він не належить до командного складу? А на Коростень хто нападав?

Один із козаків відповів йому, що мене забито, але комісія мала вже відомості, що я знахожуся серед ранених, і голова комісії знову звернувся до нас із запитанням, хто з нас Ремболович.

Підполковник Х. (не хочу називати його прізвища, бо, може, він ще живий, оскільки немає його прізвища серед розстріляних),

що лежав поруч із мною, шепнув мені на вухо, щоб я втікав, бо мене розстріляють.

Легко це сказати, а як утекти? Але, як бачить читач, я втік і то на очах усієї комісії й кількох вартових червоноармійців. Вставши з підлоги й удаючи, що можу ступати лише однією ногою, я, тримаючися за стінки, підійшов до дверей. Вартовий червоноармієць стояв по середині помешкання й не пішов за мною, та й кому ж могло прийти до голови, що людина боса, в одній спідній сорочці при 18 ступенях морозу може втекти та ще й з перебитою ногою. Коли вийшов я на подвіря, то впав у сніг і поповз до саду, а звідти до недалекого лісу, де піднявшися на ноги, пішов просто перед собою.

Це було о годині 18—19 дня 20 листопада 1921 року.

Другого дня о 9 годині всіх полонених було присуджено до кари на горло, що й було виконано там же, в Базарі, 21 листопада о годині 11.

14 квітня 1931 року.

ВІКТОР ЯНОВСЬКИЙ

Інженер.

„За Україну, за її долю...“

Все частіше й частіше курсують чутки поміж нашими урядовцями, що на Україні готується повстання на широку скалю, що повстання це має завдати остаточний удар большевізмові на Україні та визволити остаточно нашу поневолену батьківщину від московської окупації.

У квітні 1921 року звертається до мене Петро Жидківський і пропонує мені нелеґально перебратися за його допомогою на Україну, де тепер так потрібні сили, бо готується там повстання. Не довіряючи йому та ставлячися весь час до нього з застереженням, я категорично відмовився.

Незабаром, якось у розмові зі мною, головний комісар залізниць Сергій Кочура дав мені зрозуміти, що справді йде підготовка до повстання і що мені доведеться взяти в ньому участь. Не минуло й кількох тижнів, як мене було викликано до міністра шляхів, інженера Сергія Тимошенка, і він, ознайомивши мене в коротких рисах із заплянованою акцією повстання, запропонував мені взяти в ньому участь. На моє запитання, чому саме обрано мене,—я дістав відповідь, що старіші за мене або відмовлялися взяти участь у цій акції, мотивуючи це тим, що мають родини, або не надавалися до цього, будучи панічно успособлені, лякливі, або їхні кандидатури відкидав комісар. Отже, я мусив згодитися й незабаром дістав директиви виїхати до розпорядимости генерала Тютюнника, що стояв на чолі цілої акції. На початку травня я вже був у штабі, здавши припис генералові Тютюнникові. Поговоривши зі мною, генерал Тютюнник дав відповідні директиви, сказавши, що я працюватиму у відділі Цивільного Управління, в полковника Добротворського.

Зявившися до полковника Добротворського, я одержав від нього розпорядження заснувати транспортовий відділ, за завдання якого було закладати повстанчі організації по залізницях України, перевіряти дані, що поступали про стан тамошнього транспорту, видавати відповідні щодо повстання директиви по лінії транспорту. Крім того мені було доручено закладати відповідні організації й по поштовому відомству на Україні та стежити за тамошнім економічним життям, особливо на Донбасі.

У скорому часі до мене приділено було в допомогу залічничника пана Н. (с.-р.), який уже мав звязки з залізничниками на Україні. З його приїздом справа пішла жвавішим темпом.

Навязуючи звязки, я виробляв відповідну інструкцію для залізничників та поштовиків, що мала передбачати їхні взаємини з повстанчими організаціями під час оголошення повстання. Через те, що Україну було поділено на цілу низку повстанчих районів, на чолі яких стояли повстанчі районові комітети, інструкція мала на увазі делеґування по одному представникові від залізничників та поштовиків до складу цих районових повстанчих комітетів.

Це було зроблено для того, щоб уникнути безладдя на залізницях, яке завжди виникало, коли транспортом починали розпоряджатися люди, що не були в курсі залізничного господарства. Цю інструкцію було відбито на гектографі, при чім до неї було додано окремі уступи й для цивільної адміністрації з певними директивами на перші часи повстання. Крім цієї провізоричної інструкції, що мала діяти лише під час повстання, для запровадження цілковитого порядку в транспорті, пан Куриленко (с.-р.), який теж прибув до штабу, друкував інструкцію для адміністрації. Тут за основу бралося старі російські закони, закони Тимчасового Уряду, Центральної Ради й закони большевицькі; дещо в них касувалося, дещо змінялося, дещо додавалося, і в цей спосіб створено було інструкцію, яка охоплювала всі галузі життя України й давала змогу адміністрації мати під руками, так би мовити, збірник потрібних законів і розпоряджень на перші часи, поки не буде видано та оголошено відповідні українські закони.

Поруч із цією роботою мені було доручено розробити уніформу повстанчих частин та Цивільного Управління.

Незабаром до нашого складу прибув ще п. Красовський (с.-д.), який розробляв низку розпоряджень у галузях фінансово-господарчій і промисловій, плян керування ними протягом перших часів після закінчення повстання.

Мені стало цілком ясно, що поруч із урядом, що в Тарнові, на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою, ніби формується якийсь інший, новий уряд, на чолі якого має стати генерал Ю. Тютюнник. У скорому часі ці мої підозріння перейшли в певність, і я в цьому цілком переконався, бо одного разу полковник Добротворський, розмовляючи з полковником Лупенком (який керував у нас відділом, що мав перетворитися на Україні на департамент жандармерії), звернувся й до мене, сказавши,—„як тільки ми закінчимо повстання й опануємо Україну, то будемо пропускати на Україну всіх із Тарнова, навіть і уряд, за посвідками та дозволами, що їх видаватиме полковник Лупенко“. З цього виходило б, що генерал Тютюнник мав на меті, закінчивши повстання, захопити всю владу на Україні до своїх рук.

У серпні стали надходити до штабу доривочні відомості, що москалі розкривають наші організації, особливо на правобережній

Україні. Ще не встигнуть деякі наші аґенти прибути до наміченого пункту, як уже їх виявлено, заарештовано й розстріляно.

Тоді ж одержали ми відомості, що нелеґально має відправитися на Україну з таємним дорученням від Головного Отамана Петро Жидківський. У повстанчому штабі вже малися відомості з України, які змушували штаб ставитися до п. Жидківського з застереженням. Отже, коли п. Жидківський справді прибув до штабу, його було затримано й відправлено назад до Тарнова. Незабаром до Тарнова було командировано мене, щоби зясувати там ролю Жидківського. Я зясував це при особистій доповіді Панові Головному Отаманові, але Головний Отаман відповів, що не дає віри цим відомостям, бо за Жидківського ручиться цілий комісаріят залізниць України. До цього слід додати, що п. Жидківський, користуючися з цілковитого довіря комісарів залізниць України, весь час перебував в оточенні осіб, дуже близьких до Головного Отамана, й у якого часто бував і сам. Це давало йому змогу бути в курсі всіх справ.

Під час тієї ж доповіді Пан Головний Отаман запитав, чи відомо мені, що генерал Тютюнник має намір по замиренні на Україні захопити владу до своїх рук? Я відповів, що хоч це весь час і затаювали від мене, але я про це випадково довідався від полковника Добротворського, після чого вже від мене нічого не затаюють.

Розмова наша закінчилася на тому, що в справі Жидківського мені не пощастило нічого зробити. Прощаючися зі мною, Пан Головний Отаман підкреслив, що, посилаючи мене до Повстанчого Штабу, він був певний у мені і сподівається, що я й надалі залишуся вірним ідеалам У. Н. Р. і на жадну авантуру не піду. Я запевнив його в цьому. Повернувшися з подорожі, а доповів генераловi Тютюнникові, що в справі Жидківського не вдалося нічого зробити.

Не минуло й двох тижнів, як ми одержуємо повідомлення з України, що з Києва було вислано спеціяльний потяг, який, простуючи маршрутом Козятин, Жмеринка, Проскурів, Камянець,—позаарештовував усі наші організації — в кількості 135 осіб. Цим потягом їхав також і Петро Жидківський і, не соромлячися, виходив на станції, як, наприклад, Козятин, Жмеринка.

Отже, підозріння штабу щодо Жидківського справдилися — був це спритний шпиг-провокатор, який зручно втерся до самого центру нашого і навіть у найближче оточення Пана Головного Отамана — все, що далося, вивідав і продав — і цим значно спричинився до часткового провалу нашої справи.

У штабі курсують уперті чутки, що ще є провокатор, який передає на той бік всі інформації, бо не встигне штаб когось відрядити на той бік, як часто-густо нашого аґента чекають вже на місці призначення чекісти і, давши йому змогу навязати контакт із місцевими нашими людьми, і в цей спосіб висвітливши провідників повстання, заарештовували всю організацію й тут же її ліквідували. Почали перевіряти тих, хто виконував ролю звязкових поміж штабом і повстанчими організаціями на місцях. Підозріння впало на сотника Нестеренка, а незабаром було здобуто й певні докази його діяльно-

сти, після чого вирішено було зліквідувати його під час переходу на той бік. Докладніші відомості, в який спосіб було викрито цього провокатора та як його ліквідовано, розповість той, хто його розкрив і висвітлив усю його злочинну й провокаторську роботу.

З України в серпні масово стали зявлятися відомості, що тамошні наші організації вимагають невідкладно визначити повстання на 1 вересня 1921 року, бо в противному разі буде запізно—йде інтенсивна ліквідація наших організацій. Я мав тоді надіслати аґента п. Н. до району Жмеринки, де він повинен був звязатися з залізничними організаціями, які заново позакладалися замість заарештованих. Ще не пощастило відправити аґента через технічні причини (ще не було для нього виготовлено інструкцій від оперативного відділу штабу), як прибули люди зі Жмеринки й повідомили, що там вже чекають на п. Н. Довелося відмовитися від цього відрядження, а оперативний відділ надіслав його до району Ставищ.

Не можу обійти мовчанкою тих відомостей, що надійшли до штабу по обслідуванню певних районів. Київщина була цілковито підготовлена. Навіть Поділля, що через своє мале національне усвідомлення за років 1918 — 1920 багато спричинилося до наших невдач,—тепер, під москалями, цілком змінило своє обличчя. І на Поділлі, і на Київщині селянство гуртувалося й чекало на слушну хвилю, щоби підняти повстання. Зокрема добра організація була в районі Ушиці, де налічувалося до 10,000 членів, а в решті районів, сміливо можна сказати, було підготовлено до 75% мужського населення. Головно відчувався там брак зброї, якщо не брати до уваги ті „обрізи“, що в невеличкій кількості були у членів повстанчих організацій. Щоби здобути зброю, селяни нападали на дрібні частини, але це великого успіху не давало, бо по цих районах москалі в селах тримали невеликі частини, озброєні старими рушницями із невеликим числом набоїв, головні ж сили було розміщено по містах, де зосереджено і зброю при певніших частинах. Тому напад повстанців на такі дрібні частини не збагачував їх, надто на зброю. В районі Балти мав добру організацію отаман Заболотний, влада якого сягала на велику частину Херсонщини; він мав до 20,000 чоловік підготовлених кадрів. Аналогічна ситуація була й по інших місцях.

Через те, що селянство було підготовлено до того, що повстання має вибухнути 1 вересня, а наказ із цього приводу все не надходив, — то, тратячи надію, воно починало хвилюватися й навіть неорганізовано розпочинало повстання. Наприклад, у районі Фрамполя виступило до 3,000 повстанців, при чім до 90% їх було цілковито без зброї. Решта була озброєна в обрізи, при чім на кожного припадало по 2 набої. Цей відділ протримався майже півтора дні, протиставлячи добре озброєним большевицьким відділам — лише гаряче прагнення знищити зненавиджену комуну та відбудувати незалежну Україну. Нарешті його було поконано й майже весь перебито на місці. Таких випадків було немало. Всі сподівання повстанців одержати десь із-за кордону зброю, яку при умовах того часу можна було перетранспортувати протягом короткого часу в достатоній кількості,—завели.

Підготовчу працю до повстання закінчено на 1 вересня 1921 р. Співробітники Повстанчого Штабу хвилюються з приводу незрозумілої поведінки генерала Тютюнника, що, через нікому невідомі причини, відкладає початок повстання. Жадні запити, жадні підходи не дають змоги висвітлити причини цього відкладання, всупереч вимогам населення з місць.

14 вересня 1921 року, як пригадую, прибув з України п. О-кій Б-ун, якому було доручено обійти райони Правобережжя. З його інформацій довідалися ми, що на Україні йде повною ходою ліквідація повстанчих організацій, для чого большевики нерідко вживають ріжних провокаційних метод, найголовнішою з яких було появлення спеціяльних провокаційних „повстанчих відділів“ під українськими прапорами. Менш підозрілі селяни, не розбираючися в цій провокації, охоче приєднувалися до них, але долю цих легковірних вірних синів України вирішувалося в найближчому лісі, бо їх далеко не водили й у першому зручному закутку лісу розстрілювали без суду *). На підставі інформацій п. Б-уна було встановлено, що час для розпочаття повстання на Україні вже упущено; найкращий час для повстання—були жнива, коли селянство якраз чекало гасла, щоб розпочинати масовий виступ. Ситуація тоді була найкраща, бо якраз по Україні їздили відділи, що силою забирали збіжжя. Тепер же хвиля народнього гніву трохи охолонула, і через це сподіватися на масову підтримку села — заважко, а краще перенести повстання на серпень наступного року.

Усім членам Повстанчого Штабу стало ясно, що справді час упущено, більшість наших організацій знищено, надходить осінь і сподіватися на успіх — важко. Але генерал Тютюнник стоїть на своєму й дає до зрозуміння, що незабаром видасть наказ про виступ.

У скорому часі до штабу прибувають на невідомі для нас ролі старший ляйтенант Михайло Білинський, інженер Кравченко, інженер Сергій Тимошенко. Я одержую розпорядження виїхати до Варшави, щоби там забрати кілька скриньок із відзнаками для кашкетів. Уводночас мені доручено відвезти листа до Бориса Савінкова. Розшукав

---

*) Вже потім, на еміґрації, довелося довідатися, як було розкрито українську повстанчу організацію в районі Лисавету. Туди для звязку та координації було відряджено двох старшин, які мали працювати разом із місцевим отаманом Лютим. Але, на жаль, наші організатори були настільки необережні, що охоче прийняли до співпраці на місці, нікому невідомого, представника „Вранґелівського аташе, приділеного до повстанців“, який користувався в них цілковитим довірям. У цьому районі орудував також заклятий ворог москалів отаман Сірко-Шкляр. Але незабаром всю цю організацію розкрив вищезгаданий „аташе“, який був аґентом чека. Таких випадків було багато, головне через те, що Повстанчий Штаб був необережний, обираючи аґентів, що їх надсилав на Україну. Не перевірялося добре відомостей щодо національного боку цих людей, а також щодо уміння їх дотримувати конспірації. Багато з таких осіб через невміння таїтися, виявляли себе і в такий спосіб, попавши під обсервацію та увійшовши в стик із провокаторами, провалювали цілі організації, чим наносили великі вдари справі повстання. З одного боку тратили людей, членів повстанчих організацій, а з другого — віру в головний провідний центр. — Автор.

я штаб Савінкова й доручив листа. Після низки запитань (очевидно, для перевірки моєї особи), мені було запропоновано прийти о 4 годині на вулицю, наскільки пригадую, Świętokrzyską.

Там мене приняв сам Савінков. Цікавлячися, чому ми так спізнилися, дав мені пачку мап України й листа до генерала Тютюнника, оповівши мені, на всякий випадок, його зміст, який зводився до того, що в нього все вже підготовлено, і водночас із нашим виступом його частини виступлять у Білорусі й на Поліссі та забезпечать нам наше ліве крило. Все це я передав генералові Тютюнникові.

Наприкінці вересня генерал Тютюнник викликав по черзі до свого кабінету співробітників штабу і, коротко інформуючи про те, що підготовчу справу закінчено, запитував кожного, — чи йде той на повстання, а чи залишається на місці, при чому попереджав, що дає цілковиту волю до вирішення цього. Дехто з наказу генерала Тютюнника мав залишатися в Польщі, як от проф. Іван Шендрик, але були й такі, що пішли за прикладом підполковника Кузьминського, який категорично відмовився брати участь у виступі.

Вважаю тут не зайвим подати враження, яке на мене особисто робив генерал Тютюнник. Невисокий на зріст, кремезний, міцно збудований, він робив враження людини, що посідає надзвичайну силу волі. На це вказувала якась надзвичайна будова його голови і особливо великі, з добрими мязами руки; при чому мав призвичаєння здебільшого тримати праву руку стиснутою в кулак. Від нього всього віяло залізною волею. В той же час відчувалося, що ця людина закохана в собі й ставить себе вище від усіх. Він зазначив мені, що виїзд призначено на день 1 листопада, а тим часом я можу поїхати до Тарнова й закінчити свої особисті справи.

Прибувши до Тарнова, я зголосився до Головного Отамана, який розпитував у мене про Петра Жидківського, — чи справді він відіграв таку ганебну ролю. По моїй відповіді, що цей факт стверджено, він сумно похитав головою. Видно, боляче йому було, що людина, на яку він покладався, так підло й уже давно працювала на користь ворога. Цікавився тим, чи вірю я в успіх повстання. Я відповів, що частина штабу відмовилася їхати, не маючи такої віри, а що я особисто їду, хоч і переконаний у тім, що ми спізнилися з повстанням, і лише покладаюся на ласку Божу. Тут же Головний Отаман повідомив мене, що, на вимогу комісарів, до мене приділено представника від залізничного комісаріяту, п. Андрія Молодожоненка, і просив не брати йому за зле, що дав на це свою згоду, бо ж добре знав моє здавна вороже ставлення до інституту комісарів, „але йти проти волі комісаріяту, який є представником волі всіх залізничників України, в таку рішаючу для України хвилину він не може“, та щоб я не загострював взаємовідносин із Молодожоненком під час повстання. Я обіцяв, але не ґарантував і зазначив, що при першому випадкові, коли Молодожоненко втрутиться до моїх справ, усуну його з його становища за допомогою генерала Тютюнника, який теж не зносив комісарів. Прощаючись із мною, Головний Отаман перехрестив мене й побажав успіху. Останні слова

його були: „Полишаю вам, пане інженере, цілковиту волю ділання, але памятайте, що я вважаю вас за представника ідей Уряду У. Н. Р.“ На цьому ми розсталися.

Повертаюся до штабу. Там іде гарячкова підготовка, прибувають нові люди, що мають їхати з нами.

Відправляється на Україну вночі з 19 на 20 вересня перший повстанчий відділ генерала Нельговського, в складі 16 старшин, 14 підстаршин і 30 козаків. На цей малолюдний відділ покладено завдання згуртувати повстанчі відділи в районах повітів Звягельського, Житомирського, Радомиського, Мозирського й Овруцького з тим, що коли виступить наша група, то щоб зустріла вже певну зформовану частину, а не ті маленькі партизанські відділи, які, будучи розєднані, не являють собою поважної бойової сили.

Слідом за відділом генерала Нельговського виступає вночі з 24 на 25 вересня відділ підполковника Палія, в складі 500 осіб.

З прибулих до штабу нових осіб формується на чолі з бувшим міністром п. Євгеном Архипенком організація, яка являє собою управу постачання і яка, на випадок успіху повстання, має перебрати ролю постачання повстанчої армії й мати закупочно-заготовчий апарат.

Нарешті одержано наказ дня 2 листопада виїхати до району станції Кльосове, де вже розміщено військові частини, які прибули з таборів під виглядом „робочих команд на лісні розробки“.

Вранці 3 листопада одержую наказ узяти з собою пана Красовського, Куриленка, трьох старшин та кількох козаків і захопити на станції Кльосове ваґон, який, за відомостями, десь знаходиться на станції й у якому нібито мається якась зброя. Біля 6 години ранком розшукуємо й захоплюємо цей ваґон та починаємо вивантажувати його. Там дійсно знаходимо 430 рушниць, 16 кулеметів Максима, 1 Люіса, дуже мало набоїв, більшу кількість скриньок із кулеметними пасами, шаблі, списи й дещо ручних ґранат та піроксилін. Сумно похитали ми головами, коли побачили так малу здобич, якою мріяли озброїти більше ніж 1,000 люду, що палав бажанням помірятися ще раз силами та скинути з України катівське ярмо. Не встигли ще ми вивантажити ваґона, як потягом із Рівного наспіли відомості, що в погоні за нами поспішає звідти відділ польського уланського полку, який має наказа захопити нас, тому ми приспішили вигрузку й біля 8 години відїхали з останньою підводою в напрямку села Майдана. Зібране тут вояцтво радісно зустріло нас і нашу здобич, але, коли розпочалася роздача її по частинах, то виявилося, що вистарчає лише на 50% прибулого до цього району люду. Відразу ж частина київців відмовилася їхати на повстання. Натомість до 500 осіб, не вагаючись ні на хвилину, з ентузіязмом заявили, що підуть і без зброї, яку вони дістануть від ворога, хоч би й довелося відбирати її від нього голими руками. Якщо до цього додати, що лише 15% вояків мала шинелі (більшість була лише в сорочках, штанях і без чобіт), то впрост незрозумілим буде для читача, що не пережив хвилі піднесення духа в обличчі вимріяної Батьківщини, той запал, який опанував цих вірних синів України, що вирішили,

в разі потреби, покласти своє життя за визволення рідного краю, за виборення для свого народу кращої долі. Велике враження справляла ця надія, ця впевненість у козаків, що, стихійно кохаючи свою Батьківщину, так сміливо йшли до нерівного бою. На адресу тих, які в останню хвилю відмовилися виступати, сипалося багато прикрих слів.

Вночі з 3 на 4 листопада робиться наскок на поліційний відділ у с. Боровому, при чому захоплюється зброю та 13 коней, яких негайно передається в розпорядження кінної розвідки. Ще раніше, невідомо звідкіль, зявилося 5 коней, якими заволодів штаб генерала Тютюнника.

Стоїмо на самому кордоні. Серце бється. Ось передають уже по шерегах, що вирізано московську заставу, а далій наказ рушати. 4 година рано. Всі скидають шапки, хрестяться й бігом переходять кордон, до чого змушують і відомості, що польські улани вже входять до села, з якого ми допіру виступили.

Перше проміння сонця зустрічає нас уже на Україні. У кожного палає вогонь надії на успіх.

Перша сутичка — біля 8 години ранку в першому ж селі Майдані Голишевськім. Тут захоплено жида-комісара в той час, як він ладував кулемета. Хутко роздягають полонених та віддають одяг тим із вояків, хто майже голий стоїть у перших рядах.

Ідемо далі. В аванґарді — люди з пальною зброєю; за ними — гарматчики, які покищо мали одні шаблі; потім ті, що за браком зброї йшли з киями, й нарешті — арєрґард, озброєний рушницями та кулеметами. Мушу тут ще зазначити, що з усіх кулеметів, як це виявилося під час проби, справних було не більше 8, а решта мала заслабі бойові пружини й була або зовсім не до вжитку, або під час бою давала часті затримки. Стараємося йти лісом, щоб якнайменше себе виявляти.

В одному з сел захоплено хорого командира трудового батальйону. Під час допиту зясувалося, що він походить із доброї родини, служив до війни у ґвардії в Петербурзі. На запитання, як він може служити в большевиків, цинічно відповідає, що йому цілком байдуже служити чи цареві, чи большевикам, а якщо б він вірив в успіх нашого повстання, то приєднався б до нас із своїм цілим відділом. Дружина його — петроградка, інститутка і... запекла комуністка, як виявилося з відібраного її денника. Ще перебуваючи в Петербурзі, вона описувала свої комуністичні погляди, між іншим писала, що, коли поїде на Україну, то там чекає на неї нещастя. До українського руху вона ставилася цілком вороже.

У селі Кривотині селяни оповідають, що біля Омельчина, ст. Олевського йдуть запеклі бої між повстанцями та москалями. Як видно, там оперують частини генерала Нельговського.

В одному селі в командира ворожої частини було знайдено наказ, де зазначалося, що в вересні слід сподіватися повстанчої акції на Україні під проводом генерала Тютюнника, при чому сили повстанців визначалося в 1,000 чоловіка кінноти; напрямок майже від-

повідав справжньому нашому плянові. Пояснити це можу хіба тим, що ще до переходу через кордон у штабі кружляли чутки, нібито ми маємо на кордоні обеззброїти прикордонні польські військові частини — уланів і перейти на Україну, як кінна частина, а піхоту зформувати з місцевих повстанців. Як видно, чутки ці, за допомогою провокаторів, дісталися до москалів, і потім їх було опубліковано в наказах таємного характеру.

Населення ставилося до нас надзвичайно прихильно, допомагаючи харчами й підводами; дивлячися ж на наші так малі сили, брак зброї, нужденний вигляд убрання наших частин, — хитало головами. Було лише два випадки, що до нас приєдналося в двох селах, здається, з 15 осіб. Допитувалися, чи за нами йдуть ще відділи. Доводилося казати, що ми лише малі передові частини, наспіх зформовані, а за нами йде вже реґулярне військо. Зі слів селян видно було, що вони приєднаються лише до реґулярних, добре озброєних та одягнених частин.

Простуємо в напрямку на Коростень, де маємо захопити запаси зброї, а головне одяг і взуття. По дорозі до Коростеня, переходячи вночі через села, нерідко напорювалися ми на червоноармійців, що виходили з хат, але вони задоволялися відповіддю, що це проходить така то совітська частина. Нерідко таких цікавих за карк втягали до своїх рядів, і треба було бачити переляк на їхньому обличчі, коли при перших проміннях сонця зясовувалося, що вони попали до повстанців. Були випадки, що деякі з них приєднувалися до нас. Наші передові частини здіймали всі сторожеві ворожі охорони по селах біля Коростеня. Серед червоноармійців нерідко попадалися й українці, що гинули „во славу большевицкого оружія“. Памятаю, як в одному селі заставу було збито бомбами. Серед забитих і ранених лежав один із розірваним бомбою животом, який казав: „За що мене вбито, — я теж українець. Мене мобілізовано. Рятуйте, браття!“ Але рятунку вже не було ніякого.

На 5 годину ранку 5 листопада визначено наступ на Коростень. Для цього відокремлено групу полковника Ступницького з підполковником Ремболовичем, яка мала напасти на Коростень із півдня, а головні сили — з півночі.

Біля 10 години ввечері 4 листопада розпочалася злива, під якою на нас не залишилося сухої нитки. Біля 4 години підходимо до села Чигирі, де й розміщуємося по хатах, щоби хоч трохи зігрітися. Пята година ранку. Генерал Тютюнник сидить за столом, оперши голову на руки. Полковник Отмарштайн питає дозволу розпочати наступ. На наше здивовання генерал дозволу не дає. За чверть години входить старшина й доповідає, що на мості виявлено ворожу заставу з кулеметом. Тоді генерал видає наказ розпочати наступ і зняти заставу. Виходимо з хати. Перед нами чисте поле, по якому наші частини мають розпочати наступ на Коростень, де козацтво мріє дістати одяг, коні, а головне зброю й набої, яких нам уже починало бракувати.

Розпочинається страшна кулеметна й рушнична стрільба. Гене-

рал Тютюнник зі штабом виїздить у напрямку Коростеня, а мені наказує розшукати кулемет, що стояв на лівому фланзі, й вислати цей кулемет у слід за ним. Знахожу кулемет, який обстрілює лівий бік станції, і надсилаю його в зазначеному напрямку. Стрільба все збільшується. Того ж часу підривна команда підкладає підривну дамку під місток, що на північ від Коростеня, але вибух пошкодив лише рейку та скріплення. Видно, як зі станції втікають окремі москалі в напрямку на Київ. Незабаром із Звягеля (Новоград - Волинський) надходить паротяг із 2 ваґонами. Розсипається розстрільна, чоловіка у 25—30, кілометрів на півтора-два від наших обозів і, наступаючи, починає рясно нас обстрілювати. Кулемет, що його було залишено при обозі, псується.

З нашого боку теж виступає розстрільна чоловіка у 15, бо москалі загрожують відрізати нас від головних сил. У скорому часі наші частини під рясним обстрілом починають відступати від станції, при чому женуть перед собою досить велику партію полонених, яким позвязувано руки марлею з бінтів. Видано наказ усім хутко відходити, бо станцію Коростень обсаджено гарматами. Не встигли наші частини вийти з села Чигирів (а до лісу було ще з кілометр), як розпочався густий обстріл із гармат—шрапнеллю й ґранатами. Шрапнелі бють по тилах, а ґранати—по передових частинах. Усе починає поспішно відходити до лісу. Бачу, як з фури падає кулемет, і його лишають на місці. Підскакую на коні. Загрожуючи револьвером, примушую козаків повернутися й забрати кулемет, але того ж часу трачу притомність.

Починаючи від цього невдалого наступу, настрій у козацтва, а почасти й у старшинства, підупадає, бо тратилася вже надія захопити більше число зброї. Генерал Тютюнник теж зачав проявляти якусь нерішучість, що надто помічалося під Коростенем. У селі Дідковичах була перша довша стоянка й ночліг. Генерал Тютюнник, між іншим, категорично заборонив не лише козакам, а й старшинам розміщуватися по жидівських хатах. За невиконання цього наказу було оголошено кару включно до розстрілу. Водночас було заборонено провадити політичну аґітацію, дозволяючи лише розпитувати про настрій селянства, аґітувати проти комуни та москалів. Молодожоненко не втерпів і якось розпочав вести ес-ерівську аґітацію. Я запротестував проти цього, але Молодожоненко не послухав ні мене, ні навіть п. Куриленка. Тоді останній вийшов і, повернувшися за 5 хвилин, сказав Молодожоненкові, що його кличе до себе генерал Тютюнник. Хвилин за 15 Молодожоненко повернувся, червоний, як рак, і вже більше не роззявляв рота ніде.

10 листопада, біля 3 години вдень, підходимо до ст. Чоповичі, переходимо через залізницю, нищачи праворуч і ліворуч телеграфічні сполучення. Відряжається частину, щоб захопити станцію, при чому умови місцевости цілком не було використано, наступ поведено в лоб, тоді, якщо б наступати з півночі, то місцевість була б пригідніша. Як наслідок, зрозуміло, були втрати дуже цінних людей. Характерне й те, що як тільки розпочали наступ (він тривав

хвилин 10—15), штаб на чолі з генералом Тютюнником кудись ізник. Частина, занявши станцію, знайшла там багато коней, сідел і білизни. Не маючи від штабу вказівок і почувши зі станції, що штаб із рештою війська зник, розгубилася і, попсувши телеграфічні та телефонічні апарати й каблі та одержавши від телеграфіста відомості, що з боку Коростеня надходить панцерник,—хутко подалася зі станції. Коли ми всі виїхали за село Чоповичі, то справді побачили, як підійшов панцерник і дав 3 — 4 стріли шрапнеллю високого розриву, що не завдали нам шкоди, бо москалі стратили нас із-перед очей.

Коли після бою при станції Чоповичі ми прибули до села Будилівки, то селяни поінформували, що недалеко є значний відділ повстанців. З докладнішого розпиту виявилося, що це може бути відділ підполковника Палія. На годину 12-ту 11 листопада передбачався похорон забитого підполковника Мінаківського, для чого було послано за священиком. Біля години 9 ранку селяни повідомили, що попід лісом, який був від села на 1 — 2 кілометри, проходить відділ повстанців. Коли я вийшов з хати, то дійсно побачив відділ кінноти шабель у 30—40, який поволі просувався з півдня на північ, у той час, як ми простували з півночі на південь. Генерал Тютюнник злегковажив перші відомості, рівнож і наявність повстанчої частини, і не вжив заходів висвітлити цю справу та зєднатися з групою підполковника Палія. Біля години 12 одержано повідомлення, що на село, слідом за нами, посувається ворожа частина на фурах, тому ми, не дочекавшися священика і доручивши селянам поховати забитого, негайно виступили далі.

З 12 листопада розпочалися майже безперестанні дощі. Стало холодно. Вояцтво промокло й не мало жадної змоги обсохнути та обігрітися, бо, починаючи від села Чайківки, нас зустріла ворожа кіннота, яка весь час сиділа в нас на хвості й не давала спокою. Кіннота обстрілює не лише ззаду, а охопила нас у півколо, й над нами роями літають кулі. Куди не повернеш голову, всюди блимають зелененькі вогники. Швидким кроком наближаємося до річки Тетерів, де зроблено нами засідку кінноті. Завдяки сміливості й відвазі засідки, що ґранатами закидала ворожу кінноту, останню було відбито з великими для неї втратами. Штаб ізнову кудись зник. Під захистом засідки перебираємося через напівзамерзлу річку, переходячи, хто по кладці, а хто й просто вбрід. На тому боці теж не знайшли ми головної частини і штабу. Під враженням цього один старшина застрілився. Години за дві-три прибув верхівець від штабу і провів нас до місця постою його.

Ворог уживав до нас такої тактики, що в лісі ніколи не нападав. Як тільки ми виходимо з лісу на чисте поле, раптово починається рясний обстріл із рушниць та кулеметів і продовжується годин три-чотири, поки ми не ввійдемо до якогось села. Тут нам дають спокій. Перевтомлене, голодне вояцтво, клацаючи зубами від холоду, розміщується по хатах і майже непритомне від втоми падає на солому, яку ледве встигають гостинні господарі послати на долівці. Тим часом господарі готують їжу. Незабаром доводиться схоплюва-

тися, їсти, що наготовлено, та вирушати далі, бо ворог, сам відпочивши, робить наскок на село, рясно обстрілюючи його з усіх боків. Селянство не лише охоче годувало нас на місці, а й давало на дорогу. Особливо прихильно ставилися до нас по селах, де мешкали поляки та чехи, значно заможніші за наших українських селян. Памятаю, як ми, перебуваючи в селі, що майже все складалося з католиків, запитували їх, за кого вони себе вважають. На наше приємне здивовання, всі вони визнавали себе за українців. Коли ми звертали їхню увагу на те, що вони мають у себе католицькі образи, вони вперто твердили, що вважають себе за українців, хоч і католицької віри.

Морози все дужчали й дужчали. Сніг у лісі сягав до півметра. Козацтво ледве прокладало собі дорогу в лісі. Багато з них не мали зверхнього одягу. Замість нього на плечі накинуто або ковдру, або рядно, або звичайний мішок, що дала якась сердобільна жінка. Люди так перевтомлені, що не витримують цих умов і масами падають у лісі. Обози, коли знаходили такого напівтрупа, підбирали його, а багатьох, не примітивши поночі, залишали, й вони або гинули під шаблями ворожої кінноти, або замерзали. Факт той, що по нічних переходах уранці когось не долічували в своїх лавах. І лише фанатична віра в правоту свого діла, лише гаряче прагнення визволити батьківщину, якось допомагали переносити ці нелюдські умові, ці страшні фізичні муки. Час минав. Надія зєднатися з відділом підполковника Палія заводить. Снують лишень глухі чутки про його відділ, що його ніби бачили то там, то там. Повстає дике підозріння, ніби генерал Тютюнник навмисно відтягає можливість зєднатися з відділом підполковника Палія, що тоді так було нам потрібне.

Кожний відпочинок, кожну зупинку в селі використовували ми, щоб поговорити з селянством, розпитати його, як воно ставиться до ріжних питань. Мене зокрема цікавило, як ставиться воно до земельного питання, як уявляє собі форму влади, на скільки високо стоїть національна свідомість. Підсумовуючи це все, виявлялося, що селяни не уявляють собі відновлення великих панських маєтків, де б засідали управителі. Не мали б вони нічого проти невеличких маєтків, які були б культурними осередками. В масі село було за владу демократичну, але програми У. Н. Р. яскраво не уявляло, бо мало було про неї поінформовано, зокрема щодо питань, які найбільше цікавлять село. Щодо національної свідомости, то найбільше захоплення помітно було у молоді, для якої повстанець був народнім героєм. Найгірше ж стояла справа національної свідомости у людей у віці 26—35 років, тобто у тих, які ще добре памятали військову службу. Досить багато було національно свідомих старших жінок, і серед них деякі впрост фанатично настроєні. Найсвідоміші селяни та селянки були по тих селах, де ще жива була память про унію. Настрої селян були цілком прихильні до нас, але всі вони в один голос казали, що з повстанням ми спізнилися, що треба було зачекати до осени наступного року.

Перевтома людей переходила всякі межі. За колоною тягнуться

обози, переповнені раненими. Через брак теплого одягу їх прикрито соломою, яку, щоб не спадала, попривязувано мотузками. Ці нещасні мученики, очима повними жаху й тривоги, дивилися на тих, хто ще міг ходити. Вони бачили, що ті ще можуть якось урятуватися. Їм же грозила смертельна небезпека, кожний раз, як тільки розпочинав стріляти ворог, що насідав все настирливіше та нахабніше, бо почував уже себе паном ситуації.

13 листопада вже зясувалося, що простувати далі на Україну ми не в силах. З наказу генерала Тютюнника, під його особистим доглядом, скидали з фур усе, що могло заважати рухові, і палили його на великому огнищі в лісі. Морози ставали впрост нестерпучі. Сила людей була з одмороженими руками та ногами. Лікарі через брак ліків, обслуги й підвід не мали змоги допомогти їм.

Переходили селами, в яких бракувало вже підвід. Частину обозу переклали на санки, в які позапрягали волів. Одного разу при виході з села на нас напала ворожа кіннота. Селянин, що віз нас, побачивши це, насунув шапку на вуха і крикнув—„держись, хлопці",— схопив волів за хвости та почав їх крутити, і воли понесли таким скаженим галопом, що за 5 хвилин і слід загинув по ворожій кінноті. Нашому прикладові послідувала решта обозу, і москалі відстали.

Намічено було заночувати в селі Блитчі, але коли підійшли до нього (а це була 12 година ночі), то зясувалося, що в ньому стоїть великий ворожий відділ. Затрималися в лісі на кілька годин. Мороз, метелиця; люди попадали на сніг і, щільно притулившись один до одного, спали, мов забиті. Незабаром зявилася ворожа кіннота й почала нас обстрілювати збоку та тилу. Довелося рушати далі. За пів години ми вже відірвалися від неї і, коли о годині другій вночі ми почали виходити з лісу, внизу під горою побачили село Леонівку. Незабаром чуємо в селі — з одного боку крики: „Мітька, м...., тащі пулємьот" і „Ура", а з другого боку крики „Слава". Розібратися в цьому сумбурі було неможливо. З нашого лівого флангу, де якраз в селі було чути крики „Слава", їхала наша кінна розвідка сотника Хмари, який необережно висловився московською мовою, і зараз же на них посипалися стріли з Люіса*). В наслідок цього у нас було кілька ранених, і наш відділ почав відступати до лісу. Вже потім, на першій стоянці зясувалося, що це ми билися з відділом підполковника Чорного, який перебував недалеко від нас, але наш штаб, через зле організовану нашу розвідку, не вжив заходів до висвітлення місця перебування перед тим відділу підполковника Чорного. Упустивши нагоду зєднатися з цим відділом, ми швидким темпом почали відступати до Польщі. З цього часу ворожа кіннота майже весь час не давала нам спокою. Через те, що по всіх селах було розміщено ворожі частини, штаб вирішив переправитися через річку Тетерів між селами Унін та Блитчею, що й було виконано між 12 і 15 годинами 15 листопада.

---

*) Як зясувалося потім, по закінченні повстання, застава підполковника Чорного, почувши московську лайку, вирішила, що має діло з москалями, й обстріляла їх. — Автор.

До річки доводилося спускатися з крутого берега, покритого густим лісом, без жадної дороги. Крига була остільки тонка, що не витримувала ваги людини, тому технічна сотня розібрала лісову огорожу і, стоячи майже по пахви в напівзамерзлій воді, наспіх будувала провізоричний місток. По цьому містку перенесено ранених і частину амуніції, коні проводили вбрід, а потім перетягували віжками й фури. Переправа тяглася біля трьох годин, і треба дивуватися, що московські відділи, які стояли в сусідніх селах, на віддалі не більше 2 кілометрів від переправи, нас не зауважили.

Перебравшися на той берег, вояки були всі мокрі, зуб не попадав на зуб, а тут ще докучав і голод. Розвідчикам пощастило на околиці села Уніна купити корову, яку тут же в лісі й забили. Кожен вояк, що проходив поруч цього імпровізованого постачання, одержував по кавалку ще гарячого, в крові, мяса, і зїдав його на ходу, без хліба, без соли, сирим.

З цього часу вже нічого не було чути про відділ підполковника Чорного. Вояцтво зрозуміло, що наша справа, принаймні цього року, вже програна, що слід боротьбу залишити до наступного року та починати все наново. Але, не зважаючи на це, на неймовірні умови походу, на брак надії вискочити з цього пекла,—не було жадного нарікання, жадного факту невиконання будь-якого розпорядження. Якщо іноді й траплялася повільність у виконанні наказів, то це слід було пояснити надлюдською перевтомою, бо переходи були величезні, а відпочинок у селі, під час ночівлі, трудно було вважати за справжній відпочинок. Старшинство й козацтво, відступаючи, вживало всіх засобів переконувати селянство, що наша справа не загинула, що вони ніколи не покладуть зброї, що на весні розпічнуть нове повстання.

Нерідко можна було бачити, що вояки нашого відділу замість того, щоб відпочивати протягом кількох годин, збирали навколо себе господарів хати, де мали тимчасовий притулок, і, оповідаючи про перенесені бої, запалювали віру у слухачів в остаточну перемогу над ворогом, якщо селянство все, як одна людина, повстане проти комуни.

Нікому й у голову не приходило, що трагічний кінець нашого походу вже за плечима.

О 5 годині ранку 17 листопада прибули ми до села Малі Миньки, де й розмістилися по хатах на відпочинок до 12 години дня. Але вже біля 8 години серед вояцтва повстав нервовий настрій, бо пронеслася чутка, що недалеко скупчилися більші ворожі сили. Між іншим селяни оповідали, що за нами два дні тому гнався дуже великий відділ кінноти, але в одному з сел селяни скерували його в протилежний бік; з усіх даних, це й був той відділ, який нарешті зорієнтувався й настигав нас.

В цивільному керуванні підбір людей був цілком випадковий, цілковито непристосований до акції повстання. Яскравим прикладом цього були Молодожоненко, Красовський, які возили з собою подушки, ковдри, примуси, чайники, пательні тощо, а пан Куриленко—

навіть і карти, якими при першій же зупинці, починав ворожити. А ворожив він, треба сказати правду, знаменито. Це товариство почувало себе на повстанні, як на прогульці. Нерідко можна було бачити, що частина виходить уже з села, а вони ще сидять та допивають по третій шклянці чаю, бо без цього не рушаться з місця. Частина відіде від села вже на якийсь кілометр, тоді тільки вони здоганяють колону зі своїми чайниками та подушками.

Рівно о 12 годині я вийшов з хати, бо побачив, що вишикувана вздовж села частина починає рушати, а мої товариші залишилися ще допивати чай. Не встиг я підійти до аваґарду, обік якого стояв штаб, як іззаду і з правого боку почали нас рясно обстрілювати. Повертаюся на правий бік і бачу, як з-за лісу, що півколом оточав село, витягається довга лінія кінноти, а з якихось пів кілометра з-за клуні строчить кулемет по містку, перекинутому через досить широку багняну річку. Місток цей був у 150—200 метрах від села.

Як тільки почалися перші стріли, штаб, що стояв поруч із аванґардом у напрямку на село Звіздаль, розвинувши жовто-блакитного прапора, перший проскочив міст, за містком зараз же повернув ліворуч і, проїхавши понад річкою якихсь метрів 100, зник за горбами. Ззаду було чути густу стрільбу наших частин. Решта озброєних людей почала масово пробиватися через місток; за ними підводи з раненими. Місток був вузенький і старий. Ворожий кулемет влучно стріляв по ньому. Від великого скупчення люду й підвід місток проломився, й усе почало падати в річку. Крига не витримала й проломилася. Цілком зрозуміло, що ранені загинули в цій річці. Зорієнтувавшися, що ззаду стріли все наближаються, кидаюся і я до містка, якого пощастило перебігти, хоч кілька моїх товаришів впали забиті на містку або попадали до води.

Частина повстанчого відділу, яка раніше проскочила місток, хутко заняла низку недобудованих хат на підвищеному березі вздовж річки й почала стріляти до ворожої кінноти. Відійшовши від лінії вогню кроків на 100, побачив я санки, на яких сидів полковник Блощаневич і два козаки. Вони запропонували мені сідати до них. Так ми простояли з пів години, сподіваючися, що побачимо штаб. Як зясувалося—було два шляхи,—один від мосту просто, а другий, яким поїхав штаб, спочатку йшов понад річкою, а потім—рівнолежно першому.

Начальник постачання Київської дивізії п. Хоха від пережитого, очевидно, збожеволів. Схопивши під паху рахівницю замість портфеля з грошима, бігає по полю від однієї дороги до другої. Я крикнув до нього, щоб він сідав до нас, але він, підбігши до нас, подивився очима збежеволілої людини й побіг назад. Тоді ж видно стало, як з місця бою почали розбігатися окремі групки козаків (очевидно, тих, що не мали зброї). По 3—5 вони бігли до лісу, що був праворуч від нашого шляху. По полю стали маячити окремі постаті ворожих кіннотчиків, які наганяли козаків та завертали їх назад, нікого не забиваючи. Бачачи таку ситуацію, я вихопив віжки у козака, який не знав, що робити, і погнав коні, але почув іззаду голос:

„Товаріщі, остановитєсь, совєтская власть всєх милуєт і нікаво нє разстрєлівaєт". Обернувшися назад, я побачив у кроках 50 від нас ворожого кіннотчика, який, маючи рушницю за плечима, махав до нас правою рукою. Ближче, видно, не насмілювався підїхати; не скидав і рушниці, бо бачив, що в нас на санках лежала рушниця, оперта на задок і скерована проти нього. Не звертаючи уваги на нього, я погнав коні, і ми ще швидче поїхали вперед. Він махнув рукою на нас і поїхав праворуч завертати іншу групку з 3 людей.

Проїхавши полем з 25 хвилин, підїхали ми до досить широкої річки, через яку перекинуто було тимчасовий місток майже над самою водою, замість спаленого, від якого стирчали з води обгорілі палі. На другому березі річки стояла трійка здоровенних селян, які, опершися на такі ж здоровенні киї, похмуро дивилися на нас. На моє запитання, чи не бачили вони, як людей з 15 проїздило верхи, відповіли також похмуро, що справді такі проїхали селом просто на другий його бік. Поза річкою — маленьке село, хат у 50. Нє проїхали ми і 5 хат, як бачу під хатою стоїть старенький дід, ховаючися, щоб не було його видно від річки, та махає на мене, щоб ми підїхали. Ми підїхали, а він і каже: „Напевно тобі, сину, казали їхати просто. Праворуч зараз буде фіґура. Звертай на неї, прямуй до лісу та їдь увесь час понад лісом, то наздоженеш своїх. Щасти вам, Боже!" Ми подякували і, справді, проїхавши кроків з 20, побачили хреста й узяли напрямок до лісу. Проїхавши з кілометр снігом понад лісом, я запримітив слід босої ноги, потім сліди крови, копит. По цих слідах ми і їхали, аж доки не почало сутеніти. Коли зайшло сонце, поїхали лісом, не бачачи вже жадних слідів, а скоріше інстинктово, керуючися лише почуттям самоохорони. Так нам довелося їхати в темряві лісом годин із дві. Нарешті бачимо — світиться в лісі вогник. Їдемо на нього. Бачу, поза копицею сіна стоїть кіннотчик. Судячи по вбранню, наш. Очевидно, і він пізнав нас, бо каже: „Скоріше до хати, бо незабаром вирушаємо". Навколо невеличкої хатинки стоїть кілька санок із раненими. Заходжу до хати. За столом сидить генерал Тютюнник, навколо штаб.

— Хто ще з вами?

Доповідаю, що полковник Блощаневич і 2 козаки, що поза нами більше нікого — ні кінного, ні пішого не видно. Перебули там з пів години, й усі разом вирушили далі. Підійшов до нас ще один поручник 3-ої Залізної стрілецької дивізії, і більш вже нікого. Зібралося нас разом — здорових і ранених — до 94 осіб.

Почали хутко посуватися лісами, по можливості обминаючи більші села. Їдемо ярами, через величезні колоди поваленого лісу. Зокрема для ранених був важкий цей шлях, бо перевалювання санок через колоди боляче відбивалося на наших мучениках.

Переходячи через малі села, щоб перехопити лише кавалок хліба, видавали ми себе за большевиків, але селяни не мали до цього віри, бачачи наше ставлення до них і відповідне захований. Взагалі, треба сказати, що селянство, протягом усього нашого походу, було приємно вражене поводженням наших козаків до старих

людей і жінок. Їм не доводилося чути навіть якогонебудь непристійного жарту, а не то, щоб лайки, яка була завжди прикметою кожного червоноармійця або червоного командира.

Не покладаючи надій на своїх товаришів по санках, я в дорозі весь час сам правив кіньми, бо товариші мої часто губили слід. Одного разу, перевтомившися, я пересів на задок, давши місце козакові. Задрімав. Неначе щось підштовхнуло. Прокидаюся, бачу—стоїмо в лісі. Темно, нічого не видно. Стратили слід і стоїмо з годину. Надїздить ще пара санок. Беру віжки і знову, керуючися почуттям, починаю їхати. Вїжджаємо до якогось села. Дорога розходиться аж у трьох напрямках. Нічого не видно. Знову інстинктово звертаю ліворуч, і по півгодинній їзді приєднуємося до хвоста нашої колони. Така подорож тягнулася 3 доби. Вже майже перед самим кордоном, коли санки їхали в середині обозу, я задрімав. Розбудили мене біля самого кордону. Встати не можу—відморозив руки й ноги. Кордон перейшли біля 3 години вночі 20 листопада.

* * *

Вже перебуваючи на еміґрації, мав я змогу побачитися зі своїм аґентом паном Н., що його було відправлено до Ставища, де оперував VIII повстанчий штаб, на чолі якого стояв Якубовський. У цьому районі до повстання все було добре підготовлено. Майже все селянство було напоготові; зброї — досить і добре захованої; розроблено пляни захоплення більших осередків, міліції, як рівно ж обеззброєння невеликих військових частин. Висловлювали там жаль, що так затягли з директивами до повстання. Треба було розпочинати його в серпні. Але, згідно з останньою директивою, яку приніс наш аґент, чекали на підхід головних сил на початку листопада. Не маючи відомостей про відділ генерала Тютюнника, почали непокоїтися, а біля 11 листопада надійшла туди чутка, що генерала Тютюнника розбито в районі Коростеня. З уповноваження Якубовського наш аґент поїхав у напрямку Козятина десь біля 20 листопада і там бачив ешельони з військом, яке, по ліквідації акції генерала Тютюнника, поверталося до місця постою. Не зайвим вважаю згадати тут факт розкриття нашої організації в Браїлові, про що повідомив мене той же наш аґент. Він, тримаючи вже напрямок на Польщу, щоб дістати нові інструкції, згідно з директивами Якубовського, зайшов до Браїлова. Тут його було попереджено, щоб він негайно виїхав, бо його пошукують, а за два дні перед тим заарештовано цілу організацію, в якій брали участь 3 священики, 2 гімназисти, сини померлого управителя цукроварні в с. Митьках, брати Брумбахери, разом 70 осіб. Організацію було відкрито так. У одного з членів її, священика, була гарна донька. На початку вересня приїхала якась молода людина, надзвичай гарна, вихована, подаючи себе за представника еміґрації, що нібито мала на меті допомагати під час повстання. При кінці місяця заручився він із попівною, яка йому й видала прізвища всіх учасників організації. За два дні до визначеного

шлюбу ця людина виїхала нібито до Вінниці по подарунки. А ще за два дні приїхав відділ чека, який і заарештував усіх членів організації, відвіз їх до Жжеринки, де на протязі 24 годин усіх і розстріляно.

Зі слів нашого аґента настрій селянства в усіх районах Ставища *) був настільки сприятливий повстанню, була така ненависть до москалів, що, коли б генерал Тютюнник навіть із запізненням зявився в цьому районі, — повстання охопило б низку повітів і, можливо, тоді був би інший наслідок. Констатував наш аґент і значне підвищення національної свідомости в селянства, кілька разів більшої, ніж за років 1918—1919, а ці райони він добре знав ще до світової війни.

Не зайвим буде подати відомості про ставлення українського селянства на Україні до особи Головного Отамана Симона Петлюри. Так особа, яка перебувала в районі Жмеринки в серпні місяці, подала такий факт. Приймаючи участь в одному з засідань місцевого повстанчого комітету, була вона свідком такого випадку. Несподівано до хати вскочив селянин, на обличчі якого малювалося не то зворушення, не то переляк. Хтів він розпочати вже щось говорити, але, побачивши ту особу, вискочив із хати. Голова комітету вийшов за ним. Після невеликої перерви повернув він до хати, голосно переконуючи того селянина, що я не є сторонньою особою. З тими ж словами він звернувся і до решти селян, які рівно ж увесь час косилися на мене. „Це ж є той самий представник від Петлюри, який переказує нам його розпорядження". Після цих слів селяни поставилися до нашого аґента вже з повним довірям, і селянин почав оповідати, але перед тим все таки кілька разів оглянувся: „Був учора в Жмеринці. Казав мені знайомий залізничник Н., що бачив на власні очі, як через Жмеринку на паротязі, переодягнений за помішника машиніста, проїхав сам Петлюра. Їхав із ним його машиніст із гайдамаків. Поїхав у напрямку Одеси. Хоче перевірити, як отаман Заболотний підготовився до повстання. Не сидиться йому спокійно, боліє за Україну. Хоче на власні очі переконатися, як ми готуємося до повстання, чи не наробили ми помилок, чи готові повстати як один, коли видасть наказ про повстання проти москалів".

Голова комітету почав розпитувати, чи не давав якогось наказа Петлюра через залізничника, селянин відповів, що ні. Ця відомість зробила велике враження на селян, які почали висловлювати побоювання за Головного Отамана, дивуючися його сміливості, що він, ризикуючи своїм життям, сам особисто перевіряє підготовку до повстання. Почалися розмови, чи все в них готове, чи не заведуть вони надії Петлюри, чи в стані вони виконати покладене на них

---

*) З розкриттям у Києві „Козачої Ради" в 1922 році було розкрито й цілу організацію в Ставищах, провідників якої й було розстріляно в Києві. Розстріляно сотника Якубовського, помішників його, братів Дударців (один працював у комітеті по боротьбі з бандитизмом, а другий в продколегії), лісничого Грабовського, механіка парового млина Кресаль-Ронського, дорожнього майстра (прізвища не памятаю), старшого робітника Радзієвського. — Автор.

завдання. Тут виступив старий дідусь, увесь білий, який почав докоряти селянам те, що коли він намовляв їх у свій час вступити до армії Петлюри, то вони не слухали його, а тепер мають цих „харцизів“ на шиї, які знущаються над ними. „Били мене за Петлюру шомполами медикинці, били й большевики, але всетаки кажу вам: ідіть усі, як один, за Петлюрою. Якби не мої девять десятків років, коли б мені сили, пішов би сам у ліс до повстанців, але боюся, що буду вже для них лише тягарем“.

Промова дідуся зробила велике враження на селян, які почали радитися щодо плянів повстання і кращого виконання наказів Петлюри.

* * *

Підсумовуючи тепер усе тут сказане, мені, як людині, що близько стояла до всієї цієї акції, вся справа уявляється в такому світлі:

1. З боку генерала Тютюнника не було критичного підходу до вибору людей, було цілковите довіря до тих осіб, через яких доводилося провадити підготовчу працю. Наслідками цього були провокатори поза межами штабу. Насувалося велике підозріння, що провокатор був навіть і в самому штабі, бо москалі негайно дізнавалися про всі його розпорядження.

2. Самозакоханість генерала Тютюнника та бажання захопити всю владу до своїх рук відбилися також на обранні собі помішників, яких обіралося останньої хвилини не за принципом здатности до праці, а лише керуючися тим, що це, мовляв, „свої“ люди, які зарані визнали його за голову влади на Україні.

3. Нерішучість із видданням наказа про розпочаток акції, яку розпочато було тоді, коли більшість із закладених на місцях організацій москалі ліквідували.

4. Брак одягу і зброї неґативно впливав на настрій населення, і воно, бувши цілком прихильним до ідеї повстання, не приєднувалося до нас.

5. Спізнення з наступом на Коростень, нескоординованість його в часі, нерішучість під Чоповичами позбавили нас можливости відповідно одягнути та озброїти вояцтво.

6. Не було вжито всіх можливих заходів, щоб виявити місце перебування підполковника Чорного, який увесь час перебував у районі р. Тетерева, на віддалі 25—30 кілометрів від нашого маршруту. Важко припустити, щоб генерал Тютюнник не знав хоч би приблизного району операцій підполковника Чорного. Можливо, що генерал Тютюнник уважав за краще, щоб москалі мали справу з 2 відділами.

7. Цілковитий брак кінноти; через це розвідку провадилося на дуже обмежених просторах, і лише селяни виручали нас, добровільно подаючи нам потрібні інформації про розполог ворожих сил і тим рятуючи нас.

8. Залишення під час бою при с. Малих Миньках частини без жадного керівництва — бій провадили козаки і старшини з власної

ініціятиви. Можливо, що цього несподіваного бою можна було б уникнути, або він приняв би зовсім інші форми, коли б генерал Тютюнник не злегковажив донесень про наближення великих ворожих сил.

* * *

Коли ми вже прибули до таборів на інтернованні, надійшла до нас відомість про страшну драму, яка закінчила акцію повстання, а саме — про розстріл 359 під Базаром. Одному з Базарських мучеників, пораненому кількома кулеметними кулями в груди, пощастило вночі вилізти зі спільної могили, яку москалі, не почуваючи за собою сили, поспішили присипати та майже в паніці втекли з місця розстрілу. Цей живий мертвець доповз до найближчої хати, господар якої переховував його в стодолі біля місяця, а потім довіз його до польського кордону.

На жаль, не зуміли зберегти прізвища цього повстанця, який потім дістався до Берестя, де довгий час перебував у шпиталі. Здається, року 1924—25 помер він, і його поховано в Бересті.

Але що страшенно боліло нам усім, кому доля судила врятуватися від розстрілу, — це глумливе ставлення до всіх нас у таборі, отже й до тих, хто все віддав за долю батьківщини під час боротьби з віковічним її ворогом. Таке ставлення можна пояснити лише тим, що таборяни, не розбираючися глибоко в тих обставинах і умовах, в яких нам доводилося боротися на Україні, були переконані, що учасники повстання не використали всіх можливостей. Але якщо тут і є провина, то не тих, хто чесно йшов на певну смерть, майже без зброї, а вина головного провідника повстання, генерала Тютюнника, який пропустив відповідний момент.

Варшава, 25.VIII. 1931 р.

СЕРГІЙ ЧОРНИЙ
Полковник.

Сторінка з Другого Зимового Походу.

Згідно з наказом по штабу повстанчої групи з дня 15 жовтня 1921 року було зформовано окремий загін під командуванням підполковника Палія. За його помішника було призначено мене, за начальника штабу — сотника Аксюка й за начальника оперативного відділу — сотника Пустовойта. Загонові наказано було вирушити малими групами з м. Олександрова до м. К. 20 жовтня 1921 року загін зібрався в м. К. у числі 525 людей, половина яких була напів обдерта.

Наказом по повстанчій групі від 22 жовтня 1921 року загонові наказано було виділити з себе 1-й відділ у кількості 100 людей, щоб оперувати в районі м. Камянця-Подільського, і 2-й відділ у кількості 50 людей, щоб оперувати в районі Лянцкоруня; тим же наказом загонові доручено було перейти кордон 25 жовтня 1921 року. На загін було покладено завдання: пройти поміж московських військ, розміщених у районі Бар—Хмельник—Вінниця—Житомир, своїми діланнями притягти на себе увагу ворожого війська і тим дати можливість головним повстанчим силам вільно перейти кордон 2 листопада 1921 року, а самому, посуваючися вперед, прибути до району (трикутник) м. м. Малин—Чоповичі—Радомишль на 7—10 листопада, куди на ці дні мали надійти й головні повстанчі сили, до яких загін і мусів тоді влитися.

Виконуючи наказ по повстанчій групі, наказом по загону ч. 1 було зформовано 1-й відділ, під командуванням сотника N., з 80 стрільців і 4 старшин, і 2-й відділ, під командуванням поручника X., в складі 2 старшин і 35 стрільців. Відділам наказано було перейти річку Збруч уночі з 23 на 24 жовтня й розпочати виконувати покладені на них завдання в призначених для них районах. Загін мав перейти кордон уночі з 25 на 26 жовтня.

Прибувши до району, де мала відбутися переправа, загін вислав розвідку в складі 5 людей, під командуванням сотника Дищенка, розшукати добре місце, щоби перейти кордон. Місце було знайдено в районі села Бондарівки, на греблі. Під час відпочинку, вдень 25 жовтня, загін зменшився до 330 стрільців та 44 старшин, бо ча-

стина стрільців і старшин, боячися невідомого, повернулася до табору інтернованих. Озброєння треба було добувати на ворогові.

Переправа через Збруч відбулася о годині 1-й 45 хвилин 26 жовтня; тоді ж було взято до полону 6 людей кордонної застави, а о годині 3-ій 26 жовтня в селі Бондарівці загін обеззброїв 40 людей кордонної сторожі. Під час переправи загін утратив ще 8 старшин і 24 стрільців. Опинившися поза кордоном, загін налічував 36 старшин та 306 стрільців. О 7-й годині 26 жовтня загін, по малім відпочинку, вирушив, з надією на перемогу, в східньому напрямкові.

Дорога проходила через с. Ольхівці, де, за відомостями, одержаними від червоноармійців кордонної сторожі, було розміщено відділ учбової команди, силою в 60 людей, при 2 кулеметах. Загонові потрібна була зброя, а тому вирішено, несподіваним наступом на село, захопити весь тамтешній відділ. Плян цей було виконано дуже легко. Селом заволоділи без бою. Відділ обеззброєно, і загін значно поповнив своє озброєння, бо вже налічував 180 рушниць, 4 добрі кулемети й кілька тисяч набоїв. Крім того загін дещо зодягнувся. По годинному відпочинку в с. Ольхівцях, загін вирушив на с. Бедриківці, куди прибув о годині 22-й 26 жовтня і там заночував.

27 жовтня о годині 5-й загін вирушив у напрямку на Ярмолинці. По дорозі загін зустрівся з сотнею ворожої піхоти, що мала ліквідувати загін, але загін ліквідував сотню. У цьому бої загін здобув 2 кулемети на тачанках, 40 рушниць та дещо одягу й узуття. 27 жовтня загін мав 6 добрих кулеметів на тачанках, 200 рушниць, велику кількість набоїв. Майже всі люди з загону були одягнені та взуті. Розбивши ворожу піхоту, загін рушив далі, маючи на меті напасти на м. Ярмолинці, але, не доходячи кілька кілометрів до Ярмолинець, довідався, що вороже військо залишило містечко, а тому загін, обминувши м. Ярмолинці з північної сторони, рушив у напрямку на с. Баранівку, куди й прибув о годині 14-й. У с. Баранівці загін пробув до 7-ої години 28 жовтня. О годині 10-й цього дня загін прибув до с. Бабехів, де було захоплено 3 ворожих кіннотчиків кінного куріня, розміщеного в м. Зінькові. О годині 11-й загін вирушив на с. Женишківці, куди й прибув о годині 17-й. За відомостями, одержаними від селян, у с. Гармаках стояла кінна бриґада червоних курсантів, а в м. Барі — кінний полк червоного козацтва.

Для того, щоби не наражатися на небезпеку, вирішено посунутися загоном до Янчинець, де й заночувати. По дорозі до Янчинець, до загону приєднався кінний загін сотника Антончика. За інформаціями, одержаними від сотника Антончика, ситуація складалася так, що в с. Янчинцях загонові було дано короткий відпочинок, по чому загін вирушив у напрямку на с. Згарок, з метою перейти залізницю поміж Деражнею—Комарівцями. Перейшовши залізницю, загін довідався, що в с. Згарках стоїть 8-й кінний полк червоного козацтва. Загонові дано було завдання заволодіти селом і обеззброїти полк. Не сподіваючися нападу, полк почував себе якнайкраще й не поставив жадного опору. Частину полку загін захопив і обеззброїв, частина розбіглася. Загін збагатів на 4 кулемети, 45 коней та кілька

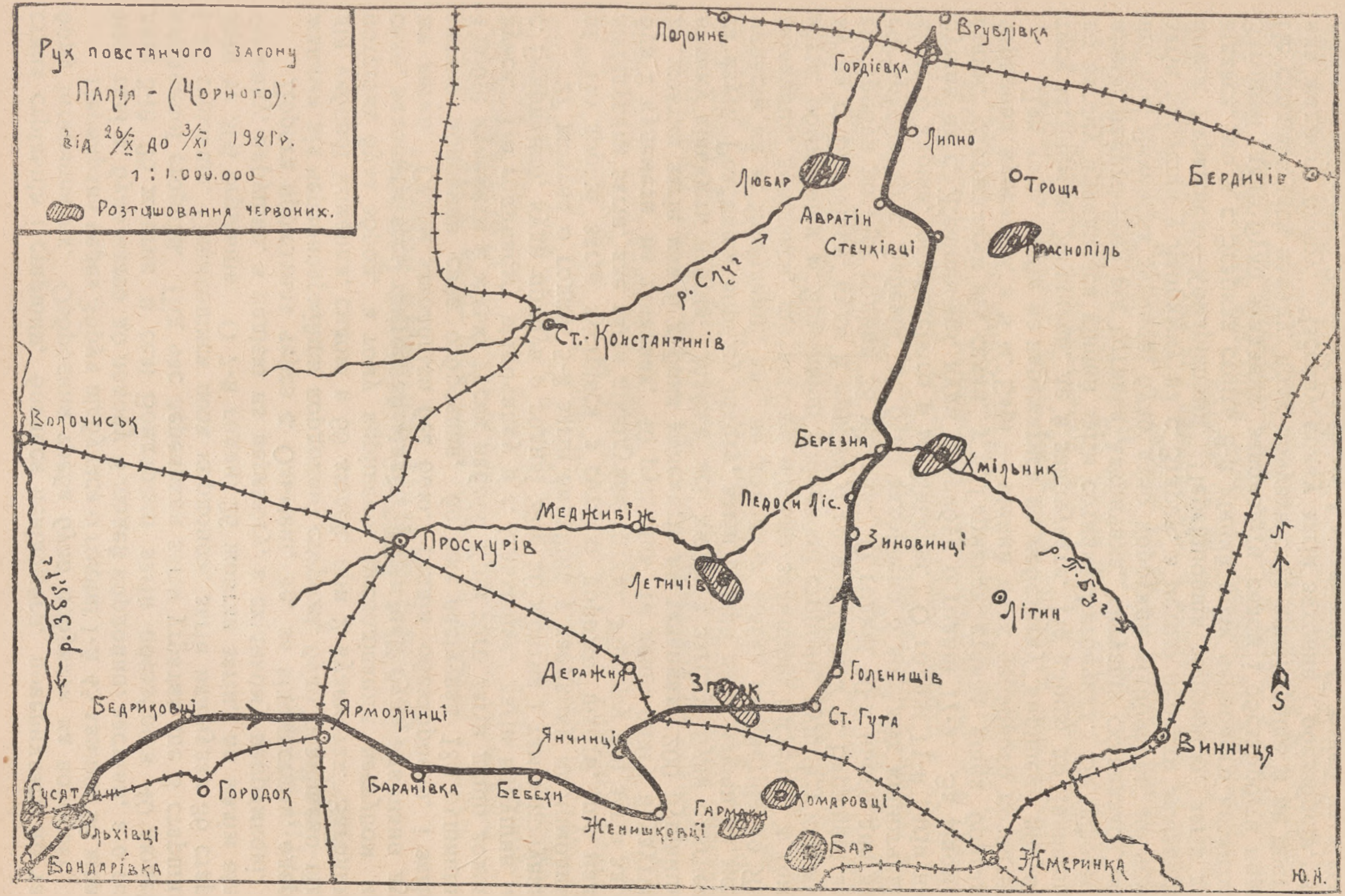
Рух повстанчого загону
Палія - (Чорного).
від 26/X до 3/XI 1921 р.
1 : 1.000.000
Розташовання червоних.
Волочиськ
р. Збруч
Бедриковці
Гусатин
Ольхівці
Бондарівка
Городок
Ярмолинці
Баранівка
Бебехи
Женишковці
Янчинці
Деражня
Проскурів
Меджибіж
Летичів
Ст. Константинів
р. Случ
Любар
Авратін
Стечківці
Полонне
Гордіївка
Врублівка
Липно
Троща
Краснопіль
Бердичів
Березна
Педоси ліс.
Хмільник
Зиновинці
Літин
р. П. Буг
Голенищів
Ст. Гута
Комаровці
Гармаки
Бар
Жмеринка
Винниця
N
S
Ю. Н.

десятків рушниць. Втрати в загоні—1 стрілець забитий. По закінченні обеззброєння я зайшов до місцевого священика, який зустрів мене словами: „Уміли, хлопці, кашу зготувати, але не вміли її зїсти!" І це з того приводу, що напад на село було зроблено заскоро. Треба було зачекати до вечора. Увечері полк мав іти до кіна, і тоді його можна було б цілком захопити. Але на те вже не було ради. Треба було бути задоволеним, що й так все скінчилося на нашу користь. По двогодинному відпочинкові в с. Згарках загін вирушив до села Гути, куди й прибув о годині 24-й 29 жовтня, де й заночував, бо і коні, і люди були потомлені. Ніч минула спокійно.

30 жовтня о годині 6-й до загону прибув звязковий із загону Антончика з відомостями, що рештки обеззброєного 8 полку наробили переляку в 7 кінному полку, розміщеному в Комарівцях, і він в цілковитому безладді подався до м. Бару. Другий звязковий о 8-й годині доніс, що 7 і 8 полк, привернені вже до порядку, ідуть у напрямку на с. Згарок. Для того, щоби позбутися на деякий час переслідування з боку ворожої кінноти, загін вирішив за всяку ціну розгромити ці полки, давши їм бій. Місцем пригідним до бою було с. Гути, оточене з усіх боків лісом. О годині 9-й загін уже вишикувався, щоби приняти ворога на вигідних для себе позиціях. Ворожа кіннота, не уявляючи собі сил загону й надіючися на легку перемогу, кинулася в атаку на наші позиції й попала під вогонь із 6 кулеметів та сотень рушниць. Це було для неї несподіванкою, й кіннота, не маючи змоги витримати кулеметного вогню, стала посуватися назад. Тоді її заатакував кінний відділ загону. Цієї атаки ворожа кіннота не витримала й у безладдю розбіглася по лісі, понесши великі втрати в людях і конях. Загін мав втрати — 4 стрільців було поранено. Здобуто в цьому бої 12 коней і багато рушниць. Настрій після бою у старшин і стрільців загону був чудовий. Усі пронялися вірою в успіх завдання. О годині 12-й загін вирушив у напрямку с. Педоси Лісові, через села Сахни й Зіновинці, куди й прибув о годині 20-й, а о годині 1-й 31 жовтня загін пересунувся до с. Березної, куди прибув о годині 3-й. В селі Березній, діставши відомість від селянства, що в м. Лятичеві стоїть полк піхоти, а в м. Хмельнику — штаб кінної дивізії та два ескадрони кінноти, загін переправився на другий бік р. Буга. В с. Крупані, куди загін прибув о 7-й годині, було захвачено 20 ворожих кіннотчиків, з яких 7 комуністів тут же розстріляно, покладено до човна й човна з карткою „подарунок від повстанчого загону" пущено по Бугові. Загін здобув 20 коней із сідлами, 20 рушниць та 20 комплектів убрання. О годині $8^1/_2$ загін вирушив у напрямку на с. Стечківці, куди й прибув о годині 17-й, де, обставившися з усіх боків охороною, заночував. О годині 24-й охорона затримала селянина, що простував з с. Краснопілля. Селянин повідомив загін, що о 12-й годині до с. Краснопілля прибула кінна бриґада червоного козацтва, яка має заатакувати о годині 6-й 1 листопада наш загін. Не чекаючи на напад ворожої кінноти, загін о 5-й годині залишив с. Стечківці й рушив у напрямку на с. Авратин. Не доходячи кілометра до Авратина, загін

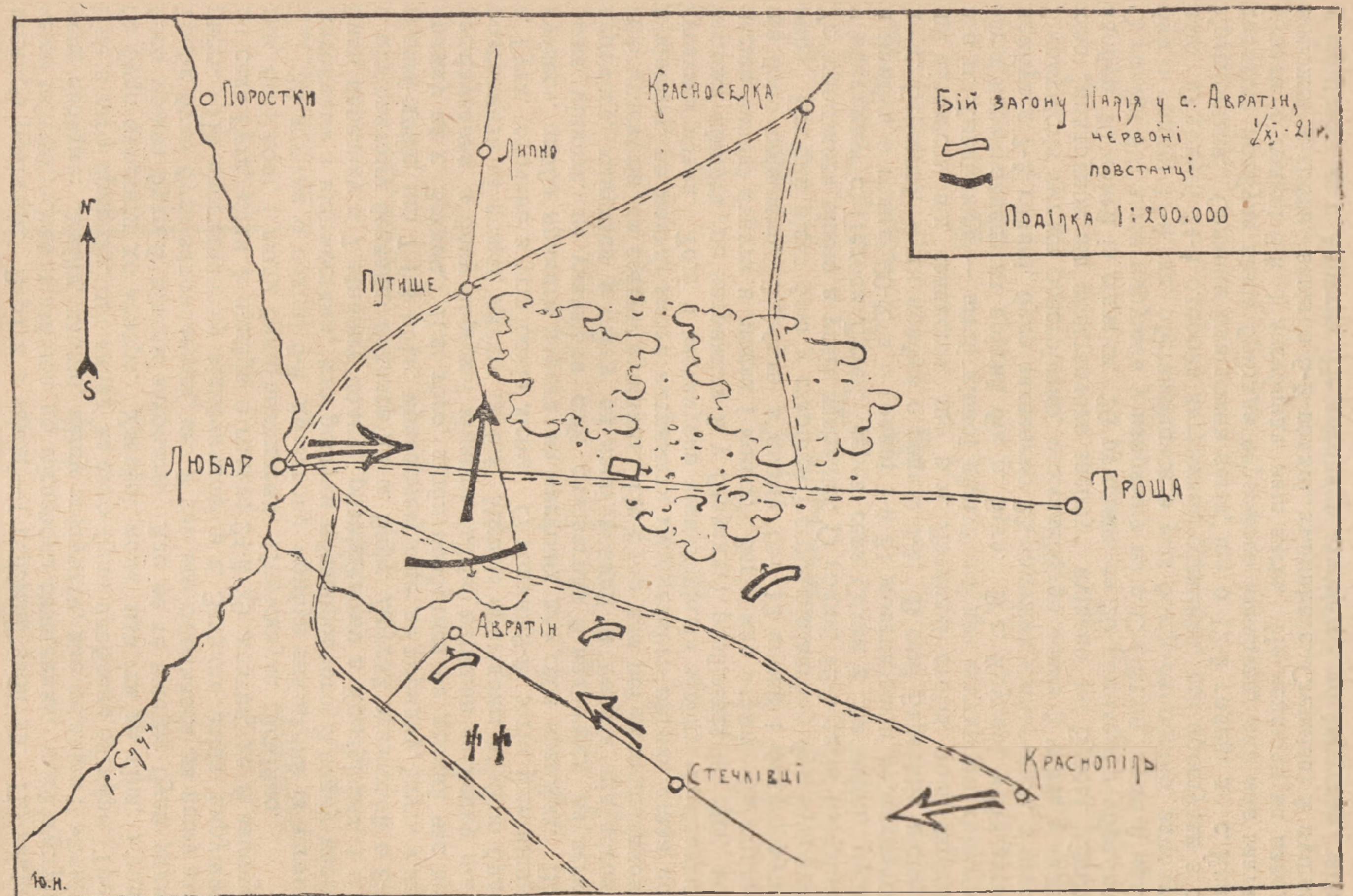
Бій загону Палія у с. Авратін, 1/XI-21 р.
червоні
повстанці
Поділка 1:200.000
N
S
Поростки
Красноселка
Липно
Путище
Любар
Троща
Авратін
Стечківці
Краснопіль
р. Случ
Ю.Н.

змушений був приняти бій із ворожою кіннотою, що наздогнала його. Перші атаки ворога було відбито з великими для нього втратами. Ворог, бачачи, що з фронту він не буде мати успіху, став зосереджувати більшість своїх сил із правого боку, маючи намір заатакувати нас із флангу. Під час одпертя ворога з фронту був ранений командир загону підполковник Палій, і командування загону перебрав я. Підполковника Палія під надійною охороною з 20 кіннотчиків відправив я до кордону. Для того, щоби не бути заатакованим із боку й не бути відрізаним від переправи через доплив Случі, я видив наказ загонові відходити через с. Авратин і переправитися через доплив Случі. Відворот і переправа відбулися щасливо, бо ворог не поспішав. Було помітно, що він чекає на допомогу. Переправившися через річку, загін ужив партизанського маневру. Загін ніби відходив у паніці. Кіннота й піхота не додержувалися порядку. Укрившися від очей ворога за горбками, на віддалі 1,000—1,200 метрів, загін за кілька хвилин був вишикуваний до бою: піхота в розстрільній, на вигідних пунктах розміщено кулемети, кіннота стала на флангах. О годині 11-ій почувся гарматний стріл. То батарея, що прибула до ворожої кінноти, стала обстрілювати загін. Але стрільна перелітали понад позицією загону й улучали лише в скотину, що паслася поза нашим становиськом. Ворожа кіннота стала переходити річку. Давши можливість частині ворожої кінноти (решта затрималася в с. Авратині) спокійно перейти через річку й підпустивши її до себе на відстань кілька сот кроків, загін зустрів ворога вогнем із кулеметів і змусив його повернути до переправи. Пункт переправи теж було взято під кулеметний вогонь, отже ворожа кіннота мусила шукати рятунку в річці. Але марний то був рятунок. Майже вся та частина кінноти, що переправилася на наш бік, загинула від кулеметних куль та потопилася в річці, а та, що залишалася в селі, покинула його в безладдю. Загін стратив у цьому бої 6 стрільців раненими.

Скінчивши з ворогом з фронту, загін шикувався до відпору атаки з боку і до відходу на село Липне. Того ж часу загін дістав відомості, що з м. Любара, по шляху Любар—Троща, вирушив полк піхоти, отже відхід загонові було відрізано. Загін зупинився, вичікуючи. Ворожий полк вислав розвідку в кількості 20 людей, яка, спіткавши загін на дорозі, запитала: „Какой части?“ Їй відповіли тим, що розмістили її в своїй лаві. Становище загону було недобре. Ворог був із усіх боків, отже загроза була велика. Кілька старшин та стрільців із одним кулеметом кинули загін і втекли до с. Авратина, де їх і розстріляли москалі. Треба було шукати порятунку. Мені уявлялося, що найкращий засіб до порятунку був єдиний: зосередивши кулемети й кінноту в центрі, загонові рушити в лоб ворожому полкові піхоти; наблизившися до ворожої піхоти кроків на 500, обстріляти колону з кулеметів, а кінноті заатакувати її; скориставшися з безладдя, яке запанувало б серед ворожої піхоти від несподіванки, загонові пробитися через ворожу піхоту на другий бік шляху Любар — Троща. Але до виконання цього пляну не дійшло.

На допомогу нашому загонові прийшла ворожа батарея, що прибула на підсилення кінноти. Батарея, заприміти вши колону московської піхоти, гадала, що то наш загін, і відкрила по ній гарматний вогонь. Піхота змушена була розпорошитися й сховатися в лісі. Користаючися з цього, я наказав загонові помалу відходити теж до лісу, в напрямку на с. с. Путище та Липне. Відійшовши до лісу і скрившись там з очей ворога, загін заняв догідні позиції і став чекати, що буде далі. З лісу, де сховалася ворожа кіннота, було чути сильну стрільбу. Пізніше ми довідалися, що то московська піхота провадила бій із московською ж кіннотою, яка мала намір ударити по загонові з боку, а замість загону напала на свою піхоту. Бій тягнувся до темної ночі. Наш загін у бою від 8-ої до 15-ої години мав втрати: 7 людей легко ранених і 16 людей легкодухих, що кинули загін; отже 1 листопада о годині 18-й загін нараховував: 65 людей кінних, 180 людей піших, 7 кулеметів на тачанках і 15 людей ранених.

О годині 19-й загін, вславши вперед розвідку, рушив до села Липного, де змучені фізично вояки трохи перепочили, а вже о годині 21-й загін на підводах вирушив у напрямку через с. Гордіївку на с. Врублівку, куди й прибув о годині 3-й 2 листопада. О годині 6-й загін вирушив на с. Камінь, в якому мав довший відпочинок.

3 листопада о годині 8-й загін вирушив на с. Буда-Голубинин, куди прибув о годині 17-й. У с. Буді-Голубинині загін знову зостався на ніч.

4 листопада о годині 8-й загін із с. Буди-Голубинина вирушив у напрямку на с. Биківку, де, за відомостями од селян, було розміщено курінь піхоти. Загін прийняв рішення розбити цей курінь, що й виконав о годині 13-й по короткому бої. Загін здобув 3 кулемети, кілька коней із сідлами і курінний прапор. Крім того було захоплено секретарку чеки, яку, зрозуміло, було повішено. В цьому бої було тяжко поранено командира кінного відділу сотника Антончика. По ліквідації куріня ворожої піхоти загін о годині 15-й рушив на с. Курне. Перехід зроблено на підводах, і загін прибув до с. Курного о 17-й годині. У цьому селі захоплено нами Звягельську чрезвичайку в повному її складі, яку й було повішено в повному ж складі на телеграфічних стовпах на шосі Житомир—Звягель.

Включившися до телефонічного сполучення, загін о годині 20-й довідався, що з м. Житомира, в напрямку на м. Звягель, вирушив курінь піхоти на самоходах і два автопанцерники, а тому зістатися на ніч у с. Курному було небезпечно, і загін о годині 21-й вирушив на с. Пулин, куди й прибув о годині 1-й 5 листопада. По малому відпочинкові загін вирушив через с. Топорища на с. Потієвку і прибув туди о годині 16-й. В с. Потієвці загін, виставивши охорону, залишився на ніч. Крім того вислано було розвідку в бік Радомишля. Розвідка виявила, що в м. Радомишлі розміщено полк кінноти і полк піхоти. Ніч минула спокійно.

6 листопада о годині 8-й загін вирушив до району, призначеного в наказі по повстанчій армії, щоби розшукати головні сили

й зєднатися з ними. З с. Потієвки загін пересунувся до с. Нянівки і далі рушив у напрямку Радомишля. В с. Котівцях загонові до рук дістався начальник постачання московської 9-ої кінної дивізії з 20 озброєними людьми, які прибули сюди, щоби заготовити обрік для дивізії, що мала прибути до цієї місцевости на постій 10 листопада. По 5-годинному відпочинку в с. Котівцях загін вирушив у напрямку с. Берківки, через с. Ходори, висилаючи розвідку на всі боки й розпитуючи селян про головні сили повстанчої армії. Але ні розвідка, ні селяни не могли дати загонові жадних відомостей про наші головні сили.

Провівши ніч в с. Ходорах загін вирушив 7 листопада в напрямку на м. Чоповичі. По дорозі на Чоповичі загін спіткався з ворогом силою в 100 кінних і 200 піших людей. Не маючи заміру вступати до бою, загін звернув із дороги і мав просунутися до с. Гуток, прикриваючися своєю кіннотою. Але ворог перейшов до наступу й примусив загін приняти бій. Тоді наша піхота обсадила позиції на скраю лісу, а кіннота подалася проти лівого ворожого крила. Зустрінувши кулеметний вогонь нашої піхоти й боячися, щоби кіннота, яка вдарила в бік, не притиснула його до річки, ворог став відступати, а коли наша піхота перейшла до наступу, ворог не витримав і розбігся, залишаючи загонові 40 коней, 2 кулемети та кілька полонених, яких і було розстріляно. Загін у цьому бої мав втрати: 4 стрільці й 1 старшина легко ранені.

На 8 листопада загін мав 105 людей кінних, 185 піших, 10 кулеметів на тачанках та велику кількість набоїв. При загонові були 19 стрільців і 2 старшин ранених.

У селі Гутках загін перебув до 24-ої години, й о годині 1-й 8 листопада рушив у напрямку на с. Піріжки, перейшовши залізницю поміж станціями Чоповичі—Малин. До с. Піріжків загін прибув о годині 4-й і пробув там до години 12-ої. О годині 13-й вирушив на с. Баранівку, де й пробув до години 16-ої 8 листопада. Протягом цього часу загін вислав до сусідніх сел розвідку, але розвідка жадних відомостей про головні сили не дістала. Стояти на одному місці було небезпечно й некорисно, тому загін о годині 16-й 8 листопада вирушив на с. Ксаверів, куди прибув о годині 3-й 9 листопада. В с. Ксаверові загін довідався від селян, що ніби 7 листопада якийсь український загін проходив через села Велике Клеще й Рудню Базарську.

Не марнуючи часу, загін, здобувши у селян підводи й посадивши на них піших людей, рушив у напрямку на ці села, маючи надію за недовгий час приєднатися до головних повстанчих сил. Але, на великий жаль, селянські відомості, як виявилося, були неправдиві, і в жадному селі не було слідів наших головних сил. Не знаючи, що сталося в головними силами й не маючи змоги натрапити на їхні сліди, загін опинився у важкому становищі. Але треба було щось робити. Розмістившися по селах Великих Клещах та Рудні Базарській, загін змушений був там заночувати, виславши розвідку, під командою сотника Пащенка, в бік м. Коростеня. Розвідка

принесла сумні відомості, що головні наші сили під ст. Коростень в бої з ворогом потерпіли поразку й, обійшовши Коростень 8 листопада, минули села Татарковиці й Липляни та рушили в напрямку на м. Чоповичі. Загін о годині 8-й 10 листопада вирушив у напрямку на м. Базар.

Цього дня випав перший сніг. Погода змінилася на гірше, а люди з загону не мали теплого вбрання. По дорозі загін довідався від селян, що до села Великих Миньок прибула карна експедиція й примусово забирає в селян хліб. Щоби мати хоч малу втіху, вирішено знищити цей карний відділ, і загін вирушив у напрямку на с. Великі Миньки.

Недалеко від села загін спіткав дві підводи, на яких їхало 8 добре вбраних по-цивільному людей. Затримавши підводи та обшукавши цих людей, виявилося, що це були члени чрезвичайки м. Хабного. Зрозуміло, їх усіх тут же було розстріляно.

По цій пригоді загін далі рушив на Великі Миньки, маючи такий плян: одній сотні піхоти йти в резерві кінноти, що мала завдання напасти на карний відділ, а другій сотні піхоти обсадити шляхи, що вели з села. Обернувши буденівки зірками наперед та розгорнувши прапора московського 8-го кінного полку, кіннота наша вільно віхала до села. Селяни, що їх було зібрано біля волости, побачивши наш загін і принявши його за другий карний відділ, зовсім перелякалися й стали розбігатися, але червоноармійці зі справжнього карного відділу затримували їх і завертали знову до волости. Цей карний відділ складався з 40 людей і почував себе якнайкраще, не сподіваючись жадної небезпеки. Весь цей відділ було вирубано протягом кількох хвилин. Селяни нічого не розуміли. Вони не вірили власним очам — москалі били москалів. Упоравшись із карним відділом, кіннота приняла свій попередній вигляд: буденівки обернуто зірками назад, а спереду засяяв український тризуб. Почулася українська команда. Селяни опритомилися, пізнавши в нас українське військо. „Слава Україні! Слава вам, брати!“ — залунало на селі. До села стягувалися наші піші сотні. Селяни зустрічали їх хлібом, салом та самогоном. У селі було свято. Всім хотілося якнайдовше погостювати, але боячися, щоби це гостювання не вилізло нам потім боком, загін пробув у с. Великих Миньках до 14-ої години, коли й вирушив у напрямку на с. Рубежівку, куди прибув щасливо о 21-й годині.

З с. Рубежівки загін о годині 3-й 11 листопада вирушив на с. Кропивну, куди прибув о 10-й годині. Дорога зіпсулася, була важка, випало багато снігу. У с. Кропивній загін пробув до 13-ої години, бо люди й коні були перевтомлені й потрібували відпочинку. О годині 13-й загін з с. Кропивної вирушив у напрямку на с. Кухарі, маючи замір переправитися на той бік р. Тетерева. О годині 16-й загін прибув до с. Кухарів і щасливо переправився через річку. Переправу закінчено о годині 17-й, через що загін вирішив провести ніч у с. Задрипанцях.

12 листопада о годині 8-й загін вирушив на с. Мірчу, де, за відомостями од селян, мав перебувати штаб повстанчого загону Струка.

Прибувши до с. Мірчі о годині 12-й, загін мав відпочинок до 14-ої години, пошукуючи штаб отамана Струка та збираючи інформації про ворожі сили. О годині 14-й загін вирушив на село Коблинські хутори, куди прибув о годині 15-й, де і став на ночліг.

Одна з наших застав затримала підозрілу особу. По довгих допитах виявилося, що це був старшина зі Струківського загону. Від нього пощастило довідатись, де саме знаходиться загін Струка.

Загонові нашому дано було довгий відпочинок і вирішено навязати звязок із Струковим загоном, для чого о годині 8-й 13 листопада було вислано 10 кіннотчиків, під командою сотника Новика, разом із Струківським старшиною до району постою Струка. О годині 14-й сотник Новик повернувся до загону разом із 14 людьми Струківського загону, під командою заступника отамана Струка, бо сам отаман був відсутній. Людям цим запропоновано було приєднатися до нашого загону для спільної праці, на що вони й погодилися. Від заступника Струка загін довідався, що до м. Бородянки прибула бриґада кінноти і бронепотяг, а на ст. Тетерів—два полки піхоти, а що по поближчих селах ворожого війська немає, тому загін і провів ніч з 13 на 14 листопада в с. Мірчі.

14 листопада о годині 12-й одна з застав спіймала 3 ворожих кіннотчиків, що везли донесення командира кінного полку до штабу бриґади. Зміст донесення був такий (в докладній копії):

„К-ру 1-ой кавалерийской бригады. Бородянка. Аллюр XXX. Доношу, что 4 дня и ночи, сидя на хвосте банды Тютюнника, как люди, так и кони устали, а потому решил дать 6 часовой отдых в с. Блитче. Банда скрылась в лес. Ожидаю дальнейших распоряжений. Командир полка (підпис). Блитча. 14-XI-1921. 10/45 минут“.

З цього донесення було видно, що головні повстанчі сили на чолі з генералом Тютюнником мали знаходитися від загону на якихось 15 — 20 кілометрів, але не відомо, в якому напрямку вони укрилися.

Не марнуючи часу, загін вирушив до с. Леонівки, через яке село проходила дорога на с. Блитчу. Прибувши до с. Леонівки, загін довідався, що в с. Х. (назви не пригадую), в 4 кілометрах від Леонівки розміщено 1-й курінь 515 полку з 6 кулеметами, поставленими біля церкви. Загін вирішив здобути ці кулемети, й тому в с. Леонівці залишено піхоту під командою сотника Аксюка, а кіннота під моєю особистою командою вирушила до с. Х. о годині 24-й. Відїхавши від с. Леонівки кілометрів на 2, несподівано спіткалися ми з ворожою піхотою, що простувала на с. Леонівку. Становище наше було кепське. Ані вперед, ані назад. Я тихцем дав розпорядження надіслати до мене кулемета й наказав кулеметчикові, щоби він, за моїм стрілом, відкрив вогонь по ворожій піхоті.

Наблизившися до мого відділу, командир московської піхоти запитав: „Какая часть?“

Я відповів: „57 кавалєрійскій полк, преслєдующій банду Тютюнніка“, а на моє таке ж запитання, він відповів, що це 1-й курінь 515 полку, який прямує до с. Леонівки для ліквідації банди Тютюнника.

Під час цієї розмови ми наблизилися один до одного на кілька

кроків. Кулемет увесь час був у мене за плечима. Не встиг я підвести руки з наганом, як пролунав стріл. То заступник отамана Струка стрілив зі свого нагана й поклав командира московської піхоти трупом. За стрілом кулемет став кропити по ворожій піхоті, яка, діставшися несподівано під кулеметний вогонь, стала шукати рятунку в лісі, не зробивши по нашій кінноті жадного стрілу.

Користаючися з цього, загін повернув до с. Леонівки. Між стрільцями було чути: „А ловко взяли дурня на арапа".

В с. Леонівці загін до зясування ситуації мусив чекати до рана і, сподіваючися атаки ворожої піхоти на село, вжив усіх заходів, щоби не дістатися москалеві до рук. Пішиий відділ у складі 80 людей, під командуванням сотника Пащенка, мусив охороняти дороги на північ, решта піхоти, під керуванням сотника Аксюка, обсадила догідну позицію на цвинтарі. Кінноту, під моїм командуванням, було зосереджено на північній околиці села. Плян був такий: якщо б ворожа піхота повела наступ на село, то сотник Аксюк мав боронити вхід до села, а кіннота мала вдарити на ворога з боку.

О годині 2-й 15 листопада ворожа піхота повела наступ на с. Леонівку. Її було гостинно зустрінуто вогнем із 9 кулеметів. Ворог не витримав кулеметного вогню й почав відходити. Кіннота з вигуком „Слава" вдарили на його праве крило. Ворог не витримав і став утікати до лісу. Переслідуючи його в лісі, я почув рушничні стріли ззаду. Боячися ворожого нападу ззаду, я змушений був припинити переслідувати ворога й повернути до села.

Сотник Пащенко, прибувши до мене, доніс, що ворог наступає на село з півночі та заходу. Загін змушений був залишити село, щоби не бути оточеним із трьох боків. Залишивши село, загін заняв позиції на річці, на південь від села, сподіваючися знову ворожого наступу. Чекаючи ворога, загін простояв на цій позиції аж до ранку, але ворог не зявлявся. Тільки в селі було чути всю ніч стрільбу, що стихла аж під ранок. Тоді до села надіслав я розвідку, яка, повернувшися, донесла, що ворога в селі немає. Загін завернув до села, де й перебув спокійно до години 10-ої.

О годині 10-й загін, шукаючи головних повстанчих сил, вирушив на схід, у напрямку на м. Димер. Протягом цілого дня маршу ані розвідка, ані селяни не могли дати загонові жадних відомостей про головні наші сили — ні про іхнє місце перебування, ні про напрямок, в якому вони вирушили. Не дійшовши до м. Димера з 15 кілометрів і не діставши відомостей про головні сили, по 3-годинному відпочинку в лісі, загін повернув у напрямку на с. Вахівку.

Під час цього маршу до загону приєднався кінний загін отамана Орлика в числі 24 людей.

Прибувши до цього села о годині 22-й 16 листопада, не зважаючи на небезпеку, що загрожувала загонові з усіх боків, загін мусив там зупинитися на ніч, бо й людям, і коням треба було відпочити. Проте ніч минула спокійно.

На 16 листопада загін мав такий склад: 160 людей кінних, 90— піших, 12 кулеметів, 25 ранених і 5 із відмороженими ногами.

Як люди, так і коні були перевтомлені.

Становище загону щодня гіршало.

Наступала зима. Морози доходили до 20 ступенів, сніги були до метру заввишки.

Відомостей про головні наші сили не було. Вояків убувало щоразу.

Щоби поповнити загін, отаман Орлик запропонував оголосити в районі нашого постою мобілізацію. На мою думку мобілізація була неможлива й недоцільна, бо, поперше, не було відповідного розпорядження від штабу головних повстанчих сил, подруге, була пізня осінь і, потретє, був замалий простір і до всього з усіх боків оточений ворогом. Наслідком мобілізації могло бути даремне змарнування людей, як також і їхнього доробку. Плян мобілізації відпав.

Не маючи змоги дістати відомостей про головні наші сили в районі м. Димера, загін повернув до районів Блитчі й Леонівки.

17 листопада загін вирушив у напрямку с. Леонівки. По дорозі загін зустрінув ворожу кінноту, яка мали наказ від штабу 9 червоної кінної дивізії в м. Бородянці зліквідувати наш загін. Не маючи змоги уникнути бою з ворожою кіннотою, загін сам заатакував ворога. Ворожу кінноту було розбито. У цьому бої загін здобув 20 коней і одного кулемета, стратив одного старшину забитого та двох стрільців раненими.

По бої з московською кіннотою загін мусив заночувати в селі (назви не памятаю), а о годині 7-й 18 листопада вирушив на с. Леонівку, куди прибув о годині 13-й, а вже о годині 15-й вирушив на с. Блитчу. В лісі, що на шляху між Леонівкою та Блитчею, загонові пощастило натрапити на сліди головних наших сил. То були понищені та попалені папери штабу головних повстанчих сил, між якими уціліла обгортка з діла начальника постачання головних сил, п. Хохи. Загін якнайскорше рушив на с. Блитчу, маючи повну надію почути там від селян щось певне про головні наші сили. І справді, прибувши до с. Блитчі, загін довідався, що генерал Тютюнник із своєю частиною рушив у напрямку на м. Базар, перейшовши річку Тетерів 15 листопада о годині 8-й. Здобувши такі відомості, загін, не марнуючи часу, перейшов до с. Задрипанки, де й мусив заночувати, бо був дуже змучений попередніми важкими переходами.

19 листопада о годині 7-й загін вирушив із с. Задрипанки в напрямку залізниці Тетерів — Бородянка. Вперед було надіслано розвідку, що мала завдання знайти безпечне місце для переходу через залізницю. Загін чекав на донесення розвідки. О 23-й годині розвідка донесла, що безпечне місце знайдено. Перейшовши залізницю о годині 23-й, загін заночував в с. Забуянню.

В цьому селі відбулася нарада всієї старшини загону, на якій і було ухвалено, що через те, що наступає зима, шляхи позавалено снігом, пересуватися з місця на місце швидко загін не може, що з цього всього скористає тільки ворог і, напавши на загін переважними силами, може його знищити, — помалу посуватися в напрямку кордону. На цій нараді було опрацьовано плян і маршрут відвороту.

20 листопада о годині 8-й загін вирушив у поворотну дорогу, не виконавши покладеного на нього завдання—зєднатися з головними повстанчими силами.

Відійшовши від села з 10 кілометрів, загін зустрів селян, які були з кіньми при частині генерала Тютюнника. Вони оповідали, що головні повстанчі сили розбито біля с. Малих Миньок 17 листопада, що багато людей загинуло в бою, багато забрано до полону, і що решта, хто зміг щасливо вийти з бою, рушила в напрямку до кордону.

По цих відомостях підупав настрій у загоні, як у козаків, так і в старшини. Всі були непевні свого життя. На обовязку штабу загону було за всяку ціну, не наражаючи його на даремні страти й уникаючи зустрічі з ворогом, вивести загін у безпечне місце, тобто — за кордон.

20 листопада о годині 12-й загін, попрощавшися з частинами отаманів Струка й Орлика та подарувавши їм 4 кулемети й кілька коней (15 людей із мого загону з власного бажання залишилися при повстанчих загонах), загін рушив на захід. Він мав обійти м. Радомишль зі сходу й м. Житомир з півдня та якнайскорше знайтися в районі, де не було б так багато ворожого війська, призначеного для боротьби з повстанчим військом. За відомостями, що їх мав загін, більшість московського війська було зосереджено в районі: Бар—Чоповичі—Радомишль—Звягель. Щоб уникнути зустрічі з московськими відділами, загін не заходив без потреби до більших заселених місць. Протягом часу від 20 листопада до 2 грудня загін щасливо пересунувся до с. Дворки, що на південь від Житомира, на шляху Житомир—Бердичів, не зупиняючися на довші відпочинки, а тільки зміняючи коні під раненими та пішими людьми загону.

В с. Дворках загін довідався від селян, що в с. Волиці стоїть кінний полк, в м. Троянові—Таращанський піший полк і в с. Желізняках, де був міст через доплив Тетерева — курінь піхоти, що охороняє переправу.

Не маючи іншої переправи через річку, загін змушений був переправитися через міст, а для того, щоби не виявити себе, обернувся—на москалів. Розвинувши червоного прапора московського 8-го кінного полку й повернувши буденівки зірками наперед,—загін сміливо простував через село на міст. Ворожа піхота навіть не запитала—„какой части", і загін щасливо переправився на той берег річки.

Відійшовши від мосту зо три кілометри, загін зустрінув ворожий відділ „особого назначенія по борьбє з бандитизмом," що складався з 30 людей і був висланий із Житомира. На протязі кількох хвилин наш загін дощенту знищив цей відділ. У цьому бої мене було поранено в праву щоку. Загін здобув 30 коней.

В с. Крутах загін мав 2-годинний відпочинок і о годині 17-й вирушив у напрямку на с. Буда-Голубинин, куди прибув 3 грудня о годині 14-й. По 3-годинному відпочинкові загін вирушив у напрямку на с. Глибочок, щоби там мостом переправитися на той бік річки Случі. Московське військо цієї переправи не обсаджувало,

й тому загін щасливо, не наражаючись на небезпеку, мав змогу перейти річку й рушити в напрямку с. Майдан-Людвинівки, куди й прибув о годині 10-й 4 грудня. Перебувши в селі 4 години, загін рушив у напрямку ст. Майдан—Вілля, щоби перейти залізницю Шепетівка—Звягель. За відомостями од селян на цій станції був ворожий бронепотяг. Щоб уникнути зустрічі з бронепотягом, загін змушений був перейти залізницю переїздом у 3 кілометрах від станції. Розвинувши червоного прапора й повернувши буденівки зірками наперед, загін щасливо перейшов залізницю. До загону придивлялися червоноармійці з бронепотягу, що охороняв переїзд. На їхнє запитання „какой части"—загін відповідав: „окремий відділ для боротьби з бандами Тютюнника".

Перейшовши залізницю, загін вирушив у напрямку с. Буди, куди прибув о годині 12-й 5 грудня. Там загін мав 4-годинний відпочинок, обставивши себе охороною.

Було тоді затримано двох людей у військовому вбранню. То були червоноармійці з бронепотягу, які мали розвідати — що то за загін переходив уночі залізницю. Одного з них було розстріляно, а другого відправлено до бронепотягу на підводі, бо, діставши порцію з 75 гарячих, він сам рушатися не міг.

О годині 16-й загін рушив у напрямку кордону, який щасливо й перейшов між м. Острів—Мілятин о годині 6-й 6 грудня. О годині 8-й загін поклав зброю, здав коні, і польська влада відправила його до м. Рівного.

Пробувши на окупованій Україні від 26 жовтня до 6 грудня, загін зробив до 1,500 кілометрів маршу, мав чисельні бої з московськими частинами, одних розбивши, інших зовсім знищивши, як ось: кордонну сторожу, учбову команду, сотню піхоти, 8-й кінний полк червоного козацтва, 7-й кінний полк, 2-гу бриґаду червоного козацтва, курінь піхоти, три окремі загони окремого призначення, 57-й кінний полк і курінь 515 полку. Крім того захопив дві чрезвичайки в повному їх складі, яких і було знищено. В м. Курному до рук загону дістався помішник командуючого військами Київськової Військової Округи, якого теж було повішено.

Страти загону протягом усього часу — 3 людей забитими і 25 раненими, яких усіх вивезено за кордон.

ДМИТРО ЗОРЕНКО *)

Поручник.

На партизанці.

День 10 жовтня 1921 року був тяжкий для нашого відділу — по цілонічній переправі не було чого їсти. Був я тоді в партизанському відділі Хмари **), добре зорганізованому й із добірних людей. Цілий призначений цьому відділові район давав силу прихильників з-посеред місцевого населення, що кожної хвилини мали змогу виступити збройно. У відділі Хмари перебували люди, що не могли сидіти дома, бо московською окупантською владою були переслідувані. З 42 шабель відділу майже половина була старшини, решта селяни та інтеліґенти з округи, більшість шибайголови, як от Березницький, Бернадський та інші.

Отож, по цілонічному поході затрималися ми в лісі на північний захід від Деражні, в 15 кілометрах від неї, біля хутора N. (назви не памятаю). Не пощастило здобути їжі на таку ватагу людей, а переїхати до іншого місця не можна було, бо недалеко стояли москалі. Цілісінький день пересиділи на варених опеньках.

Надвечір з-за кордону через місцевих післанців (були добре зорганізовані) отримано наказ, щоби сотник Хмара негайно вирушив із поворотом через кордон до місця постою Головного Повстанчого Штабу, маючи при собі на конях 10 озброєних кіннотчиків.

На тих 10 кіннотчиків було обрано: хорунжого Липовецького, сотника Кіріченка, поручника Звягина, поручника Зоренка, сотника К., хорунжого Гребенюка, підхорунжого Бернадського, козака Донця; прізвищ двох інших не памятаю.

Решта відділу, під сотником Антончиком, мала залишатися в районі воєнних ділань, стало непокоячи москалів дрібними наскоками.

Уночі з 10 на 11 жовтня цілим відділом вирушили ми в напрямку кордону. Антончик відпровадив нас за Проскурів і повернув назад увечері 11 жовтня. Під проводом Хмари, що чудово знав всі стежки, ми, без особливих випадків, уночі з 12 на 13 жовтня перейшли назад кордон, налякавши дещо місцеву поліцію, і заночували в селі Кривенькому.

---

*) Року 1931 у м. Білостоці (Польща) помер від сухіт. — Редакція.

**) Псевдонім сотника Харченка 3-ої стрілецької Залізної дивізії — начальника Лятичівського, Проскурівського та Ново-Ушицького району. — Автор.

Мушу зазначити, що такому легкому пересуванню в окупованих районах допомагав наш стрій (одяг з розстріляних комісарів та червоноармійців): на більшості з нас були „буденівки“ (шпичасті шапки) або, так модні тоді, червоні з оксамиту чи сукна російського крою „фуражки“. Від „звьозд“ на шапках та грудях аж червоніло.

Того ж 13 жовтня, переодягнувшись у знайомих, ми переїхали до К., де зібрано було старшину й козаків 4-ої Київської дивізії, переважно кінного полку, що за день перед нами прибули з табору в Олександрові. Прибуло їх щось із 150 людей, а потім щодня прибували групи по 30—50 людей. Всі вони не мали доброго одягу, більшість без шинелів, деякі замінили, правда, їх ковдрами, покриваючися, як накидками, деякі навіть босі або в подертих черевиках. Усім їм довелося перші 4 дні ховатися по стодолах та горищах і мерзнути, не маючи до всього відповідної їжі. Лише на 5 день почали висилати всіх на села навколо К. у бік кордону, щоб мешкали й харчувалися в місцевих селян.

Нам також довелося 3 дні чекати на подорож до генерала Тютюнника. 17 жовтня восьмеро з нас виїхали до села Кр., де, відпочиваючи, мали чекати на наказ.

Увечері 24 жовтня, нарешті, отримали наказ повернути до К. Від нас поїхали хорунжий Гребенюк, хорунжий Липовецький і я. Там уже зібралася вся старшина на провідних посадах. Прочитано наказ: „На 24 годину 25 жовтня розпочати воєнні ділання проти москалів, перейшовши кордон біля С. головним відділом (до 500 людей)“. Сотник Дищенко мав із кількома козаками й рештою осіб, набраних із місцевих селян, перейти кордон у С. і під Городком зєднатися з нами. Хорунжий Ш., який перед тим перебував у С-ві, мав з 40 людьми здобути Лянцкорунь і зєднатися з нами біля Проскурова. Сотник Дудкевич із відділом, набраним із козаків та місцевих селян, у числі 30, мав перейти кордон в іншому місці і прямувати на Камянець. Він запевняв, що потрафить, маючи допомогу від місцевих людей із Камянця, заняти його й оперувати в тому районі, чекаючи наказів із-під Києва від сполучених повстанчих сил. Головний же відділ мав у якнайшвидшому марші перейти від С. під Київ, тримаючися лісних районів, нищачи по дорозі малі московські загони та уникаючи боїв із більшими. Там, під Києвом, при річці Тетерів, мали ми спіткатися в призначеному часі з півторатисячним відділом генерала Тютюнника. Тут же на зібранні я отримав наказ негайно вирушити з поручником Липовецьким і 4 козаками при 4-х возах до станції К. за зброєю. Удосвіта на одній із бічних колій станції ми знайшли ваґона й при ньому свою людину, яка й видала нам 200 рушниць, 11,000 набоїв, 3 скорострілы Максіма, 100 австрійських ручних ґранат і 100 кілограмів піроксиліну. На наш запит: — А де ж іще?— відповів, що це все, бо більше не вдалося здобути. На підставі відповідного наказу всі розміщені по селах козаки мали на 8 годину вечера зібратися в лісі біля висоти 289 під селом Т., в одному кілометрі від Збруча. До часу нашого приїзду цілий відділ було розбито на 3 сотні: кулеметну сотню й санітарну та інже-

нерну частину. Командний склад був такий: командир загону підполковник Палій, помішник його підполковник Чорний, начальник штабу сотник Аксюк, командир куріня сотник Пащенко, командир кулеметної сотні сотник Дищенко, кінної чоти хорунжий Гребенюк, 1-ої сотні поручник Старовид, 2-ої сотні N., 3-ої сотні поручник Новиків. Підполковник Палій прибув на тачанці.

Ще зрання 25 жовтня на місце переправи відряджено було поручнику Старовида з 10 козаками відшукати броду, але протягом дня і до 12 години ночі покладеного на нього завдання він не виконав. Потім відряджено інший відділ, але до ранку 26 жовтня броду знайдено також не було. До того ж відомості, що зброї на всіх не вистарчає, довге очікування під зливним дощем без харчів, зробили своє, — козаки підупали на дусі, й біля 30 старшин та козаків зникло (потім вияснилося, що вони повернулися до К.). Більшість, що прибули з Ланцуту, — старі діти Зимового Походу, витривалі — хоч і обідрані й із голими руками — все ж рушили проти москаля. Смерком 26 жовтня вирушили й у 2 кілометрах від місця постою перейшли кордон і річку по греблі до найближчого села, маючи в голові 1 сотню й нас, 8 кіннотчиків (сотника Харченка, сотника Кіріченка і Донця було відряджено до місця переправи іншого відділу), далі цілий відділ із підполковником Палієм на тачанці і з кулеметами на руках. Гребля впиралася у млин, до якого перші попали козаки 1-ої сотні і схопили там 3 червоних москалів, у селі ж нам пощастило захопити ще 5, яких і розстріляно. Здобули перші 8 рушниць. Швидко вигнано було 7 підвід і, навантаживши їх кулеметами, піроксиліном та ліками, рушили далі. За селом почав падати рясний дощ, і рух по глинястій дорозі значно утруднився. В цілковитій темряві ми ледве посувалися вперед. Біля 4 години 27 жовтня затрималися за 2 кілометри від села Іванковець. Дощ, на щастя, припинився. Почувши, що тут будемо деякий час стояти, змучені козаки, як мертві, заснули тут же в придорожньому рові. Тим часом надіслана від 1-ої сотні чета прибула до села, захопила там 14 москалів із „взводним командіром" і лише під ранок повідомила відділ, що село вільне від ворога. Удосвіта цілий відділ розмістився по хатах, маючи вимарш о 8-ій годині. Нас, кінноту, тим часом повідомили селяни, що на фільварку москалі збирають „развьорстку". Справді, на подвір'ї ми застали силу підвід зі збіжжям і цілі гори мішків, але самі збирачі, як видно, втекли. Ми роздали селянам відозви й наказали повертати додому, забравши назад все своє збіжжя. Добровільно було зібрано для нас 3 вози вівса, після чого селяни зі збіжжям на возах швидко зникли. Повернувшися назад, ми вже колони не застали — вона вирушила, залишивши на цвинтарі 14 катівських трупів.

День 27 жовтня був погідний, теплий, тихий; настрій у козаків значно піднісся, слабіші сиділи на забраних у селі возах, частина хоч трохи озброїлася. Надіслана вперед кіннота заняла село Скотиняни, захопивши там тачанку з 3 москалями, яких негайно було знищено. Біля 10-ої години сюди ж прибула й колона. Відпочивали

там до 1-ої години, зїли обід, зібрали біля 20 підвід і харчів від селян, які довідавшися, що ми українці, наввипередки носили нам хліб. Знову вислані наперед, ми біля 2 години прибули до с. Лісовод, де на вулиці спіткали 5 озброєних (місцева команда міліції). Довідавшися від них, що в селі є комісар із своїми посіпаками, їдемо туди. Незабаром розстріляли комісара та його прибічників, а решту, відібравши від них зброю, випустили. Тим часом до села віхала тачанка з двома цивільними, запряжена парою добрих коней. Довідавшися, що це совітські службовці з цукроварні, ми запропонували їм злазити з тачанки. Обурені, показували вони ріжні совітські документи і тільки під загрозою розстрілу — пішли. Відділ минув село, не заходячи до нього, і ми мусили його наздоганяти. На тачанці зараз же став кулемет. За селом спіткали віз із селянами, які повідомили нас, що до с. Кремяної прибув карний відділ у 20—30 людей із кулеметом. Швидко проминули ми 2 кілометри, що відділяли нас від села, й захопили там, по короткому опорі, 24 червоноармійців зі „взводним командіром" і тачанку з парою добрих коней та кулеметом із достатнім запасом набоїв. Сутеніло, коли підбадьорені першими успіхами, ми з піснями рушили через село Нове Поріччя, оточені цілими громадами селян та дівчат, які з усіх боків виносили хліб і смакощі козакам. Далі через Олексинці, Сутківці й Кадиївку прибули ми біля 22-ої години до Баранівки, де й відпочивали до години 3-ої 28 жовтня. По дорозі до с. Кремяної, їдучи з поручником Липовецьким, яко передовий розїзд, побачили, що впоперек нам минає 12 — 14 возів із людьми. Затрималися від них у якихось 150 кроках і ясно чули стукіт підвід та гомін людей, але вони нас, очевидно, не помітили. Швидко повернулися ми до підполковника Палія (колона була недалеко позад нас) і по деякому ваганню з його боку (боявся, щоб ми не напоролися на міцнішого ворога, а стративши нас, тратив багато, не маючи більше кінноти) вісім людей навпростець полем рушили за москалями. Підїжджаючи до возів, суто російським наголосом окликнули їх: — Товаріщі, какой часті? Стойтє! — Запитувано й нас. Відповідаючи, лавою підїхали ми до возів, але москалів виявилося значно більше ніж нас — на кожному возі було по 2—3 червоноармійці. Деякі з них, очевидно, щось передчували, бо стали підноситися й витягати підкладені рушниці, а командир їхній навіть дав команду стріляти. Але ми перші вистрілили з револьверів (мав кожний). Тоді червоноармійці почали стрибати з возів і втікати, відстрілюючися. І, може, нам би й не пощастило їх захопити, якби проміж нас не проскочила лава нашої піхоти (це підполковник Палій, боячися за нас, вирядив її за нами) і почала стріляти. По короткій стрільбі було забито 14 червоноармійців, без жадних страт із нашого боку, захоплено кулемета Максіма на тачанці та воза з парою коней, на якому та ще на двох селянських було 30,000 набоїв, і верхового коня з сідлом, якого негайно ж досів козак. Отже, протягом однієї лише доби свого руху відділ здобув уже 73 рушниці, 2 кулемети Максіма, 2 тачанки для своїх кулеметів, військового воза, верхового коня й, найголовніше,

звиш 30,000 набоїв, які були нам так потрібні. Удосвіта колона минула Крутобороди й залізницю, а ми залишилися з нашими саперами і звалили кілька телеграфних стовпів та порозбирали залізничну колію. На шосі Городок—Ярмолинці наздогнали підполковника Палія, який із командиром інженерної чети сотником N. підслухав ворожу розмову. Виявилося, що командир розбитого вночі червоного відділу доповідав, що поночі на нього напав ворог величезною колоною, і що він по запеклому бою мусив відступити, стративши 14 людей і підводи, і що з 12 людьми, що залишалися у нього, він прибув до Ярмолинець, але й там вже була паніка, і місцеві урядовці вже повтікали. Запитаний (він розмовляв із Проскуровим), чи не зауважив, звідки, куди і в якій силі посуваються ворожі колони, не міг дати відповіді й, отримавши наказ простувати до села в бік Мурованих Куриловець (куди вже рушили всі окружні дрібні відділи), він припинив розмову. Отже довідалися ми, що наш рух наробив розголосу й нагнав страху і що ворог вважає, що має до діла з великими силами.

Біля с. Гринівки до нас прилучився сотник Дищенко на коні з кількома людьми на возах. У селі було захоплено 2 кіннотчики. Коні взяли собі підполковник Чорний і сотник Аксюк. Вїжджаючи до с. Бебехів, пробували наздогнати 8 московських кіннотчиків, але вони, очевидно, передчуваючи лихо, втекли, відстрілюючись. Далі, простуючи швидким рухом через с. Охримівці, перед смерком затрималися в с. Божаківцях. Висланий розїзд запримітив колону курсантів, що маршувала до села. Повідомлено підполковника Палія. За 10 хвилин наша колона була вже поза селом (протягом перших двох днів походу всі так призвичаїлися, що за 10 хвилин по виданню наказу нікого вже в селі не залишалося: козаки бігом збиралися до сотень, де сідали на завжди готові вози, й вирушали). До с. Янчинець лісом прибули біля 24-ої години 28 жовтня. Відпочивали до години 4-ої 29 жовтня. Тоді ж прибув до нас сотник Антончик із 19 кіннотчиками. Сотник Антончик оповідав, що нас уже не сподівалися, та за якихось 12 — 16 годин можна ще зібрати в околичних селах 100—200 охотників зі зброєю. Підполковник Палій цього не дозволив і наказав рушати далі, призначивши сотника Антончика на командира кінної сотні, яка відразу збільшилася до 30 шабель. Минувши вдосвіта Зіньківці, колона простувала на Шляхові Коричинці, а 20 кіннотчиків на чолі з сотником Антончиком рушили на цукроварню, що в Тиманівських Коричинцях.

У цукроварні Антончик сподівався захопити москалів або здобути коні і зброю від охорони цукроварні. Москалів не було, а захопили 12 досить кепських коней та 6 рушниць із набоями. Між тим, шосою біля заводу проходив відділ московської піхоти силою на 40 — 50 людей із кількома кіннотчиками та 2 кулеметами на тачанках. Пробували ми підїхати до них близько, щоби пізніше захопити, але вони до себе не підпустили й утекли, відкривши по нас вогонь. Розпочалася стрільба, яка тривала протягом кількох хвилин. Бачачи безцільність погоні, рушили ми за колоною до Шляхових Коричинець.

Але колона вже село опустила, залишаючи на площі біля церкви забитого московського червоноармійця й відозви для селян. Посеред села спіткали підполковника Палія з кількома кіннотчиками (чекав на нас), який і наказав нам розміститися в поблизьких хатах.

Як видно, москалі, що стояли в Деражні, занепокоїлися й надіслали наздогін нам кінноту, яка й прибула в силі 20—30 шабель до Шляхових Коричинець, але, зіткнувшися з нами, змушена була відступити. Переслідували ми її аж за село, а потім самі розмістилися по хатах вже на протилежному кінці села, біля залізниці, щоби мати забезпечену дорогу до головної колони. Підполковник Палій, передбачаючи, що москалі знову ж пробуватимуть наскочити на нас, не хтів допустити, щоб вони дійшли до наших головних сил, а щоб зударилися лише з нами. Біля 2 години стали ми на відпочинок. Тим часом добра сотня московської кінноти знову вскочила до села і навіть на ту вулицю, де ми стояли. Тільки велика відвага та притомність вартового врятувала нас. Побачивши силу ворожої кінноти, яка несподівано зявилася на вулиці, він вибіг їй назустріч і відкрив вогонь просто проти неї, ранивши одного; решта повернула назад, а тим часом ми зібралися й вигнали москалів до середини села. Далі — ані вони нас, ані ми їх погнати не мали змоги, і ми розпочали правильний вогневий бій, а потім дістали від підполковника Палія наказ негайно податися до колони через Стару Гуту до Нового Майдана. Колона мала рушити негайно на Згарок, а я, забравши решту кінноти, яка була при колоні, мав іти попереду, яко передовий розїзд. До Нового Майдана прибув біля 15-ої години. Відділ відпочивав, скрізь варили обід, якого не довелося їсти, бо за 15 хвилин колона була вже в дорозі, а я, маючи при собі Березницького й іще 8 кіннотчиків, поспішив на Згарок. Ристю віхали ми з боку греблі на головну вулицю села й, затримавшися біля групи селян, одеревяніли. Впрост на нас із середини села їхало кроком біля 10 — 15 кіннотчиків, на кожному подвірі стояли коні й тачанка з кулеметами. Не знаючи, що робити, я глянув на Березницького. Він, стоячи біля мене, спокійно шепнув: „Удаваймо, що ми квартирєри від 2 червоного полку—то 6 чи 8 полк“. Цей справжній партизан не розгубився, а як він угадав, який то полк,—я й досі не знаю (був то 8-й полк). Негайно ж звернувся я до селян, запитуючи їх по-московському, чи є вільні хати в селі, чи багато тут „наших“, чи вистарчило б і нам місця і чи є тут недалеко яке село, а Березницький тим часом мигами заспокоював решту наших, хоч, здається, все це були досвідчені партизани, які призвичаїлися вже удавати себе за москалів. Селяни відповіли нам, що в них стоїть цілісінький полк, аж 200 кіннотчиків, що тому місця для нас немає, а що недалеко є село, де нема нікого. Тим часом москалі до нас не доїхали, затримали коні й поставили їх біля паркану, а самі, не звертаючи на нас уваги, пішли по хатах. Це нас остаточно осмілило, тихим кроком ми повернули назад і, лише виїхавши поза село, погнали коні. Очевидним було, що нас не пізнали.

Колона була вже в двох з половиною кілометрах від села, коли я склав рапорта сотникові Аксюкові. Сотник Пащенко, розгорнувши зараз же колону на сотні, форсованим маршем рушив до села. Мушу зазначити, що село від нас, отже й нас від села, прикривав великий фільварковий сад і невеличкий яр. Якщо б нам пощастило піхотою непостережено підійти під село й зайняти першу греблю, москалі мали б тільки одну греблю, щоб утікати на Комарівці, і, безумовно, були б наші. Але, на біду, наспів підполковник Палій із рештою кінноти й, довідавшися в чому справа, з криком „Слава" розгорнув нашу кінноту в складі 32 людей і ріллею пустив її на село, що було відділено від нас на два кілометри. Знаючи ситуацію і впевнений, що підполковник Палій навіть не вислухав доповіді з боку сотника Пащенка, я звернувся до підполковника Палія, зазначаючи, що кіннотою не дійдемо, а застрянемо в ярі, якщо москалі нас не запримітять і не відженуть раніш. У відповідь на це підполковник Палій вихопив револьвера й із криком „Застрілю", вимагав, щоб я став на своє місце. Коні справді вязли в вогкій ріллі, лава заламалася, і крики „Слава" припинилися. Вже на мильних конях вїхали ми в яр і з трудом по одному, переїжджаючи річку, збиралися в саду. Лише тоді підїхали ми під паркан попівського будинку, де стояв штаб. Але й тоді москалі нас ще не запримітили й не почули із-за саду й нашої „Слава". Лише стріли в бік села і наша атака на головну вулицю примусили їх перервати свій відпочинок. Почали вискакувати з хат і стріляти по нас, хоч кільком із наших пощастило витягти тачанку з кулеметом. Ми примушені були вийти за село й розпочали з околиць та з поля стріляти по москалях із коней. Розпочалася стрільба, кілька коней у нас було поранено, але незабаром підоспіла наша піхота, і москалі кинулися тікати. Наша кіннота погналася за ними і гнали ворога зо 3—4 кілометри в напрямку Комаровець. Наша здобич була: кулемет із тачанкою й кіньми, тачанка з кіньми без кулемета, пара возів із кіньми, біля 60 рушниць, 50 коней із сідлами і біля 20 без сідел. Ми стратили 1 забитого. Москалі залишили 15 трупів. Твердо зазначую, що нам доля давала змогу зміцнитися, але ми не зробили цього. Якщо б кіннота, хоча б перебуваючи вже в саду, зачекала на піхоту й пустила б її до села, а сама б обїхала збоку, не даючи змоги москалям утікати набік, то не 50, а 150 коней здобув би загін, а 8-й полк закінчив би своє існування, бо він не встиг би утекти від цілком несподіваної піхоти.

По годинному відпочинку, вже вночі, вирушили ми далі й, обминувши Волковинські хутори, затрималися в Старій Гуті. Біля 8-й години 30 жовтня наша кіннота вишикувалася на майдані села— було нас вже майже 90 шабель. Сотню було поділено на 4 чети.

Стара Гута, невелике село з 30—50 хат, з двох боків піходило до лісу, з двох інших боків була рілля, але теж, за яких кілометрів зо 2, оточена лісом. Дорога від Комаровець ішла лісом і там було поставлено заставу. Ще не встигли ми розлічити новоскладеної сотні, як від застави почулися стріли. Під проводом підполко-

вника Палія всією кіннотою кинулися ми по Комарівській дорозі. Назустріч нам бігла колона московської кінноти. Ми її погнали назад і женемо кілометрів зо два, але з поля показуються дві тачанки з кулеметами, скерованими на нас, і ціле поле усіяно, як мак, червоними шапками москалів. Ворожі кіннотчики затрималися й почали переходити до контр-атаки, а ми відкрили по них вогонь із пістолів. Московські кулеметчики, видно, одеревяніли, бо не стріляли. Так, при криках з обох боків, пройшло кілька тяжких хвилин, аж нарешті ворожа кіннота рушила, а ми почали відходити. Відходили знову тільки по дорозі, бо з боків був ліс та багна. Мій кінь щось відставав і нарешті опинився серед останніх, а простір поміж нами та погонею все зменшувався й зменшувався. На моїх очах зарубали одного козака, що їхав поруч ізі мною, і мабуть так зробили б не з одним із нас, коли б не бунчужний Заколотний, старий кубанець, який, маючи списа та роблячи ним ріжні рухи, осадив передніх ворогів, і нам пощастило, відірвавшися від ворога, вскочити в село.

Виявилося, що ні помішник підполковник Чорний, ні начальник штабу сотник Аксюк, по виїзді з нами підполковника Палія, не потурбувалися видати наказ піхоті, щоби збиралася, й піхота надалі відпочивала. Застава ж по дорозі на Комарівці, побачивши наш відворот, теж почала відходити, і кілька козаків було подушено нашими ж кіньми у вузкій вулиці. Вилетівши на середину села, побачили ми нашу піхоту, що відходила в цілковитому безладді. Ціле поле вкрили піші, кінні, тачанки. Тим часом москалі, порубавши нашу заставу (забито було біля 8 разом із задушеними і 11 тяжко поранено), почали шикуватися під лісом, а з лісу до них підїздили нові та нові лави. Тільки нерішучість їхніх командирів, що спізнилися розпочати атаку проти нас, урятувала нас. Ми построїлиріденьку розстрільну. Підполковник Палій вирятував ситуацію, кинувшись на москалів із кількома козаками, пішими й кінними, кричачи „Слава". А за хвилю розстрільна нашої піхоти, що все збільшувалася й збільшувалася, густо стріляючи, з криками „Слава", рушила наперед. Москалі не витримали нашого завзятого наступу й у паніці стали втікати до лісу. Далеко гнали їх у всіх напрямках наші сотні. По цілому лісі висіли списи, шаблі, шапки й рушниці москалів, неначе б на ялиці. То там, то тут лежали трупи коней і людей. Знайдено 10 ворожих трупів. Ми здобули 3 сідел, 2 верхові коні й багато рушниць. Переслідували ми й обстрілювали москалів до 5 кілометрів — аж поза Стару Гуту, на всі боки.

Біля 13-ої години, зібравшися, рушила колона на с. Голенищеве. Але невеселий був уже рух той, бо стогін ранених непокоїв нас. Швидко, маючи піхоту на возах, перейшли ми через Голенищеве, Майдан, Вербку, затримуючися на 4-годинний відпочинок у Майдані Вербецькому. Через Погорілу прибули до Росохи, де аванґард наш перед нашим приходом розстріляв одного комуніста і здобув 6 коней із сідлами; решта червоних утекла поночі. Далі помашерували ми через Луку, Янівці й Педоси і перед світом затрималися на годину в Лозовій. За два кілометри від нас був Буг.

Біля години 6-ої 31 жовтня вирушили ми на Чуднівці над Бугом, де захопили 17 ворожих кіннотчиків. Тут я замінив свого змученого коня на добру кобилу. Всіх червоних розстріляно, лише одному пощастило під градом куль добігти до берега й, кинувшися до води, зникнути.

Вислані наперед, яко аванґард, у Куманівцях у будинку волости захопили ми „воєнрука", який на заклик „руки догори", ще виправдувався: „Товаріщі, я комуніст"; його і трьох із ним червоноармійців розстріляно, а захоплених в селі 10 інших червоноармійців, по відібранні від них зброї та одягу — пущено на волю. Не затримуючися, колона через Куманівці й Шпичинці (де захопили одного червоноармійця), через якісь хутори прибула надвечір до Цимбалівки, де й затрималася на ніч. Перебували ми в безлісній смузі, і, бажаючи її якнайшвидше перейти, підполковник Палій наказав сотникові Аксюкові збудити його вночі й вирушати далі. Біля 11-ої години мене викликано до штабу, і сотник Аксюк наказав мені виїхати до найближчих хуторів для обслідування, чи немає там москалів.

Ніч була якась неспокійна. Застави повідомили нас, що ніби хтось підїздив під село. В цілій околиці гавкали, аж вили, собаки. Доїхавши до першого хутора й зясувавши, що там нікого нема, ми повернули назад. Складаючи рапорта сотникові Аксюкові, я зазначив, що надзвичайне виття собак у селі за хуторами показує, що там, правдоподібно, є ворог.

Виявилося, що ще звечора приїздили возом селяни й повідомили, що за нами йде сила москалів — до 2,000 кінноти й піхота — червоні курсанти.

Здавши рапорта з розїзду, я пішов до хати, і лише біля 5-ої години раптово ми вирушили. Маючи так багато даних, що москалі справді вже близько за нами, перебуваючи в цілком одкритій, безлісній місцевості за кілометрів 40 від лісу, до того ж маючи виразний наказ, сотник Аксюк уважав за краще відпочивати, ніж дбати про долю довірених йому людей. Як тільки підполковник Палій прокинувся, він розгнівався й наказав негайно вирушати. Підводи було свіжо набрано, й піхота швидко відїхала. Всю кінноту під проводом підполковника Палія зібрано в арєрґарді, щоби слідувати за піхотою, при чім кіннотчики на кращих конях і найкращий кулемет на тачанці залишилися з ним у селі, решта ж, на слабших конях, вирушила за піхотою. Залишилося нас при підполковникові Палії біля 100 шабель. Не більше, як 20 хвилин по відїзді піхоти, здалека побачили ми ворожу кінноту. Це було біля 7-ої години 1 листопада. Ворог посувався швидко. По 10 хвилинах очікування побачили ми величезну глибоку колону кінноти, а за нею курився ще довжезний стовп куряви. Тачанка наша відкрила вогонь, і москалі стали розгортатися в сотенні колони й посуватися на нас, але наші кулемети та поєдинчі стріли починали наносити їм втрати, і вони почали, все ж посуваючися на нас, розгорталися в лави.

Селяни казали правду: червоної кінноти була сила — не менш 2,000 люду. Бачачи це, підполковник Палій наказав нашій кінноті

відступати за село, але ворог був вже за яких 300—400 кроків від нас. Чвалом вийшли ми з села, а москалі в'їхали в нього. Нам допомогло те, що з обох боків села була багниста річка, і широко розгорнені перші ворожі лави тільки серединою попали до села, а бокам довелося топитися та збиватися до середини, до дороги. Але й так ворожий центр, принаймні 200—300 шабель, підпертий іззаду колоною, щосили гнав на нас. Отже скаженим темпом проскочили ми Рогозну. Але під Семенівкою колони, які мусили оточити нас і яким досі не сприяв ґрунт, значно наблизились, особливо правобіч, і якби не річка, напевно відрізали б нас ще в селі, та нам пощастило проскочити під градом куль. За Семенівкою, на великому просторі, на кілька кілометрів завдовжки й завширшки, ми знову витяглися в лаву й почали, спочатку спішуючись, а потім і з коней, відстрілюватися. Було видно, що довга шалена погоня потроху розстроїла московські лави, бо деякий час вони навіть не показувалися з села, а завдяки місцевості, ми могли не боятися, що нас несподівано оточать із боків. Нарешті вони почали потроху висовуватися, стараючись обігнути наші фланги, але кілька рішучих контр-атак підполковника Палія то на один, то на другий їхній фланг,—здержували їх. За яких 4 кілометри від нас, під с. Браталовим, стояв наш обоз.

Ворог далі насідав на нас. Потроху наша лава збилася докупи, й розпочався наш відступ уже чвалом. Тоді було ранено підполковника Палія. Підтримуючи з обох боків, пощастило допровадити його до обозу. Маючи ворога за яких 300 кроків позад себе, влетіли ми за лінію вишикованої й приготованої до бою нашої піхоти й кулеметів. Побачивши нового ворога, передня ворожа лава трохи затрималась, але незабаром, дістаючи все нові та нові підсилки, знову кинулася з криками „Ура“ до атаки, але твердо й спокійно стояла наша піхота,—кожен тримав рушницю напоготові, кожний розумів, що лише активна оборона може врятувати справу й життя. Підпущені на яких 200 кроків і зустрінуті кількома сальвами з більше ніж 300 рушниць і 7 кулеметів, москалі, залишаючи рясно трупи, повернули назад. Отже, з фронту витримуємо, а якже з флангів? А з обох флангів уже помітно було рух московських колон, щоправда, ще далекий. Покищо місцевість нам допомагала.

Беручи все це під увагу, новий наш командир, підполковник Чорний, наказав кінноті відступати за село й поволі посуватися в напрямку на с. Авратин. Піхота, відбивши кілька московських атак і відступивши за Браталів, теж відходила з боєм. Обоз, маючи при собі раненого підполковника Палія, біля 30 кіннотчиків із кіньми без сідел раненими, 50—80 козаків ще неозброєних та 30 озброєних кіннотчиків, — ще раніше пройшов до Авратина. Їдучи на правому крилі ззаду кінноти, мусили ми весь час без перерви спішуватися й обстрілювати ворожих кіннотчиків, що показувалися праворуч від нас. Так дійшли ми до хуторів, що розкинуті за яких 2 кілометри праворуч від Авратина. Перед нами в долині лежало село Авратин, а ліворуч і праворуч від села тяглися ліси. Нам треба було до них

дійти, і тоді тільки ми мали б змогу укритися від ворога. При хуторах зібралося до 40 шабель—1-ої й 2-ої нашої чети. Спішуючись, відбивали вони атаки червоних, які, оточуючи хутори, вживали всіх заходів опанувати їх. Наші добре розуміли, що коли б москалям пощастило захопити хутори, то вони переняли б і нас, і всю нашу піхоту, не допускаючи до лісів, які давали б нам захист. Нарешті побачили ми нашу піхоту, яка разом із тачанками спокійно, в цілковитому порядкові, з боєм відходила від Авратина. Зараз же за нею посунулися густі маси ворожої кінноти. Зміцнив тоді свій наступ ворог і на нас, поступово відкидаючи нас за кожну хату. Нас було тоді біля 40, а ворога щонайменше 100, а багато ще укривалося за цвинтарем та за горбами.

Горою ж, ліворуч від нас, без перерви, посувалася маса ворожої кінноти, очевидно, щоб оточити Авратин зі сходу та, як ми вже потім довідалися, щоби наздогнати обоз, який, не затримуючися в Авратині, посунув далі. З великим зусиллям доводилося нам утримувати хутори й дуже поволі віддавали ми двір за двором, і, нарешті, москалі остаточно відігнали нас від останньої хати. Тоді ми відійшли, прикриваючи ліве крило піхоти, і так уже слідували до села. На наших очах ворог ще двічі розсипався в лави. За 1,200—1,500 кроків від нашої лінії йшло кілька колон піхоти; її групи усіяли цілісіньке поле. По невдалій атаці на нас одні відходили, а натомість заміняли їх нові групи. Перша лінія кінноти була вже за 500—600 кроків від нас, але по ній не стріляли, підпускаючи ближче. Москалі були вже близько; йшло їх до атаки шабель 250—300. Але ось блиснули вогники рушничних стрілів; чотири, одна по одній, сальви ніби оживили піхоту, й вона з криком „Слава" кинулася до контр-атаки проти ворожої кінноти. Ворог збитий укупу, почав швидко відходити. Ясно було видно на полі коней без їздців, їздців без коней, трупи людські та кінські.

По тому деякий час було спокійно, але незабаром ворог розпочав на нас міцно насідати з лівого боку. Треба було змінити фронт, і піхота, забираючи нас до себе, почала перешиковуватися під час руху. Було наказано всій кінноті зібратися разом і вийти за Авратин, освітлюючи околиці, як аванґард. Переїхавши впоперек через село, ми під гору вїхали до лісу. З краю це був сіяний молодняк, а далі старий ліс. По той бік лісу побачили ми, як лава ворожої кінноти за яких 1,500 кроків від нас атакувала наш обоз, що був під лісом і якого майже не було видно. Дорогу нам було відрізано, і ми не мали змоги боронити обоз. У лісі зєдналися ми з рештою нашої кінноти. Від Авратина ж доносився шум-гамір запеклого бою. Кіннотчик наш, що допіру прискакав, повідомив, що наша піхота ввійшла вже до села, але що назустріч туди ввійшла також і ворожа піхота. Всіх нас опанував непевний настрій, і вирішено посуватися не на північ, як досі, а на захід — молодняками та перелісками, вичікуючи, чи не надійде піхота. Щось за годину кілометрів за 8—9 від Авратина до нас підійшла нарешті наша піхота, а з нею сотники Пащенко та Аксюк. Підполковник Чорний був із нами.

Група учасників 2-го Зимового Походу перед виїздом на Україну в товаристві інтернованих вояків у Каліськім таборі — зліва на право: сидять: 3-ій — полк. Грицько Чижевський, начальник артилерії Повстанчої Армії, 6-ий — підполк. Микола Чижевський, 7-ий — підполк. Іван Шура-Бура (розстріляний у Базарі); стоять у першім ряді: 1-й — козак Рябинин (загинув), 4-ий — невідомий; стоять у другім ряді: 3-ій — підст. Дяченко (загинув), 4-ий — підст. В. Аколовський (загинув), 6-ий — невідомий, 7-ий — підхор. Петро Ромашкин.

Учасники 2-го Зимового Походу: 1) козак Петро Гловацький, 2) козак Петро Ященко, 3) козак Грицько Мельник, 4) інв. Юзефа Лисогорова, 5) козак Володимир Пєшкин, 6) козак Василь Кузьминський, 7) машиніст Микола Діденко († 14 червня 1932 р. у Франції).

В цьому бою сотник Пащенко виявив себе з найкращого боку: весь тягар бою витримав на своїх плечах, заспокоюючи та підбадьорюючи козаків. Майже всі командири сотень, що мали коні, кинули козаків, і тільки сотник Пащенко та сотник Аксюк залишилися на своїх місцях і щасливо вивели піхоту. Облічивши себе, виявили, що нас є біля 80 шабель і 220—230 багнетів при 8 кулеметах. Віз із набоями, на щастя, також був при нас. А під Авратином стрільба тривала далі. Потім уже виявилося, що поперед нашої піхоти йшла застава з 30 людей — вона пройшла село вздовж і на краю села опинилася проти московського батальйону в 250—300 багнетів. Командир нашої застави (прізвища не памятаю) з криком: „Товаріщі, спасайтє“,— кинувся до ворожого командира й, показуючи на ворожу ж кінноту за селом, доповів, що це бандити хочуть оточити піхоту. Москалі, швидко занявши позицію на околиці села, почали обстрілювати своїх. Застава миттю повернула до своїх, які встигли вже впоперек через село вибратися в поле, і приєдналася згодом до нас. Отже щасливий збіг обставин урятував піхоту, навязавши переслідувачам більш як годинну бійку зі своїми ж.

По 20-хвилинному відпочинку піхоти, не зважаючи на те, що козаки просто з ніг валилися від утоми, ми рушили далі, обходячи села. По 2-годинному переході затрималися в лісі. До найближчих сел та хуторів було надіслано кількох кіннотчиків, які й привезли нам віз печеного хліба та іншої їжі. Так відпочивали ми аж до смерку. Тоді ж було зібрано нараду старшини, на якій виявлено, що ми все ж зберегли кращі сили відділу, маємо набої, отже маємо змогу слідувати далі, до наміченої цілі, що й було вирішено. Щождо долі обозу, то докладно довідалися ми про неї, лише повернувши до Польщі, до таборів. Московська кіннота його запримітила й погналася за ним. Нагнала за 4—5 кілометрів від Авратина. Спочатку наші відстрілювались, а потім пішли врозсип, тим більше, що їхали рівнобіжно з лісом по самому його краю. Підполковник Палій із 12 людьми на конях скрилися в лісі, а потім щасливо перебралися через кордон до Польщі; те саме також пощастило й підхорунжому Демченкові із 9 людями. За відомостями від селян москалі зразу захопили лише біля 20 ранених, 10—15 обозників і 1 кулемет із тачанкою. Більшість же кінних і піших розсипалася по селах і залишилася там, наприклад підстаршина Маслюк із кількома козаками; дехто з них перебрався потім за кордон.

Разом відділ наш стратив тоді біля 180—190 людей, правда, більшість із них беззбройних. Мушу зазначити, що оскільки підполковник Палій, бувши здоровим, підчас бою завжди був на місці, остільки ж легке поранення в мязи стегна навиліт без розтрощення кости спричинилося до того, що в рішучу хвилину він розгубився. З обозу ж можна було виставити щонайменше 20—30 піших вояків із рушницями й біля 20—30 кіннотчиків, цілком озброєних. Трудно судити, може й добре сталося, що обоз заїхав так далеко наперед і відтягнув на себе ворожу увагу, хоч і сам загинув. Але, здається, теж саме можна було зробити, залишивши в Авратині озброєну

частину кінних та піших із кулеметом і повною фурою набоїв та піроксиліну, як рівно й канцелярію, тим більше, що в Авратині було призначено місце для зєднання. Особливо зле було з канцелярією, бо до цього походу було взято цілу канцелярію 5-го кінного полку з заготовленими формулярами старшин. Частина таємних наказів походу, здається, таки досталося ворогові.

Смерком через Мильне (де, між іншим, стояв цілий полк московської артилерії без жадної охорони, і захопити якого було дуже легко, але в той час не це було в нас у голові), перейшовши через залізницю, прибули ми до Врублівки. Тут уночі випав перший сніг, який ще погіршив наш настрій, але на ранок він уже станув. У Камінцях ми затрималися й простояли цілий день 2 листопада. Удосвіта на 3 листопада вирушили (вирішено посуватися більше вночі) і через Бульбичі, Козарки, Буду-Голубинин та Пружину прибули до Курчів, де й простояли цілий день 4 листопада. Протягом усього цього часу нічого не трапилося, тільки піймали розвідчика 5-го московського червоного карного відділу, дуже добре одягненого; обеззброїли його й розстріляли. Розвідка наша працювала добре, і ми небезпечні села, де стояли відділи червоних москалів, обминали, не даючи їм можливости примітити нас. Далі й уночі, і вдень пройшли ми Давидівку, Сл. Небіжу й Сали; по дорозі розвідка знову ж піймала 4 червоноармійців. Йшли лісами, полями й невеличкими хуторами.

За Салами я був якраз у передовому розїзді. Вже сутеніло, коли запримітили ми біля одного хутора гурт людей і серед них промовця. Виявилося, що це був московський аґітатор. Він зрадів, побачивши нас, сам підійшов до нас і запитав, звідки ми. Його, зрозуміло, було заарештовано й трохи далі розстріляно.

На ніч затрималися ми в Старій Буді. Там було всього яких 15—20 хат; навколо в лісі були ще хутори; кілька хат було ще за річкою. Відділ наш завжди розміщався так, що в хаті ставало по 15 — 20 козаків піхоти або по 4 — 5 кіннотчиків. Такий стан розміщення відбивався на піхоті, бо господарі на таку кількість людей могли щонайбільше дати хліба або наготувати картоплі, та й то, коли стояли не менш годин двох. Кіннота, яка мусила годувати й коні, містилася в хатах меншою кількістю й завжди діставала їжу.

Увечері в згаданій Старій Буді затримали ми двох московських комуністів, що мешкали в лісі на хуторі, й розстріляли їх. Мали стояти тут цілу ніч, але годині о 4—5 з лісу почали густо стріляти по селу. Наша піхота почала відстрілюватися й одержала наказ виходити за село дорогою. Коли вискочили ми (нас, кіннотчиків, було в хаті 4) й осідлали коні, то з ліску вибігло, стріляючи по нас, 5—10 москалів. Одстрілюючися від них, ми наздогнали наш відділ вже за селом. Очевидно, москалів було небагато, бо по кількох сальвах нашої піхоти вони замовкли. Перевіривши себе, виявили, що бракує 16 людей, які ночували за селом. Мабуть, москалям пощастило захопити їх там, або вони самі розбіглися по хуторах.

О годині 6 рано 7 листопада ми вирушили далі. По дорозі до

Буди Пісковської спіймали двох москалів,—комуніста й партійну комуністку, які їхали кудись фурманкою. В самому селі спіймали „взводного“ командира і 6 червоноармійців, а далі знову 5 (з цих 11 — 9, як мобілізованих, звільнили). За цим селом до аванґарду, в якому їхали хорунжий К. та я, підїхав сотник Антончик, і ми, силою до 30 шабель, поїхали до с. Облідки, де за відомостями були червоноармійці; відділ же мав обминути село з боку. В кроках 150 від села біля хати при дорозі стояло 5 червоноармійців, очевидно, з карного відділу, бо добре одягнених і озброєних. Сотник Антончик із 5 кінното чиками підїхав до них і став розмовляти, але червоні, очевидно, щось запідозріли, бо стали тікати, наші погналися за ними, одного забили, а решта втекла. Тим часом по нас почали стріляти з села з кулемета й рушниць; ми відповідали. Одна з куль перебила сотникові Антончикові ногу, і він упав із коня. Звідкись зявилася підвода, на яку покладено сотника Антончика, і ми швидко відїхали до відділу. Так стратили ми одного з найхоробріших старшин.

По відпочинку в Нянівці нічним походом перейшли Ялівку та по короткому відпочинку в Писарівці рушили далі. Під Писарівкою з лісу підійшли москалі, обстріляли колону ззаду перед входом до села. Одна сотня й арєрґард (12 шабель кінноти) почали відстрілюватися з-поза крайніх хат. Тим часом обоз і решта піхоти ввійшли до села й прослідували далі. Пізніше відійшла від нас і піхота. Москалі, силою до 50—60 шабель і досить великої розстрільни піхоти, насувалися на село. Відходячи й одстрілюючися з-за кожного закруту вулиці, ми дали можливість піхоті відійти за лінію вогня і, тримаючи москалів не далі, як за 500 кроків від себе, відходили за село через ліси й Слободу Пчелинську. Тут московська колона значно збільшилася, а аванґард її посувався за нами без перерви за 500—600 кроків, обсипаючи нас кулями. Так тривало аж до 12 години, коли наша кіннота під якимись хуторами заховалася в лісі при дорозі, пропустила нас і москалів, а потім обстріляла їх і атакою вигнала за хутори, захопивши 2 коней та забивши 4 червоноармійців. Тоді москалі трохи відстали й дали нам можливість пройти з 4 кілометри до ближчого лісу. Тут наша кіннота знову зупинилася і, коли москалі наблизилися, обстріляла їх.

Потім вся наша кіннота послідувала за колоною, залишаючи, яко арєрґард, 20 шабель із завданням розібрати й спалити міст через річку в с. Любарцях. На чолі арєрґарду стояв сотник Меринів. По годинному переходові, пройшовши ліс і кілька кілометрів полем, ми ввійшли до села. До річки залишилося кроків 100, коли побачили, що іншою вулицею навперейми нам улетіла добра сотня ворожої кінноти. Чвалом переходимо міст, спішуємося, залишаючи коні при паркані цвинтаря; восьмеро з нас зриваємо міст із тесаних кругляків і пускаємо по річці, а решта з коней стріляє по москалях, ховаючися за хатами. Москалі впрост із другого берега відкривають по нас вогонь із рушниць і двох „Люїсів“. Сотник Меринів і Березницький перескакують на протилежний бік до москалів і кидають в них ґранати. Ми під сильним огнем за яких 40—50

кроків поспішаємо до кінця розібрати міст. Вертаючи зі своєї шаленої виправи, сотник Меринів наказує відступати. Біжимо до коней. Перед нами дорога під ворожим обстрілом круто йде під гору. Коні наші, очевидно від переляку, положилися. Перестрашений втратою коня підбігаю до нього, але він устає, встають і інші. Миттю рушили ми під гору під рясним обстрілом москалів. Москалі на конях проскочили на міст, але переїхати через нього було не можна. Кількоро з них спішилися й уживали заходів, щоби направити міст. Ще хвилина—і ми були вже за згірям, поза ворожим обстрілом. Дивна річ—більше 5 хвилин були ми під сильним вогнем 80—100 рушниць та двох скорострілів, а з нас нікого не було ранено, і тільки двох коней трохи подрапано.

З кілометр від місця сутички наша колона стала в бойовому порядкові на узліссі. Підпалити міст нам не пощастило, отже, ясно було, що москалі досить скоро зможуть його направити.

Командування наше, щоби покласти край переслідуванню, вирішило дати бій. Ми, кіннотчики, дістали наказ вийти на протилежний бік лісу й очікувати там на дальші розпорядження, висилаючи розвідку наперед до залізниці, яку мали перейти. Бою нам, що були на розвідці, не пощастило бачити, але оповідали потім, що москалі, певні, що ми відступили, в густій лаві підійшли аж під ліс. Тоді наші обстріляли їх, збиваючи добру частину з коней, а решту загнали назад аж до річки.

Біля години 15-ої 7 листопада колона наша перейшла залізницю Коростень—Київ і затрималася на відпочинок в селі Хрипівці. О годині 4-ій 8 листопада вирушили ми з Хрипівки. В Межеріччях затрималися, бо там був храм. Селяни дуже добре нас прийняли, і змучені козаки відїдалися пирогами аж до години 13-ої, коли вирушили з села. Там же в селі довідалися, що генерал Тютюнник здобув Коростень, і що аж два дні там триває бій. З села ж бачили ми, як по дорозі, кілометрів за 2 від села, посувалися на Коростень колона московської піхоти й обози. По дорозі до с. Пятидубів, до того часу добра погода змінилася, й почав падати сніг. Вже пізно ввечері прибули ми до Кропивної. Все вже було вкрито снігом, а вночі вдарив мороз. Багато ж наших козаків, хоч дехто й придбав уже собі одежу від ворога, все ж було ще зле одягнено.

Цілком інший настрій опанував нас, коли 11 листопада вирушили на Ханів і Марянівку і за селом почали переправлятися через скований уже при берегах кригою Тетерів: були вже недалеко від призначеного нам місця зєднання з генералом Тютюнником. Добрий настрій псував тільки сніг, бо тепер скрізь уже буде видно, куди ми пішли,—отже ми переставали бути незримими партизанами.

В безупинному поході прибуваємо 12 листопада до с. Мірчі, де наш аванґард захопив 2 ворожих кіннотчиків. По 2-годинному відпочинку вирушаємо далі й затримуємося на Коблинських хуторах. Там стояли ми аж до вечера 13 листопада, висилаючи розїзди в усі сторони.

Дня 13 листопада прибули до нас 9 кіннотчиків із загону Струка. Самого Струка при загоні не було, бо тоді вже його було забито.

Дивилися ми на представників цього леґендарного партизана, і ставало нам і смішно, і жаль. Мали вони страшний вигляд, із 9-х— 3 були хлопці. Один замість сідла мав мішок. Останні три дні сиділи вони в лісі майже без харчів. І ось на зєднання з такими партизанськими силами йшов генерал Тютюнник, а до всього ще й із таким запізненням. Ясно було, що ціла організація, яку було створено за кордоном, нічого не була варта, що відомості, які надходили до штабу генерала Тютюнника, в більшості були фалшиві. А хоч частина з них і була певних, то прийшли ми запізно. Говорили про це й Струківці. Казали вони, що ще місяць тому було їх щось із 100, а часами й більше (самого кадру) і мали вони по всіх селах прихильників. А тепер—хто ж із цих прихильників пішов би до нас, маючи сніг по коліна, мороз до 10—15 ступенів, бачачи, що москалі переслідують і ловлять „кадру" —бо скрізь видно її сліди.

Опівдні 14 листопада вирушили ми лісами до с. Леонівки, де й розмістилися. Але з відомостей розвідки виявлялося, що в околицях стоять чималі озброєні ворожі сили. Довідавшися, що в Блитчу прибула ворожа піхота, вирішили ми зробити на неї наскок кіннотою. Але москалі нас випередили, бо ми наскочили на них уже кілометрів за 3 від Леонівки, під лісом. Підїхали ми один до одного. І тут допоміг нам начальник загону Струківців. Він почав переговорюватися з москалями, а ми тим часом повернули й почали відходити під обстрілом. Атакувати їх ми не могли, бо стояли колоною на дорозі, з боків якої був півметровий сніг, а вони були в лісі. Так відходили ми під Леонівку під стрілами й затрималися на околиці села. Цілий відділ наш був у зборі при вулиці, бо з протилежного від Блитчі боку також чути було рушничну стрільбу, яка безупинно насувалася до нас. Піхота, що нас обстрілювала, підійшла під село й почала наступати. Застава відходила, відстрілюючися; відходили й ми, діставши на те наказ. А кожний думав, чи не генерал Тютюнник це підходить із того боку, звідки було чути бій. Більшість була майже певна в цьому, але командування наше не спромоглося на рішучий чин, і ми якнайскорше відступили та лісами через Коблицю прибули біля 10-ої години 15 листопада до Рудні Тальської, де й затрималися. Кіннота, скориставши з того, що в селі було кілька кузень, почала перековувати коні на зиму. Біля 13-ої години з боку Коблиці під село підїхав московський розїзд, але його обстріляла наша застава, і він утік, залишивши одного осідланого коня. Зараз же ми вирушили на Рудню Шпилівську, де й перебували до 16-ої години. І сюди підходив розїзд червоних, але обстріляний також відійшов. Через річку прибули ми до хутора Феліги, де стояли до 2-ої години 16 листопада напоготові. Я стояв у заставі, добре бачив, як москалі підходили до річки, але, очевидно, перейти через річку не насмілювалися. Від селян довідалися ми, що до Рудні Шпилівської вночі прибули москалі. Нічним походом через Котюжинські хутори прибули ми до Вахівки й тут затрималися. Не встигли ми ще дати коням їсти, як залунали вісті, що прибув загін Орлика, а ми одержали наказ про вимарш. Справді, на майдані збору був Орлик

із 45 шаблями. Його кіннота мала досконалий вигляд—добірні люди, добре озброєння. Незабаром відділ рушив. Хорунжий К. і я отримали наказ тримати село якмога довше, не впускаючи до нього москалів. До нас прилучився і старшина від Орлика з кількома козаками. Зараз же з 20 шабель обсадили позицію за селом у напрямку дороги, якою прибули до села. Вже за кілька хвилин показалася колона московської кінноти, принаймні шабель у 300 — 400. Підпустивши на 300 кроків, почали ми її обстрілювати, але вже по 10 хвилинах мусили відходити до мосту, боячися, щоби москалі не відрізали нам шлях відвороту. Міст довелося нам переходити вже під сильним вогнем двох кулеметних тачанок. Під лісом ми знову затримались, але москалі посувалися великою масою, і видно було, що їх не спинять наші ріденькі стріли. В 3 кілометрах у лісі догнали ми арєрґард нашої колони, яка, маючи людей на санках, швидко відходила. Але москалі вже наздогнали нас і почали обстрілювати. Відповідаючи їм, ми відходили до колони, яка шикувалася вже до бою. Ліс наповняла ворожа кіннота. Нарешті, побачили ми перед собою готову до бою нашу розстрільну і стали на лівому її крилі. З московського боку свистіли кулі, десь близько туркотів кулемет. Чути було великий галас, залунали крики: „Бандіти, здавайтєсь, стойтє!“ Наші відповідали: „Комунарі, жидівські наймити“. Москалі наблизилися до нас уже на яких 100—120 кроків. Дивився я на нашу піхоту. Почорнілі від морозів їхні обличчя були спокійні. Стояли ми в спаленому сосновому ліску. Нарешті гук від ламаних галузок і дерев збільшився, і з криком „Ура“ москалі кинулися на нас. Один по одному кілька випалів, і піхота наша побігла вперед. По дорозі лежали коні й ранені москалі; їх добивали баґнетами. Від червоних висіли по деревах шапки, шаблі, рушниці, валялося біля 12 людських і кінських трупів; самі вони втікали, аж у лісі гуло. Переслідували ми їх біля кілометра й затрималися лавою. Раптом надійшло розпорядження не стріляти, бо наша кінна сотня, разом із Орликом, мала атакувати москалів з боку. Справді, за кілька хвилин почули ми крики „Слава“ і стрільбу. Видно було, що червоні втікали, бо стрільба віддалялася. Піхота повернула до обозу й рушила наперед. Тут ми довідалися, що ще на початку стрільби забито кулею в голову поручника Звягина. Швидко нагнала нас наша кіннота, оповідаючи, що москалі в безладдю залишили ліс.

Знову ж ми опинилися в арєрґарді, а колона рушила далі. Старшина від Орлика оповідав нам, що два місяці тому організація його була досить міцна і що тоді Орлик міг дати самої „кадри“ до 2,000 шабель, а охотників міг зібрати багато тисяч. Тоді вони сподівалися нашого приходу, але тепер справа з повстанням є безнадійна. В такий спосіб пройшли ми кілометрів ще з 15, коли знову до нас наблизилися москалі. Тримали вони себе цього разу значно сміливіше, бо, очевидно, що підійшла до них допомога. Наша піхота й арєрґард на лівому крилі зустріли їх вогнем. Вони відступили до молодого лісу і звідти відкрили по нас правильний вогонь, а частина їхньої кінноти пішла оточувати наше праве крило. Тут зустрів їх

Орлик із рештою нашої кінноти й, не зважаючи на значну перевагу червоних, рішучою атакою погнав їх. І так більше години, аж до смерку, Орлик крутився з москалями, виказавши з себе доброго командира. Піхота лише перестрілювалася з рештою червоних і відбила кілька їхніх спроб нас заатакувати. Зі смерком піхота почала відходити. До неї приєдналися й ми, лави ж московські були від нас не далі, як за 100 кроків, але, очевидно, не рішалися вже нас атакувати.

З боєм пройшли ми с. Маківку й біля 4 годин безупинно посувалися швиденько вже колоною. Вів Орлик. Біля години 10—11 затрималися на якомусь хуторі. У двох великих хатах збилося більш, як 200 людей – кожен хтів погрітися. Господарі дали нам 18 буханців хліба, але що то значило для всіх. Я спав, сидячи; біля мене спали інші, то сидячи, то стоячи. По 2 годинах Орлик повів нас далі.

Удосвіта були ми у Блитчі, відпочили біля години і, переправившися через Тетерів, затрималися в Марянівці. Тут надійшла страшна відомість, що генерала Тютюнника розбито, й багато люду загинуло. Крім того розвідка доносила, що скрізь по селах москаля аж кишить.

Не простоявши в Марянівці й пів години, рушили ми далі і цілий день тинялися лісовими стежками, відомими лише Орликові. Під вечір пройшли Ряски і знову затрималися в Марянівці. Виявилося, що вдень через село проходили московські обози, піхота й артилерія. Біля трьох годин стояли ми в селі. Селяни, ніби прощаючися з нами, добре нагодували, а вночі ми рушили до лісу. Там порозкладали вогнища й провели ніч щонайменш на 20-ступневому морозі. Від вогня палило, а ззаду мерзла спина. І цілий наступний день провели ми в переходах по лісах.

Біля півдня стали, і Орлик роздобув закопані, десь ще з осени, відібрані від москалів яйця. Піхота наша аж падала з ніг від перевтоми та голоду. Роздали по 5 яєць на піхотного вояка й по одному на кіннотчика. Але ми відмовилися, бо завжди краще живилися, ніж піхота, і віддали свої порції слабшим.

Орликова розвідка донесла, що скрізь повно москалів, які шукають нас по лісах. На відбутій тут же нараді визнано безцілевість дальшого нашого тут перебування й вирішено вертати до Польщі. Особливо настоював на цьому Орлик, підкреслюючи катастрофальний стан нашої піхоти й абсолютну неможливість переховуватися від стягнених величезних ворожих сил.

Зі смерком рушили — розпочався відворот.

Біла 22-ої години перейшли ми залізницю не більше, як за пів кілометра від московського бронепотягу, який, очевидно, не зауважив нас і відкрив по нас вогонь лише тоді, коли ми були вже далеченько в лісі. Біля с. Кропивного затрималися на хуторах і відпочивали біля 5 годин. Мабуть то був останній наш довший відпочинок.

Ранком вирушили через Санове, Грабовеньку, Тарівці й у них, а може в Луці, Орлик, побажавши нам усього найкращого, — залишився. Не хотів він іти до Польщі.

— У себе в краю,—казав він,—помру зі зброєю в руках.

Слава йому чи його памяті!

Якби не Орлик, то в найтяжчу хвилину не вивели б нас ні сотник Аксюк, ні підполковник Чорний і ніхто інший. Це зміг зробити лише місцевий, досвідчений у партизанці повстанець, яким був Орлик.

Надвечір прибули ми до Городниці і там чули, що ззаду, де розсталися ми з Орликом, іде бій — це Орлик веде бій, затримуючи червоні орди московські, що переслідували нас.

Вже смерком до Городниці прибула розвідка з 5 червоноармійців на підводах; її захопила наша застава. Діставши від полонених нові відомості про ворожі сили, ми зараз же вирушили далі. І розпочався справді божевільний похід. При 25 — 27 ступенях морозу проходили ми села за селами, затримуючися найбільше на 2 години для відпочинку та щоб нагодувати коні. До 20 годин щоденно, від 20 листопада й аж до хвилі переходу кордону були в поході, а за нами весь час ішли червоні. Прошли ми Крути, Корніївку, Морочин, Гвоздерне, Синяву, Шеребеньки, Голубин, Нешанівку, Буденівку. По дорозі захопили кількох московських розвідчиків. Їхали ми на санках. Більшість повідморожувала собі уші, твар, на кажучи вже про руки й ноги.

В одному з сел відстали від нас (певніше покинули) Березницький і з ним 5 кіннотчиків із колишніх партизанів Хмари. Не хтіли вони їхати до Польщі, сподівалися пересидіти лихий час у своєму районі.

В одному з сел стояв московський батальйон. Жартуючи з червоноармійцями, ми, непізнані, проминули село. В якомусь селі відпочивали щось із 4 години. До кордону було тільки 30 кілометрів, але ввечері пішов сніг, і посуватися було дуже трудно.

Ідучи аванґардом, увійшов я до с. Голубичок; в селі було повно червоноармійців. Нас затримав вартовий. Розпитуючи, чи все село занято, чи є вільні хати, де міститься командир, я відвернув його увагу. Тим часом підійшла й колона. Я шепнув підполковникові Чорному, в чому річ — звернули набік і щасливо проминули село, непізнані ніким.

Минули ряд хуторів і вдосвіта підійшли до кордону. Біля самого кордону захопили трьох москалів. Підводи підвезли нашу піхоту аж до польських прикордонних стовпів; селяни дуже щиро попрощалися з нами, бажаючи нам усього найкращого, а дехто з них плакав. Виявилося, що хоча ми й таїлися від них та видавали себе за москалів, але вони добре розуміли, хто ми.

Почало вже добре світати, коли, вишикувавшися в колону, рушили вдруге з рідної землі на чужину. Селяни й підводчики довго ще стояли, дивлячися нам у слід.

Незабаром назустріч нам підїхало кілька польських старшин і чета кінноти. Ще кільки кілометрів — і ми затрималися в селі N. при будинку штабу батальйону. Там ми вишикувалися в чотирикутник. Почали здавати зброю — і тут почалось! Більшість козаків, і то найстарші, плакали, як діти. Польський майор, а за ним

і всі польські офіцери теж не витримували, й один по одному, виймаючи хустки з кишені, заходили до будинку. Деякі козаки, в розпачі, потрощили свої рушниці на дрібні шматочки. Зброї здали: 198 рушниць, 41 верхових коней і 12 запряжних, 6 возів і тачанок, 5 кулеметів Максіма й біля 10,000 набоїв. Старшини позалишали при собі, потай від влади, холодну зброю й пістолі.

Біля 9-ої години розмістили нас у селі. З почуттям хоч і тягару духовного, але спокійні фізично полягали ми спати й безпросипно спали цілу добу.

Не буду описувати дальших подій. Невеселі та сірі вони. Горе переможеним! І хоч нас перемогли лише фізично, хоч не зрадили ми ідеї, та тяжкий був шлях до таборів і тяжке в них потім життя.

м. Білосток у Польщі, 12 січня 1931 року.

В. САВЧЕНКО-БІЛЬСЬКИЙ
Фльоти генерал-хорунжий.

Старший ляйтенант фльоти Михайло Білинський.

(Посмертна згадка).

Народився Михайло Іванович Білинський 17 (4 — ст. ст.) листопада 1882 року в родині заможного дідича на Золотоношчині, Полтавської губерні.

По скінченню Полтавської клясичної гімназії укінчує Лазаревський Інститут Східніх Мов.

Службу військову проходить яко юнкер Балтійської фльоти, а потім вступає й видатно кінчає Петербурзьку Морську Школу. Зараз же після підвищення в ранґу мічмана подається до запасу фльоти й починає службу по Міністерству Фінансів, спершу в Самарі, а потім у Петербурзі. Серед усіх службовців Міністерства Михайло Білинський був улюбленим та поважаним товаришем.

Покликаний на початку Світової війни до воєнно-морської служби, плаває на міноносці „Буйний".

З підвищенням же в ляйтенанти 6 грудня 1916 року одержує посаду помішника командира 2-го Балтійського екіпажу.

По захопленню влади большевиками з великими труднощами пробирається до Києва, куди й прибуває 20 грудня 1917 року. Тут допомагає мені, з наказу генерального секретаря по морських справах Б. Антоновича, формувати Генеральний Секретаріят Морських Справ.

Уже з перших днів він виявив себе як працьовитий, досвідчений і невтомний робітник.

На великий жаль, дуже запізно (10 грудня 1917 року) була встановлена посада генерального секретаря Морських Справ, а тому провадження більш-менш продуктивної праці в звязку з відрізанням від Києва півдня України було майже неможливим.

По звільненню України від навали московських большевиків українсько-німецькими військами Михайло Білинський у скорому часі був командирований до Берліна в справі підписання Берестейського трактату, яко фаховець по воєнно-морських справах.

За час гетьмана Скоропадського служить у Головній Морській Господарчій Управі, яко заступник начальника її й, крім того, призначається членом до комісії сенатора С. Шелухина для переговорів із московськими большевиками.

Коли ж уряд гетьмана Скоропадського почав набирати занадто московського напрямку, Михайло Білинський, яко людина щирого національного почуття й твердого переконання, входить 16 липня 1918 року до складу партії С. С. (соціялістів-самостійників) і приймає найактивнішу участь у справі боротьби зі злочинним напрямком того уряду.

По поваленню Гетьманату входить до складу кабінету Володимира Чехівського, яко морський міністр, а потім і до кабінету Остапенка, яко керівник Морського Міністерства.

По зїзді в Станіславові в березні 1918 року партії С. С. увіходить до складу центрального комітету цієї партії й порушає питання про переіменування партії С. С. в партію У. Н. П. (Українська Народня Партія), яка й бере правіший напрямок.

Коли ж складається уряд виключно з соціялістичних партій лівого напрямку, Михайло Білинський разом із своїми товаришами по фракції подається до димісії й розпочинає завзяту боротьбу з таким невчасним, дуже лівого напрямку, кабінетом.

Але його світла душа весь час рветься до корисної, продуктивної роботи. Залишивши міністерську працю, він береться за формування воєнно-морських частин і відважно бореться з москалями, яко командир Морської дивізії.

Коли ж у 1920 році, при наступі на Київ, був складений кабінет Андрія Лівицького, Михайло Білинський увіходить до цього кабінету, яко міністр внутрішніх справ.

З нагоди такого призначення він пише мені: „...Не гнівайтеся на мене, дорогий Володимире Олександровичу, що я відходжу від праці в морських установах. Гадаю, що це часово, гадаю, що коли ми будемо наближатися до Одеси й почуємо радісний рев нашого Синього Моря; наколи буде відокремлене Морське Міністерство і я одержу в ньому відповідну посаду, — то невідкладно повернусь до попередньої праці. Зараз же обставини часу примушують мене взятися за іншу ширшу роботу, що є невідмінним бажанням нашої фракції, та й крім того працювати в кабінеті пана Лівицького є для мене дуже лесним...“

Під час скликання з еміґрантських українських діячів передпарляменту (Рада Республіки) Михайло Білинський приймає найактивнішу діяльність у цій державній установі й одержує призначення заступника голови комісії по виробленню проєкту конституції Української Держави.

Треба додати, що в особі Михайла Білинського сполучалася й відважна військова людина, й невтомний партійний діяч — і це

останнє його затягало, й він повсякчас поривався до партійної діяльности. Але Михайло Білинський, як правдивий патріот, добре розумів — де й у яку годину він повинен бути. Тому, не зважаючи на пропозиції кабінету Пилипчука, до нього не вступає, а йде в рядах відважних лицарів повстання р. 1921. В дню 24 листопада кладе свою голову разом із вірними синами України біля м. Базару на Волині. Він не віддається до неволі й, коли обступає лицарів московський кат, він двох кладе на місці трупом і останньою кулею з пістоля обриває власне, молоде ще, життя.

* * *

Одному нашому відважному воякові-еміґрантові, що в р. 1923 потай пішов на рідну землю й був у м. Базарі, стара бабуся з села Миньків оповідала таке про смерть Михайла Білинського: „Коли москалі почали оточувати повстанців і хотіли їх забрати до неволі, один із повстанців, дуже високого росту, з округлим обличчям, відскочив убік і почав стріляти з пістоля. Я зі своєю сусідкою бачила, як кілька москалів повалилися трупом, а цей повстанець ще відбіг далі й теж упав. Не можемо напевне сказати — чи він сам себе застрелив, чи застрелили його москалі, але коли через день я зі своєю сусідкою пішли до того місця, де він лежав, то рана була якраз над правим вухом і мав проколотий живіт, але треби гадати, що це зроблено було вже мертвому. Коли ж усіх полонених повстанців, обдертих догола і на ніч запертих у церкві, ранком на другий день повели до Базару й там нещасних розстріляли, й на містечку зробилося тихо, я й дві мої сусідки взяли вночі ряднину та рискалі, пішли до місця, де лежав цей повстанець, уже без чобіт. Зняли ми з нього довгу чорну шинелю, яка вся була пошматована, та й уся одежа його була лихою, повили його в ряднину й, викопавши біля цвинтаря могилу, поховали в ній цю бідолашну людину. Шинелю його ми оце хоронимо, бо кажуть люди, що прийде час, колись за цю шинелю наші дадуть великі гроші".

Шинеля та, як можна судити, і є морською шинелею Михайла Білинського.

* * *

Михайло Білинський був великим оптимістом і не губив надії на вирятування в недалекому майбутньому нашої Батьківщини. В одному з листів своїх до мене він писав так: „...Багато тепер праці то в комісіях, то в пленумі Ради Республіки, то у фракції, а до того я ще тимчасово керую Міністерством Народнього Господарства. Таким чином мотаєшся зранку до пізнього вечора. Рада Республіки працює, потроху входить у нормальний стан парляментарного існування. Коли б прояснився наш політичний горизонт, коли б ми попали на свою рідну землю, тоді, звичайно, цей період, — перехід до парляментаризму, відограв би велику ролю. На великий жаль, поки-

що мусимо лишень жити перспективами, вірою та надією на реальні можливості...“

Та не зміг він довго залишатися без руху, без живої праці. Він без краю любив свою Батьківщину, і за неї так трагічно, але водночас і так славно, так по-лицарськи склав своє життя.

Жовтень 1931 року на чужині.

---

359 кривавих жертв за Україну.

1. Сулима Григорій, сотник
2. Мироненко Кузьма
3. Петренко Іван, хорунжий
4. Тронько Оксентій, фельдшер
5. Мінькер Леопольд, завідувач аптеки
6. Підранівський Андрій, фельдшер
7. Швида Максим
8. Якубовський Павло, фельдшер
9. Решетників Микола, військ. ур.
10. Онофрінчук Гарасим, фельдшер
11. Швидюк Яків, військовий уряд.
12. Єґер Ернест, сотник
13. Погиба Федір, хорунжий
14. Лотоцький Володимир, сотник
15. Грох Митрофан, сотник.
16. Ясько Анастасій, хорунжий
17. Янишівський Федір, сотник
18. Бережний Сидір, курінний
19. Венгженівський Володимир, хор.
20. Сокрут Наум, поручник
21. Збаращенко Олексацдер, хор.
22. Соломонівський Володимир, сотник
23. Чорниш Володимир, хорунжий
24. Бойко Андрій, військ. уряд.
25. Синиця Степан, хорунжий
26. Скорняків Сергій, сотник
27. Василів Олександер, сотник
28. Козин Іван, військ. уряд.
29. Стрижельницький Олександер, хорунжий
30. Кузьменко Митрофан, підполк.
31. Шурабура Іван, підполковник
32. Кибельник Сила, військ. ур.
33 Шевченко Василь, хорунжий
34. Козаченко Микола
35. Крижанівський Павло, військ.ур.
36. Новоленик Євген, хорунжий
37. Зубків Олекса, військ. ур.
38. Завальницький Петро, військ. ур.
39. Корбут Степан, нач. госп.
40. Оручик Іван, військ. ур.
41. Сагусій Євсевій, сотник
42. Солтановський Микола, хор.
43. Попович Василь, військ. ур.
44. Федорів Яків, військ. ур.
45. Стародуб Никанор, військ. ур.
46. Штан Іван, військ. ур.
47. Жуків Микола, військ. ур.
48. Харшевський Володимир, військовий ур.
49. Борисенко Денис, військ. ур.
50. Омелянів Борис, військ. ур.
51. Кривокобильський Мусій, військовий ур.
52. Малевич Михайло, зав. зброї
53. Микуленко Данило, військ. ур.
54. Медведівський - Коваль Василь, військ. ур.
55. Кишківський Володимир, хор.
56. Дараган Іван, хор.
57. Голобородько Микола, військ.ур.
58. Дзячківський Іван, військ. ур.
59. Толюс Петро, військ. ур.
60. Солтученко Михайло, поручник
61. Гаєвський Степан, полковник
62. Невідниченко Петро, військ. ур.
63. Декаленко Петро, військ. ур.
64. Гіньків Михайло, сотник
65. Романенко Степан, військ. ур.
66. Запорожець Данило, військ. ур.
67. Верубович Леонтій, хор.
68. Іваненко Яким, військ. ур.
69. Ходько Борис, хор.
70. Старенький Яків, військ. ур.
71. Зенченко Лука, сотник
72. Чмелівський Станіслав, військовий ур.
73. Кудинський Євген, ранґовий
74. Прохорів-Микитин Іван, військовий ур.
75. Костовський Микита, військ. ур.
76. Крутопіл Яків, військ. ур.

77. Приполок Захар, військ. ур.
78. Федоренко Микола, військ. ур.
79. Мелентіїв Михайло, військ. ур.
80. Тютюнник Степан, військ. ур.
81. Гуцало Михайло, фельдшер
82. Лісовський Олександер, військовий ур.
83. Саківський Микола
84. Лубяний Василь, бунчужний
85. Гуденко Петро, хор.
86. Сускин Павло, фельдшер
87. Сальський Олекса, хор.
88. Хидрик Йосип, військ. ур.
89. Василів Михайло
90. Токаревич Кость, військ. ур.
91. Слеханович Семен
92. Манжула Іван
93. Голуб Артем
94. Вередан Василь
95. Маданюк Степан
96. Хульченко Мирон
97. Стражкевич Борис
98. Федорів Степан
99. Костецький Трохим
100. Повторак Олександер
101. Вергун Семен
102. Данилевський Андрій
103. Рижак Павло
104. Студницький Василь
105. Поліщук Анатолій
106. Шелест Пилип
107. Добровський Гаврило
108. Білокрис Мусій
109. Янишевський Кость
110. Нестеренко Андрій
111. Свиргородський Володимир
112. Сомбун-Капун Сава
113. Зубченко Олекса
114. Кузьмин Яків
115. Камінський Демян
116. Борщевський Тиміш
117. Кузьмин Василь, підхорунжий
118. Олейник Гнат
119. Бичко Степан
120. Бондаревич Станіслав
121. Соколовський Станіслав
122. Тройнюк Юхим
123. Приходський Олександер
124. Очеретний Тиміш
125. Маницький Іван, юнак
126. Плахнин Купріян
127. Топольчук Павло
128. Чорний Клим
129. Стеблин Іван
130. Рудоненко Тиміш
131. Вашкевич Михайло
132. Голуб Василь
133. Мельниченко Олекса
134. Якименко Микола
135. Камянецький Михайло
136. Демянчук Олександер
137. Марчук Степан
138. Анарневський Кость
139. Гатченко Василь
140. Каган Корній
141. Двяненко Микола
142. Аголюк Василь
143. Щербина Роман
144. Проскурня Григорій
145. Мороз Максим
146. Гладченко Ілько, підхорунжий
147. Колінко Іван
148. Чередниченко Степан
149. Єрмаків Георгій
150. Комащук Грицько
151. Пастушенко Іван
152. Сичів Петро
153. Шиманський Карпо
154. Шойків Петро
155. Швець Васипь
156. Кулик Іван
157. Клепаць Ілля
158. Распайнюк Андрій
159. Божко Спиридон
160. Візір Гаврило
161. Баранів Георгій
162. Тарасенко Прокіп
163. Оліндаренко Карпо
164. Крилівський Микола
165. Оболь Левко
166. Бондаренко Оверко
167. Маширів Микола
168. Начило Микола
169. Постелинський Денис
170. Білецький Іван
171. Родвенко Іван

172. Ананів Микола
173. Голоненко Захар
174. Григоренко Микола
175. Киволин Варлам
176. Жир Василь
177. Гловинський Мусій
178. Кран Йосип
179. Харин Василь
180. Кучер Оникій
181. Онищенко Іван
182. Яременчук Петро
183. Чадринський Іван
184. Деменів Володимир
185. Куник Іван
186. Буризин Михайло
187. Сердюк Данило
188. Мещеряків Тиміш
189. Сидоренко Семен, підхорунжий
190. Горків Іван
191. Усько Валентин
192. Мокрицький Денис
193. Федорчук Павло
194. Чумак Василь
195. Ворденюк Олександер
196. Савченко Трохим
197. Радченко Степан
198. Власів Павло
199. Давидчук Влас
200. Паламаренко Федот, хорунжий
201. Балтнян Петро
202. Марків Дмитро
203. Колесник Терентій
204. Свиридів Григорій
205. Бузун Данило
206. Момзаліт (китаєць)
207. Гуменюк Карпо
208. Довгий Юхим
209. Тамощук Михайло
210. Головченко Яків
211. Остремів Григорій
212. Лисогор Павло
213. Кучеренко Федір
214. Коханко Павло
215. Рібот Яків
216. Дробінський Петро
217. Демченко Петро
218. Козловський Тиміш
219. Кайдан Степан
220. Кисличук Іван
221. Плященко Федір
222. Світленко Данило
223. Рубан Іван, підхорунжий
224. Шевченко Лазар, підхорунжий
225. Шапа Гнат
226. Чубко Федір
227. Владинюк Фаїм
228. Гомонюк Сосоїт
229. Щербак Степан
230. Бондар Петро
231. Прокопець Степан
232. Липовський Григорій
233. Усик Автоном
234. Шеденко Микита
235. Ковтуненко Іван
236. Усенко Віталій
237. Музика Василь
238. Аколовський Вадим, підст.
239. Петриченко Данило
240. Ільченко Семен
241. Ворепрівський Кирило
242. Грицарюк Нестір
243. Краковський Максим
244. Щербак Федір
245. Паламарчук Олександер
246. Іванюк Демян
247. Бабич Іван
248. Кушлимський Адам, підхор.
249. Іванюк Василь
250. Слободян Филимон
251. Удалів Олександер
252. Горний Григорій
253. Горбач Іван
254. Бабун Сава
255. Клименко Антін
256. Іщенко Іван
257. Швець Сергій
258. Губенко Зіновій
259. Радій Дмитро
260. Закурдаїв Максим
261. Наавтуст Степан
262. Панченко Юхим
263. Юзинський Степан
264. Власюк Павло
265. Ігенко Микола
266. Іваницький Іван
267. Бортницький Володимир

268. Федоренко Іван
269. Шупин Яким
270. Черній Василь
271. Навроцький Василь
272. Гірич Петро
273. Корнієнко Тиміш
274. Ковальський Дмитро
275. Гоянів Володимир
276. Ашнабуль Захар
277. Славодон Антін
278. Швець Яків
279. Храмів Михайло
280. Горгюнів Олександер
281. Грицишин Олександер
282. Пенукий Михайло
283. Браславський Антін
284. Венглевський Тиміш
285. Дейків Яків
286. Дудар Андрій
287. Слободянський Павло
288. Оперсек Григорій
289. Бідин Павло
290. Герасимук Данило
291. Моцедарський Микола
292. Мец Антін
293. Шкура Мусій
294. Захаренко Спиридон
295. Мердієвський Антін
296. Маринич Петро
297. Шведенко Нестір
298. Чігман Іван
299. Михайленко Яків, чотовий
300. Шиян Микола
301. Приходько Мартин
302. Дрозденко Яким
303. Плавко Трохим
304. Слободенюк Леонтій
305. Долозовський Олександер
306. Олексіїв Іван
307. Скорич Левко
308. Бондаренко Теодосій
309. Вовк Арсен, підхорунжий
310. Силецький Володимир
311. Смокарів Павло
312. Копнюк Леонтій
313. Амдпусько Филимон
314. Швець Федір
315. Шаповків Яків
316. Буравський Андрій
317. Фараонів Мусій
318. Мельник Петро
319. Нарган Сидір
320. Євтиків Володимир
321. Хрустяк Савелій
322. Редькин Макар
323. Маслоїд Василь
324. Гречківський Денис
325. Молот Пилип
326. Крич Василь
327. Кожушко Ілля
328. Ярош Андрій
329. Овдієнко Василь
330. Білевич Броніслав
331. Головко Петро
332. Яцина Василь
333. Барбарика Олександер
334. Кубельський Василь
335. Шекес Семен
336. Черень Аврам
337. Олениченко Василь
338. Шкапа Родіон
339. Шаповаленко Федір
340. Маковецький Павло
341. Бугак Юхим
342. Любко Іван
343. Коваленко Онисим
344. Калашників Олександер
345. Богайський Олександер
346. Яцкевич Степан
347. Кіріченко Олексій
348. Моцик Грицько, підхорунжий
349. Червак Лука
350. Плевак Іван
351. Обочук Борис
352. Шлягун Іпполіт
353. Гавелюк Прокіп
354. Білик Матвій
355. Пешанський Тарас
356. Охвенчук Петро
357. Островський Степан
358. Сидоренко Іван
359. Прохорів Петро.

ГЛІБ ЛАЗАРЕВСЬКИЙ.

Гетьманщина.

(Проф. Дмитро Дорошенко. Ілюстрована Історія України 1917 — 1923 р. р. II том. Українська Гетьманська Держава 1918 р. Ужгород 1930 р. 424 стор. LXXXVI. Ціна 2,25 ам. дол.).

(Докінчення).

На чолі Міністерства Освіти було поставлено п. Миколу Василенка, теперішнього члена Всеукраїнської Академії Наук.

Ця людина, українець із походження, що віддала все своє життя дослідженню української історії, а саме гетьманщини XVII — XVIII в. в. і придбала собі почесне імя в цій галузі, все таки не була до місця на посаді міністра народньої освіти Української суверенної Держави за перших часів її існування.

Чи то мало вплив на нього довге його перебування в лавах російської конституційно-демократичної партії, чи такі вже були риси його характеру, але в нього було прагнення до революційности, так би мовити, в російському маштабі: за часів царату його було увязнено за редаґування газети конституційно-демократичного напрямку „Кіевскіе Отклики"; за часів большевиків його теж було покарано за „контр-революцію", але не за участь, скажім, у „Союзі Визволення України", а за участь у „Центрі дєйствій" — організації суто російській.

Коли ж справа дотикалася українських питань, будування Української Держави, української народньої освіти, він завжди керувався відомим гаслом Столипіна: „вперед на дуже прикручених гальмах". Очевидно, йому задуже імпонувала російська суспільність, він не міг, а може й не хотів відважитися відкрутити гальми.

Він розпочинає свою діяльність, даючи інтервю кореспондентові „Кіевской Мысли" — газети, для всіх відомо, цілком вороже настроєної до українства, й підкреслює, що він проти „крайностей" національного відродження.

9 травня на нараді членів Ради Міністерства він висловлюється проти впровадження примусової українізації, маючи на увазі завойовувати симпатії „майбутньої сили наших часів—буржуазії" (звичайно російської, що вороже ставилася до всього українського).

На посаду другого товариша міністра освіти він запрошує Красуського, одного з фахівців гетьманських часів, що не мав нічого спільного з українством; рекомендує утворювати, головне на громадські кошти, нові українські гімназії поруч із старими російськими, що існували цілком на державні кошти, й де все повинно було залишатися, як за російських часів, тільки додавалося обовязкове навчання української мови й літератури та історії й географії України, але мовою російською, і кінець-кінцем в Українській Державі російські школи стали в упривілейованішому стані, ніж українські, яким не відводилося навіть приміщень.

А два українські університети! Це ж було все таки щось другорядне в порівнянні з трьома російськими.

Шановний автор ніби бажає навіть захищати цю точку погляду тодішнього міністра освіти.

„На Василенка було багато нарікань із боку українських національних кругів... У цих наріканнях була правда лише в деяких чисто формальних справах... до українізації школи на Україні треба було ставитися дуже обережно й тактовно. Так властиво й розумів задачі шкільної політики на Україні Василенко, як український міністр народньої освіти“. (Стор. 339—339).

Правда, на стор. 95-ій II частини „Моїх Споминів“ Дм. Дорошенка зазначено ніби трохи інакше: „Мені прийшлося виступати й проти М. П. Василенка, хоч як я поважав його й любив, коли стало ясно, що він з а н а д т о (підкреслення наше — Гл. Л.) слабо веде національний курс у Міністерстві Освіти“.

На сторінці 339 своєї історії шановний автор продовжує захищати „взятий курс“ у Міністерстві Освіти: „Василенко мав рацію. Історичні обставини складалися так, що українська мова давно вже була витиснена з громадського вжитку (це на Україні—1918 року!). Майже всі освічені люди на Україні вживали російської мови (добре, що, на щастя, були ще й неосвічені!). Українське національне й державне відродження наступило й почало розвиватися так швидко, що далеко випередило нормальний процес розвитку української мови та її поширення серед усіх верств. Та й трудно було вимагати від людей, на долю яких випало серед хаосу війни та революції творити державу й обороняти її зі зброєю в руках, щоби вони позасідали за букварі й читанки й ретельно виучували б мову!“ (стор. 339), — каже шановний автор.

Але ж були й такі, як може це й не дивно, й навіть чимало їх було; а чому ж не можна було вимагати знання української мови від тих, що звуть себе українцями й не тримають зброї в руках? (А за часів гетьмана й не дуже то треба було тримати зброю!). Чому не вимагати було знання української мови від учнів на Україні, надаючи їм усіх засобів вивчитися цієї мови? До розпочаття учбового року гетьманське міністерство освіти мало аж чотири місяці, протягом цього часу мали ж змогу підучитися української мови ті, хто бажав бути за вчителів та викладачів у гімназіях та школах на Україні, не зважаючи нібито на канікулярні часи, бо це ж були

найвідповідальніші часи творення своєї Української Держави, коли кожна година, кожна хвилина повинні були бути на суворому обліку.

Але ж саме життя цілком розбило й міркування гетьманського міністра, й оборону їх із боку шановного автора. Досить сказати, що протягом 1918 року було видано 673 книжки українською мовою! Отже був попит на такі книжки.

Послуга Василенкова була в тім, що він залишив на місці майже весь вищий апарат міністерства, а на цих посадах ще за часів Центральної Ради посідали українці, такі, що, не зважаючи на свою освіту, були добре обізнані з рідною мовою, вживали її, шанували її й створили велике діло в історії України. І цілком слушно зазначає автор, що навіть по поваленні Гетьманату, за часів Директорії, в міністерстві освіти майже нічого не треба було переформовувати. Але треба для більшої точности зазначити, що послуга в цьому головне полягає на апараті міністерства, трохи на міністрі Стебницькім і замало на міністрі Василенкові, що наприкінці своєї діяльности недвозначно заявив себе за прихильника єдиної неподільної, що ніяк не міг примусити себе підписуватися „М. Василенко", а не „Н. Василенко".

У всякім разі Міністерство Народньої Освіти було майже єдине, не лічачи Міністерства Закордонних Справ та може ще Міністерства Шляхів, яке, не зважаючи на всі гальмування з боку самого міністра Народньої Освіти, цілого уряду й влади на місцях, зробило велику культурну справу для України, як нації, як держави.

Справді, міністр шляхів Бутенко був майже єдиний міністр лизогубівського кабінету, що свідомо фактично спирався на національний український залізничний елемент, підтримуючи його зі свого боку й матеріяльно, й духовно. І хоч було це міністерство більмом на оці для інших міністерств, хоч і закидали йому, що воно, замість організуватися, лише українізувалося, але наслідки роботи його були добрі цілком, й „українізовано" було залізниці й апарат міністерства, й працювали українські залізничники як слід. Варт пригадати залізничний страйк, що його запровадили були большевицькі елементи, — і повалення його виключно за допомогою національних залізничних елементів. Майже цілком нормальний рух по українських залізницях уже влітку 1918 року по попередній розрусі яскраво свідчить, що можна було зробити, спираючися на свідомі українські елементи (стор. 311—314).

Не багато доводиться говорити про саму роботу Міністерства Закордонних Справ.

Цілком зрозуміло, що розвиватися успішно вона за тодішніх умов опікування з боку німців змоги не мала, й тому немає нічого дивного, що найважливіші справи: мир із Росією, обєднання з Кубанню, повернення Басарабії, протест проти анулювання з боку Австро-Угорського уряду таємного договору про розподіл Галичини тощо, через ті або ті причини потерпіли, як то кажуть, цілковите фіяско.

Не варт згадувати й за сумної памяті трактат із Всевеликим Військом Донським, що на підставі його аж три округи з українським населенням, навіть не запитавши його згоди, було закріплено за Доном.

Але на Міністерстві Закордонних Справ полягав ще найважливіший обовязок — добросумлінно та гідно репрезентувати за кордоном не тільки українську державність, але й українську національність, доводячи там, що молода держава є не провінція колишньої Росії, яка через ті або інші причини йде на тимчасову самостійність, щоби потім, по відбудуванні Великої Росії, знову злитися з „єдиною неподільною", а що це є цілком незалежна національна Українська Держава, яка знову здобула собі колишню свою самостійність, свою державність і тепер прагне й має на те цілковите історичне право, вже назавжди залишитися такою.

І тому цілком зрозуміле, цілком слушне було здивовання пана Дмитра Дорошенка (тоді ще не члена уряду), коли він довідався, що гетьманський уряд мав на меті на посаду міністра закордонних справ запросити колишнього російського посла у Відні. Шебека, а йому, п. Дорошенкові, запропонувати лише посаду товариша міністра.

„Як можна колишнього російського посла запрошувати на посаду керівника політики Української Держави"? — каже він у своїх споминах „Мої спомини" (ч. II, стор. 89).

Це той Шебеко, що відіграв не малу ролю в російських правих організаціях, що брав участь у відомій делеґації до Яс у листопаді 1918 року, яка мала заявити представникам Антанти, що „перші ж відділи союзник військ принесуть із собою тверде рішення не визнавати окремих державних уформувань, утворених німцями за для розділу Росії" (стор. 411), а між тим цей самий Шебеко мав маєтки на Україні, отже за термінологією шановного автора це ніби теж „український громадський діяч не національного напрямку".

Щодо обсадження посольських посад, то найвідповідальніша й найповажніша справа була обсадити відповідними особами українське посольство в Берліні, що за тодішніх часів, зрозуміло, мало відогравати може навіть більшу ролю, ніж саме Міністерство Закордонних Справ, на всі сто відсотків являючи собою посольство Української Держави.

„На посаду посла в Берліні було призначено барона Федора Рудольфовича Штайнґеля, давнього й дуже популярного громадського діяча в Києві. Малося на увазі обсадити цю посаду людиною, яка зуміла б піднести престиж Української Держави в Берліні. Це у великій мірі й удалось баронові Штайнґелеві" (стор. 152). Оце майже й усе, що сказано в історії шановного проф. Дмитра Дорошенка про берлінське українське посольство за часів Гетьманщини.

Та для більшої „точности" й „повности" не завадило б до цього додати, що барон Штайнґель під час призначення на посаду „відверто заявив, що, будучи по своїх переконаннях федералістом, він не зважується заняти пост, який вимагає оборони самостійности

держави. Але, згодившися в імя добра України взяти на себе предложені йому обовязки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній Українській Державі" (Дм. Дорошенко „Мої спомини" ч. III, стор. 8).

Зазначається також у щойно цитованих споминах, що барон Штайнґель протягом усього часу перебування на посаді посла в Берліні не спромігся познайомитись абсолютно ні з ким із німецьких парляментарних кругів.

„Це була його помилка, яка дала себе відчути" (ч. III, стор. 91).

Як ставився взагалі барон Штайнґель до репрезентації українських національних інтересів, зазначено в тих же споминах: „При зміні (жовтневій) кабінету й зміцненні національного курсу становище барона Штайнґеля могло би стати незручним" (ч. III, стор. 82).

А щодо співробітників берлінського посольства, то краще знову дамо слово авторові „Моїх споминів": „Про них справедливо (підкреслення наше — Гл. Л.) встановилася думка в Берліні, що це „росіяни з українського посольства", а дехто з них був абсолютно чужий українській справі" (ч. III, стор. 10).

Хай читач сам зробить висновок, чи корисні були для Української Держави такі її репрезентанти в Берліні!?

Хай читач сам зробить належний висновок, коли більше на місці були ці „росіяни з українського посольства", — чи коли творилося самостійну Українську Державу, чи коли вже було оголошено курс на єдину неподільну, коли гетьман приєднався до цього курсу, коли сам міністр закордонних справ п. Дм. Дорошенко (правда, опинившись уже не у справ), єдиний, можна сказати, справжній українець у цілому Лизогубівському кабінеті, писав із Берліна до гетьмана виправдального листа „сам уже не знаю чому" російською мовою (ч. III, спомин. стор. 109)?!

Та майже нічого не можна закинути проти українських репрезентацій у Відні з п. В. Липинським, у Софії з п. Олекс. Шульгиним на чолі, тільки треба було б додати, що призначення п. Ол. Шульгина трапилось не на бажання гетьманського уряду, а на бажання... болгарського царя. Ось як оповідають за це „Мої спомини" проф. Дм. Дорошенка: „Ф. А. Лизогуб мав свого кандидата й дуже обстоював його. Але в даному разі допомогло те, що сам болгарський цар Фердинанд, що дуже близько приймав до серця справи Української Держави й дуже тішився з факту її повстання, конче хотів, щоби послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча. Про таке бажання царя зробилось відоме від болгарського посла в Києві проф. І. Шишманова.

Виставлену від Міністра Закордонних Справ п. Дм. Дорошенка кандидатуру п. Ол. Шульгина зустріли в Софії з великим задоволенням, і через те вдалося провести її в Києві" („Мої спомини" ч. III, стор. 11).

Але, не зважаючи на здивовання п. Дмитра Дорошенка, коли не був ще в гетьманському уряді, як то можна колишнього російського посла п. Шебека запрошувати на посаду керівника політики Української Держави, вже по призначенні п. Дмитра Дорошенка на міністра закордонних справ, колишніх російських послів п. І. Коростовця й барона Розена та військового аташе генерала Баженова було призначено на відповідні посади репрезентантів та керівників закордонної політики Української Держави в певних державах (стор. 154—155).

Ще Міністерство Народнього Здоровля й Опікування можна виділити до міністерств „небезпечних щодо українізації", до міністерств, що, як зауважує шановний автор, викликали незадоволення тих елементів, що до української національної справи ставилися або байдуже, або неприхильно (стор. 315).

Але мало був винний п. Любинський, за якого вже доводилося згадувати, в українському напрямкові свого міністерства. Це робили вищі урядовці міністерства, що залишилися ще з часів Центральної Ради й що „мали яскраво зазначену національну українську фізіономію" (стор. 314). Щодо Любинського, то за нього досить сказати, що він не випустив теки з рук і в кабінеті Гербеля, з виразним курсом на відбудування єдиної Росії.

У Міністерстві Ісповідань, за часів міністерування професора Зіньківського, весь час ішла гостра боротьба проти цілком самодержавних прагнень вищих представників російської церкви. Зіньківський не мав рішучости (а може й не хотів цього) виступити проти них цілком одверто, й перемога була за ними.

Лише потім уже (за часів міністра О. Лотоцького) міністерство взяло певний і рішучий курс на автокефалію української церкви „не лише церковну, але й національну українську потребу" (стор. 317—334).

Перейдемо до Міністерства Земельних Справ, міністерства, що повинно було б відіграти величезну ролю для збаламученого моря українського селянства, а що в дійсності відограло найшкідливішу для самого гетьманату.

Поновлення приватної власности на землю, що його було оголошено в гетьманській грамоті від 28 квітня 1918 року, слова й обіцянки самого гетьмана цілком відповідали характерові й психології українського селянства, із цього можна було й неодмінно треба було скористати якнайкраще та якнайскорше. Але гетьманський уряд, як ми вже знаємо, не побажав доручити теку Міністерства Земельних Справ п. К. Мацієвичеві, і на чолі цього міністерства, в діяльності якого були зацікавлені не тільки українські селяни, але найвпливовіші за тих часів великі земельні власники, було поставлено п. Колокольцева.

Великий дідич Харківської губ., вчений аґроном, колишній голова Вовчанської Повітової Земської Управи,—це й усе, що може сказати шановний автор за цього, теж, очевидячки, „українського громадського діяча не національного напрямку" (стор. 63).

Вважаємо за не зайве додати, що цей п. Колокольцев, позбувшись теки в українському уряді, зараз же переїхав до Деникіна, тримав там також теку земельних справ в „особом совещанії", й що навіть сам Деникін характеризує п. Колокольцева, як „правого" („Спогади Деникіна" т. IV, стор. 206).

За товаришів міністра земельних справ були п. п. В. Брунет і Г. Бурлаков, з яких другий теж разом із Колокольцевим працював у Деникіна.

Ці люди, цілком далекі від тодішньої психології українського селянства, дивилися на нього, як на стихію рабів, що повстали, й так же до нього ставилися.

„Міністр земельних справ Колокольцев, досвідчений земський сільсько-господарський діяч, щирий і переконаний прихильник утворення кляси сильних економічно селян-хліборобів, наштовхнувся з перших днів своєї діяльности на опір із боку персоналу власного міністерства, зформованого за часів соціялізації майже з самих есерів. Він зміг приступити до нормальної праці не раніш, як по цілковитій реорганізації міністерства й звільненні найбільш завзятих протестантів, що довело до загального страйку урядовців усіх міністерств і до обвинувачення міністра в поході проти „українців".

Так оповідає шановний автор на сторінці 284 про розпочаток роботи цього міністерства, що чи не найбільше спричинилося до загибелі самого гетьманату.

А коли розпочалася „нормальна праця" в міністерстві, українське селянство почуло, що замість обіцяних і неодмінно потрібних реформ повертаються знову царські часи.

„Злонамірна аґітація ширила чутки не більш, не менш, як про повернення панщини" (стор. 284).

Але ж були якісь підстави, щоб ширити цю аґітацію, щоб цій аґітації вірити.

Що ж давало матеріял для цієї аґітації, як не розпорядження самого міністерства земельних справ?

На місцях запанували земельно-ліквідаційні комісії з майже необмеженими уповноваженнями, що мали розглядати справи про зламання прав власників та орендарів землі по 1 березня 1918 року вчинками окремих осіб, сільських громад та ріжних революційних установ, що мали вирішувати всі справи про повернення відшкодовання за втрати поміщиків під час революції, за користування майном, за засіви, зроблені на поміщицьких землях (стор. 289).

Цілком зрозуміло, кого було поставлено на чолі цих комісій і як ці комісії, повітові старости, державна варта, охоронні сотні почали наводити лад у земельних стосунках на селі.

Не даремно міністр внутрішніх справ Кістяківський зазначав у своєму обіжникові, виданому в серпні 1918 року: „З виданням статута тимчасових земельно-ліквідаційних комісій установлено законний порядок щодо повернення збитків, які мають землевласники, і до повернення одібраних у них маєтків, а також і інвентаря. Тим часом у багатьох місцевостях все ще й досі провадить свою діяль-

ність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять ґвалтовні речі".

Великі землевласники були цілком задоволені, а українське селянство (цього, з їхнього погляду, звичайного російського „мужика") годували обіцянками та ріжними проєктами земельних реформ.

Навіть німці змушені були ставати на перешкоді такій земельній політиці.

Варт пригадати відомого обіжника графа Кірбаха теж у серпні з приводу того, що німецьке командування з міркувань охорони спокою та ладу в країні запротестувало проти вже проведеного з боку Колокольцева в Раді Міністрів закона про підвищення орендної земельної платні.

Кінець-кінцем сам гетьман ізмушений був узяти на себе ініціятиву вирішити земельне питання. Наприкінці жовтня організовано було вищу земельну комісію, на чолі якої не лише номінально, але й фактично став гетьман, головуючи майже на кожному засіданні й примушуючи до скорішого та сприятливішого для селянства вирішення справи (стор. 290).

І лише на початку листопада 1918 року наступник Колокольцева, В. Леонтович, устиг виготовити проєкт земельної реформи, дуже демократичний, на еволюційних засадах, що цілковито відріжнявся від проєкту Колокольцева. Гетьман затвердив цього проєкта, й він мав бути проведений як закон у Раді Міністрів, але це було вже zu spät!

Перший м і н і с т р ю с т и ц і ї за гетьманських часів був професор Михайло Чубинський, із зовнішнього боку ніби цілком відповідна кандидатура, син славетного українського етнографа й громадського діяча, навіть автора українського гімну; за студентських ще років брав участь у перших прилюдних українських виставах у Києві за співучастю Заньковецької й Садовського, але, знову „але", як майже в усіх гетьманських міністрів, українців із походження, — але цей українець зразу ж став давати перевагу чомусь усьому російському перед українським.

Здавалося б, повинно бриніти, як аксіома: в Українській Державі повинен бути український суд, але на цю аксіому за часів гетьманства на Україні звертали дуже мало уваги.

Велику роботу щодо утворення на Україні українського суду розпочав міністр судових справ за часів Центральної Ради, п. Сергій Шелухин: було утворено генеральний суд (законом ще з 17 грудня 1917 року) й апеляційні суди.

До цих установ було обрано не лише добрих, відомих правників, але, цілком зрозуміло, й свідомих українців.

Судові Палати було скасовано, й увесь персонал цих інституцій, що не знайшов собі місця в нових українських, зрозуміло, залишився поза штатом.

Міністерство Судових Справ, що також було зорганізовано на суто українському тлі, добре розуміло, що верхівки судової офіції на Україні повинні бути українські в першу чергу, тоді вже значно

легше буде досягнути, може трохи й повільнішої, українізації периферії.

Новий же міністр гетьманського уряду найперш провів персональні зміни в міністерстві; усунуто досить урядовців, вся провина яких була в тому, що вони були „щирі“, — як тоді висловлювалися, і замінено їх на нових, уся послуга яких полягала в тому, що вони працювали в установах на терені Росії й нічого спільного з Україною не мали.

Українське Правниче Товариство, що налічувало в своєму складі до 100 правників-українців, звернулося до п. Чубинського з пропозицією допомогти йому в нових призначеннях, висовуючи відповідні кандидатури.

Гетьманський міністр, побачивши в цьому нібито замах на свої прероґативи, поставився з призирством до цієї пропозиції і не тільки іґнорував Українське Правниче Товариство, але вважав за потрібне закликати до життя колишнє „юрідіческоє общество“ при університеті св. Володимира, що визначалося ворожим ставленням до українства, й демонстративно сам брав у ньому участь.

Офіційно було зразу ж оголошено, що російська мова в судівництві є рівноправна з українською; це було де юре, а де факто, зрозуміло, після цього мало вже хто мав охоти вчитися та вживати української мови.

Каже шановний автор, що при Міністерстві Судових Справ 20 травня 1918 року було поруч із комісією для перегляду заведення генерального та апеляційних судів (або, просто кажучи, для скасування їх) засновано й комісію по виробленню української правничої термінології. Але, на жаль, примушені ми зазначити, що цю останню комісію призначено було ще на засіданні Малої Ради 24 березня 1918 року.

Ця комісія, де брали участь такі знавці мови, як небіжчик академік Орест Левицький, академік Кримський, професор Тимченко,— за часів гетьманату фактично перетворили себе на комісію перекладу законодавства на українську мову.

Авторові цих рядків довелося працювати в цій комісії, і він пригадує, як швидко та споро посувалася вперед її праця, як досить незабаром було виготовлено переклад „Устава о наказаніях, налагаемих мировими судьями“. Але також памятає він, як із кожним засіданням усе недоброзичливіше ставилося міністерство до цієї комісії, що примушена була потім шукати собі притулку на приватних помешканнях.

Звичайно, що за справу видавання перекладів у міністерстві ніхто й не думав братися.

Як взагалі ставився п. Михайло Чубинський до справ утворення на Україні українського суду, зазначає сам шановний автор, підкреслюючи, що п. Чубинський потім пішов на службу до Деникіна й заявив себе прихильником „єдиної неподільної Росії, стараючись всіма способами „реабілітувати“ себе з українства“ (стор. 65).

Справді, коли п. Чубинський приїхав до Катеринодару, то перш, ніж дістати там посаду обер-прокурора Сенату, він мусив реабілітуватися перед окремою комісією в тім, що працював на гетьманській Україні. Зреабілітував себе п. Чубинський дуже скоро, але цікаво читати його виправдальну записку, а саме, що він цілком несподідано дістав пропозицію обняти посаду міністра юстиції в гетьманському уряді; що на ті часи справу судівництва на Україні було значно підірвано, за часів Ради почалося скасування Судових Палат, звільнення незмінних суддів, утворення вищих судових інституцій, до складу яких входили лише українці, при чому при цих призначеннях міркування національно-політичного характеру нібито часто-густо відсовували назад критерій знання, досвіду й таланту; що німці вмішувалися до судових справ і що йому, п. Чубинському, здавалося за надзвичайно важливе завдання поновити на Україні правосуддя, гідне цієї назви, й виводити його від іноземного вмішування. Дізнавшись від п. М. Василенка, що його, п. Чубинського, орієнтацію на неможливість відокремлення України від наступної Росії, вільної й великої, поділяє й значна частина кабінету, він, п. М. Чубинський, прийняв пропозицію взяти теку міністра юстиції.

Вважає за потрібне п. Чубинський додати, що цю посаду він опосідав лише три місяці й, провівши на Україні судову реформу, подався до димісії, і його було призначено на голову карного генерального суду Державного Сенату (М. Чубинський „На Дону". Донская лєтопісь. № 1, стран. 151).

І дійсно, з початку липня 1918 року Рада Міністрів ухвалила, а гетьман затвердив закон про утворення Державного Сенату замість Генерального Суду та про поновлення Судових Палат.

Це була справді лебедина пісня п. М. Чубинського: розроблюючи проєкти цих законів, він утворив посаду президента Державного Сенату й був, як казали злі язики, такий певний свого призначення на цю посаду, що навіть замовив особливого президентського фотеля. Але цілком несподівано на президента Сенату гетьман призначив п. М. Василенка, а ображений п. М. Чубинський подався до димісії.

Судова реформа, або інакше праця над виробленням закона про Державний Сенат, зводилася до передрукування положення про російський „правительствующій сенат" часів тимчасового уряду, новина була лише в єдності касаційної інстанції для всіх судів без винятку, як цивільних, так і військових.

Новину цю ввів п. М. Чубинський і для Донського Сенату, як він хвалиться в своїх споминах (стор. 138), але забуває при цьому додати, що новину цю він запозичив якраз зі скасованого закону Центральної Ради про утворення Генерального Суду.

І все нове, своєрідне, українське в судівництві було знищено, а знову повстало все, як за старих добрих російських часів. Але що собою являли ті призначення на судові посади за часів Центральної Ради, що були такі одіозні для гетьманського уряду?

На членів апеляційного суду було обрано таких членів ріжних окружних судів із досить великим стажем, як п. п. В. Богомольця, А. Вязлова, Г. Вовкушівського, І. Гусаківського, М. Ботвинівського, М. Міславського, М. Мірного, Д. Мірного, К. Грічука, О. Савицького й мирових суддів: І. Наврочинського й Р. Лащенка.

З них лише один п. О. Савицький (член Київського окружного суду) була людина порівнюючи молода, це був родич Сахно-Устимовичів, і в першому гетьманському кабінеті Сахно-Устимовича п. Савицького висовували навіть на міністра юстиції.

Правда, всі ці люди були справжні українці „національного напрямку", члени українського правничого товариства, але не зважаючи на це, а може й через це, майже всіх їх, по поновленні судових палат, було залишено поза штатом, а в другій судовій інстанції знову стали засідати всі ці колишні члени судових палат, що аж сичали від ненависти до всього українського. „Треба ж було зберігати авторитет українського суду", — каже шановний автор на стор. 376.

І як захоплюється шановний автор, кажучи про утворення Державного Сенату: „Так був зформований Державний Сенат Української Держави, котрий скупчив у своїх рядах цвіт юридичної думки й практики колишньої російської імперії", — каже він, додаючи, що до Сенату ввійшли й такі заслужені діячі українського національного руху, як Дм. Маркович, П. Стебницький, С. Шелухин, А. Вязлов, Б. Кістяківський, М. Василенко та цілий ряд інших (стор. 375). Але цих заслужених діячів українського національного руху й було ж свого часу обрано до Генерального Суду, отже ж не було в Генеральнім Суді осіб, які б не мали права залишитись і в лавах нових сенаторів.

Не зайве було б, до речі, згадати, як цей „цвіт юридичної думки й практики колишньої російської імперії" поставився до найважливішого питання про державну мову тодішньої Української Держави, з якого приводу було доручено дати висновок прокуророві загального зібрання Сенату, колишньому товаришеві прокурора Київської Судової Палати, відомому монархістові та українофобові, п. Євгенові Лашкарьову; як досить просто розвязав цей добродій болюче питання, висловившися за існування на Україні єдиної державної мови — російської, на підставі... основних законів Російської Імперії, і як „цвіт", уникаючи такого вже аж надто відвертого вирішення, величезною більшістю висловився за офіційне запровадження на Україні аж двох державних мов — російської та української.

Цікаво відмітити, як один із новопризначених сенаторів українського сенату Чебаков, той самий, що разом із Квіцинським, Оберучевим та Кірієнком у листопаді 1917 року стояв на чолі активно ворожого проти Центральної Ради російського руху, що офіційно наказував товаришам прокурора прислуховуватись до всіх прояв українського самостійництва та доповідати йому, як матеріял для наступного провадження судової справи з приводу державної зради,— вже, по утворенні самостійної України, казав одному зі своїх під-

леглих, на заяву його, що він переходить до іншої державної, але суто української установи: „Помните, что оттуда Вам возврата обратно уже не будет“.

А згадати голову Адміністраційного Генерального Суду Державного Сенату п. Д. Носенка, який казав секретарям: „Говорітє со мной по русскі — Вам єто будєт только полєзно, а мнє понятно“, який не міг припустити, щоби на засіданнях, іноді навіть цілком не прилюдних, якийнебудь сенатор доповідав українською мовою, він по цій доповіді брав справу, звичайно писану російською мовою, й уважав за обовязок повторити доповідь уже мовою російською.

Більшість цих сенаторів потім, зрозуміло, опинилася в „Добровольців“.

Ні, на нашу думку, не „точно“ висловився шановний автор, зазначаючи, нібито діяльність п. С. Шелухина продовжував п. М. Чубинський (стор. 371).

Діяльність п. М. Чубинського була зовсім протилежна діяльності п. С. Шелухина.

Цікаві риси п. М. Чубинського зазначені в „Моїх споминах“ Дм. Дорошенка, де на стор. 52, III частини, читаємо: „Коли він в 1919 році, опинившись у Сербії, прочув про успіхи сполученої галицько-української армії (це було напередодні здобуття Києва), то почав робити заходи, щоб якось зблизитися до Правительства У. Н. Р.“

На зміну М. Чубинського прийшов п. Олексій Романов, прокурор Віленської Судової Палати та член надзвичайної слідчої комісії за часів Московського Тимчасового Уряду.

За нього, правда, спочатку ще писалося в газетах, що він є син української письменниці Одарки Романової, але незабаром і з цим замовкли.

Сам шановний автор зазначає, що це був переконаний „русофіл“, який завзято боронив право російської мови (стор. 66). Згадує за нього в своїх спогадах і п. М. Чубинський, який і запросив п. О. Романова до себе в товариші. На Україні, каже п. М. Чубинський, п. О. Романов тримався примирчих поглядів, за українця себе не видавав, самостійником не був, у Катеринодарі поводився стримано, але, коли дістав у добровольців високу посаду й коли добровольці захопили Київ, то називав усіх своїх попередніх співробітників самостійниками й нагнав на Україні на судових діячів цілковиту паніку (М. Ч. „На Дону“. Донская лєтопісь № 1, стран. 148),

А будучи ще міністром юстиції Української Держави, п. О. Романов у липні 1918 року казав таке, коли було порушено справу про повернення назад одного з недавніх чинів судової офіції: „Вашим переходом на службу в воєнно-юридическоє вєдомство Ви, конєчно, отрєзали сєбє право возвратиться в судєбноє вєдомство даже на прежнюю Вашу должность“.

Увесь секрет же полягав у тому, що військова юридична управа користувалася з „недоброї“ слави українізованої установи, а судова офіція за часів гетьманських міністрів юстиції не являла собою

майже жадної ріжниці зі своїм попереднім станом не лише 1917, але навіть і 1916 року.

За видання хоч перекладів законодавства українською мовою, за складання правничих словників, за якунебудь спробу судівництва українською мовою не було навіть думок. Досить того сказати, що за часів Романова було видано нотаріяльного статуту (зрозуміло, російською мовою), за яким нотарі мусили всі правочини провадити обовязково в рублях, а не в одиницях української монетної системи. Досить того сказати, що за часів Романова урядовці Міністерства Юстиції Української Держави (і це, на жаль, не анекдот) боялися вживати української мови.

Людність почула, що по судах повернулися старі царські часи, а Міністерство Юстиції, нічого не зробивши для Української Державности, лише консервувало особистий склад міністерства, сенату й судових палат до кращого майбутнього—поновлення єдиної неподільної Росії!

І майже нічого не міг поліпшити в цьому відношенні й небіжчик Вязлов, занадто мяка та нерішуча людина.

На чолі Міністерства Фінансів було поставлено п. Антона Ржепецького, відомого в Києві, як радника міської думи правого крила та як свідомого ворога всього українського.

Шановний автор рекомендує його, як високо чесну й порядну людину, і згадує за його добру роботу на посаді голови виборчої комісії по виборах до Державної Думи за часів царату.

Зрозуміло, що від голови цієї комісії до міністра фінансів Української Держави дистанція ще завелика.

Але, зазначає шановний автор, п. Ржепецький, як гетьманський міністр, досяг головного свого завдання — створив українську грошову систему й забезпечив українській валюті високий курс (стор. 263).

Чи ж так воно?

Як відомо, українську грошову систему було запроваджено законом Центральної Ради з дня 1 березня 1918 року, за часів же гетьманату й міністрування п. Ржепецького закона цього вважали за краще доповнити тим, що за державну українську одиницю було принято карбованця, тобто того самого російського „рубля“ з перекладеною лише назвою.

Це мало за наслідок подвійність і тим самим заплутаність грошової системи (карбованці й гривні) і підпирання російської грошової системи, російського рубля.

І даремно Міністерство Фінансів, однією рукою запроваджуючи таку грошову українську систему, другою — видавало закона з дня 17 серпня 1918 року про обмеження ввозу на Україну російських грошових знаків, „щоб захистити Україну від наводнення російськими грошовими знаками“, як зазначає шановний автор на стор. 274,— утворення грошової системи на Україні в карбованцях лише зміцняло обіг на Україні російського рубля.

Не даремно в самостійній Українській Державі на 14 грудня 1918 року курсувало, як цілком повноправних грошових знаків українських на суму біля 3 мільярдів карбованців і російських на суму до 10 мільярдів рублів (Л. Леманов: „Финансовая политика Украины", г. Кіев, 1919 г., стор. 49).

Далі згадує шановний автор за договір—валютну згоду—поміж Україною та Австро-Угорщиною й Німеччиною.

Але ж договора цього, як усім відомо, складено було ще за часів Центральної Ради, а за часів гетьмана було лише підписано його.

І не згадує вже шановний автор зовсім за поновлення цієї валютної згоди 10 вересня 1918 року на умовах значно гірших і тяжких для України, ніж перша.

І всі мононолії, за які згадує шановний автор, правда фактично запроваджено вже за гетьманату, але це спадщина від уряду Центральної Ради.

Як одно з великих досягнень гетьманського Міністерства Фінансів згадує шановний автор за заснування Державного Земельного Банку, підкреслюючи, між іншим, як нібито цілковиту новину утворення в цьому банкові меліораційного кредиту.

Безумовно, меліораційний кредит — це була новина, але слід було б додати, що перші кроки по утворенню цієї новини було зроблено ще 30 листопада 1917 року за часів генерального секретаря фінансів Мазуренка.

Не зайве зазначити, що Державний Земельний Банк було засновано не для того, щоби провести земельну реформу в великому маштабі на користь малоземельному та безземельному селянству, ні, всі його операції мусили бути збудовані на добровільності обох сторін — і продавця, і покупця — за індивідуальними оцінками. Зрозуміло тому, що банк цей і в теорії не міг бути корисним для тієї частини селянства, яка справді потрібувала землі. А щодо практики, то відомо ж добре, що цей банк було засновано, було призначено весь штат із доброю платнею, але протягом усього часу свого існування він не провів і одної операції, навіть виготовлення всіх паперів його було закінчено вже за часів Директорії, коли нікому вони не були потрібні по скасуванні, зрозуміло, банка.

Автор книжки „Финансовая политика Украины (7 ноября 1917—4 февраля 1919 г.), г. Кіев, 1919 г., Л. Неманов, один із найближчих співробітників п. Ржепецького, і який, зрозуміло, незабаром цілком перейшов до табору визнавців єдиної, неподільної, так каже за діяльність гетьманського Міністерства Фінансів, в якому брав безпосередню участь: „В общем украинскій расходный бюджет можно схарактеризовать, как бюджет чрезвычайно расточительный, не считающійся с фактическим состояніем средств казны" (стор. 166 цитованої книжки).

Справді, коли обізнатися добре з фінансовим станом Української Держави, навіть за даними на стор. 278—282 історії шановного пана

професора, то не може не кинутися в вічі дефіцит на протязі 7 місяців у 3,800 мільйонів карбованців.

Міністерством Торгу й Промисловости керував п. Сергій Гутник, колишній голова Одеського біржевого комітету, жид по національності, діяч протофісу, не дуже близький до українства.

Шановний автор примушений із 18 сторінок, присвячених роботі гетьманського міністерства, аж 5 виділити роботі цього міністерства за часів Центральної Ради,—очевидячки, щось тоді та було зроблено.

Не згадує тільки, на жаль, шановний автор деяких кроків гетьманського міністра, як, наприклад, скасування української закордонної делеґації, що її було утворено з великими труднощами за часів Центральної Ради, і що мала на увазі зробити за кордоном потрібні для України замовлення, обізнатися зі станом тамтешнього ринку, тамтешніми цінами; далі скасування державно-торговельної палати, кроки, які були дуже на користь Центральним Державам і дуже на шкоду Українській Державі.

Шановний автор, зазначаючи про складання нового торговельного договору України з Центральними Державами на зміну „Господарського Договору“ з дня 23 квітня 1918 року, каже, що він не мав даних, наскільки було запроваджено до життя постанови цього договору, бо не мав змоги використати книги О. Андерсона, одного з учасників заключення цього договору, „Внешняя торговля Украины в 1918 году“, виданої в Києві ніби 1918 року на підставі українських та німецьких матеріялів (стор. 306).

Ця книга лежить перед нами, видано її в Києві, тільки не 1918, а 1919 року, автор її — один із видатних співробітників Міністерства Торгу й Промисловости, великих російських фахівців, який теж згодом цілком одверто визнав велику, єдину, неподільну Росію,—зазначає, між іншим, що новий торговельний договір був значно тяжчий та шкідливіший для України, ніж складений за часів Центральної Ради (стор. 150).

Взагалі ця книжка на 343 сторінки виключно фактичного та цифрового матеріялу, опертого на українські та німецькі дані, являє собою суцільний акт обвинувачення проти гетьманського Міністерства Торгу та Промисловости, проти політики міністерства, якою керував сам міністр.

Міністерством Продовольних Справ попереду керував Ю. Соколовський, колишній діяч Полтавського Губерніяльного Земства, людина зовсім неприхильна до ідеї Самостійної України, але коли задуже вже розквітла спекуляція в продовольчих справах, він повинен був уступити свою теку відомому — С. Гербелеві. Пан С. Гербель до того часу був „уповноважений українського уряду при австрійському вищому командуванні в Одесі, а перед тим головноуповноважений по постачанню армій румунського фронту, колись харківський губернатор, земельний власник на Херсонщині (знову український громадський діяч не національного напрямку!). Був відомий, як дуже чесний і енерґійний адміністратор, завзятий ворог хабарництва й усяких зловживань та надужить урядовців“. Так ха-

рактеризує його шановний автор на сторінці 65. Забув лише додати шановний автор, що п. С. Гербель був ще й російським міністром земельних справ за царських часів.

При цьому призначенні шановний автор уже зовсім не дивується, як, мовляв, можна колишнього царського міністра запрошувати на міністра Української Держави.

Зайве й казати, що це був свідомий ворог усього українського, людина цілком російської орієнтації й цілком одверто ворожа до самостійности України.

У цитованій вище своїй книзі п. Андерсон так каже щодо політики Міністерства Продовольчих Справ: „Зі слів одного дуже видатного діяча цього міністерства політика ця головне полягала в масовій видачі дозволів на вивіз цукру й узагалі продуктів і скоріше повинна була б зацікавити дослідувача службових злочинів, ніж економіста“ (стор. 72).

Ці зазначені три міністерства, де, так би мовити тривіяльно, було найприбутковіше урядувати, і за допомогою представників яких буйно розвилася на Україні найріжноманітніша спекуляція, були переповнені особами, навіть не української національности.

Праці по них, може іноді й досить специфічної, було багато, й зроблено було чимало, але над усім же по цих міністерствах домінувала ідея відбудування великої Росії, й для неї, цієї наступної незабаром, великої, єдиної, неподільної Росії й провадилася робота. На Україну дивилися, як на тимчасову вивіску, як на базу майбутнього.

Пан С. Гербель, наприклад, оповідав князеві Трубецькому (майже ж уся титулована Росія тоді зїхалася до Києва), що, покладаючи надію на майбутній наступ на північ союзних та російських армій, він навмисне залишив недоторканими величезні припаси хліба й сукна на півночі Чернигівщини та Харківщини, що їх потім там легенько захопили большевики. (Спогади кн. Трубецького „Архив русской революціи“, т. XVIII, стран. 157).

Взагалі в розпорядженні правничої комісії Національного Союзу було дуже багато матеріялів, які яскраво говорили за величезні зловживання, звязані з іменем п. С. Гербеля. Можливо, що це було діло рук його найближчих прибічників. Матеріяли ці було передано до Верховної Комісії, але наступні події стали на перешкоді виявленню їх.

„Розвинення українського руху загрожує відірванням від Росії краю з найурожайнішими ґрунтами, з копальнями камяного вугілля, з багатими покладами руди, соли й інших природніх багацтв, які забезпечують буйний розквіт сільського господарства та промисловости, краю, що прилягає до Чорного моря з прекрасними пристанями“... це уступ із надрукованого в ч. 181 „Кіевлянина“ за 1917 рік протесту професорів Київського Політехнічного Інституту проти сприяння національному рухові на Україні.

І одним із перших підписів на цьому протесті був підпис професора Ваґнера, якому менш ніж за рік довелося бути в складі уряду цього самого „відірваного від Росії краю“, як міністрові праці.

За Державного Контролера Афанасієва, людину досить відому в Києві, можна сказати, що це був щирий ворог і української самостійности, і української національности. Афанасієв узяв потім у міністерстві Гербеля теку міністра закордонних справ і навіть „хитався", як досить делікатно каже шановний автор, у своїй льояльності щодо гетьмана (стор. 423).

Шановний автор бажає змалювати ще українським і Державний Секретаріят, де на чолі стояв п. Завадський, прокурор Петроградської Судової Палати за останніх часів царської реакції, що нібито твердо вів „національний" курс. За помішників у нього були: п. Микола Могилянський, „український етнограф і археолог", і Володимир Романів (брат Олексія), той самий, що, перебуваючи на своїй посаді, відмовився визнати себе за громадянина Української Держави і... залишився на тій же посаді.

Але там же мусить шановний автор із сумом додати, що п. Завадський, опинившися на еміґрації, в своїх спогадах заявляв, що стоїть він за „единство русскаго племени" і проти „всякого сепаратизму" (стор. 66).

А Микола Могилянський у своїх спогадах теж з еміґрації каже: „Я считаю себя русским, отечеством своим считаю Россію" — (ст. 75 його спогадів). Зазначає він, що за часів праці в Державному Секретаріяті — „вєра в будущую Россію" не покидала його (стор. 91). І далі каже, що в складі Лизогубівського кабінету були міністри російського походження: Гербель, Афанасієв, Завадський, й „обвиненіе их в измєнє России (тобто в самостійницьких українських прагненнях) не только фактически не может быть обосновано, но и просто неумно" (стор. 93).

Щодо характеристики взагалі першого Лизогубівського кабінету спошлемося ще на авторитетного свідка, п. Дм. Дорошенка, що входив до кабінету, як міністр закордонних справ. Таке пише він наприкінці липня 1918 року: „Не почуваю під собою ґрунту у внутрішньому становищі краю... Так, як гадаю, мають покликати до кабінету ще двох, трьох, чотирьох українців... тоді справа наполовину вже виграна. Розуміється, зараз же має бути переведена земельна реформа — парцеляція більших маєтків за викупом, амнестія, переміна місцевої адміністрації, зміцнення національного курсу не на словах, а на ділі. Жду всього цього нетерпляче, бо як цього не буде за який тиждень, два, то готовий тратити віру в будь-яку рацію власної роботи й участи в цім правительстві" (Дм. Дорошенко: „Мої спомини", ч. III, стор. 76—77).

А людина, що теж входила до цього кабінету, як помішник державного секретаря, каже: „Міністерство Лизогуба не було сепаратистичним, воно жило надією на відродження Росії (стор. 93 спогадів Могилянського).

Отже, здається нам, що не вживаємо ми кривого зеркала, коли кажемо, що перший кабінет Лизогуба, в значній більшості, складався з людей чужих і ворожих до України й українства!

Зупинимося на хвилинку на титулуванні гетьмана. Шановний автор надає чомусь великої ваги титулу „Ваша світлість“ (стор. 74), але українські кола, що навіть прихильно ставилися до ідеї гетьманату, не могли не вбачати в уживанні цього чужого, цілком неукраїнського слова, знову ж таки прагнення до чогось російського й нехтування старого історичного титулування „Ваша ясновельможність“. Але це між іншим.

„Перші два місяці напруженої праці кабінету під головуванням Лизогуба довели, що основну лінію державного будівництва взято зовсім вірно, і що кабінет виявив повну здатність до ділової праці“. Так заспокійливо починає шановний автор XXV розділ своєї праці (стор. 374).

Але ж уже 8 липня гетьман змушений був звернутися до голови Ради Міністрів із листом, де наведено було чимало дефектів у цій праці. Виявилося, що добір осіб на місцях по Міністерству Внутрішніх Справ, до яких ніби безпідставно одіозно поставилися національні українські круги (стор. 91), справді був невідповідний; виявилося, що населення нічого не знає за намічені аґрарні реформи, що спекуляція процвітає, що широкому громадянству не відома вся лінія державного будівництва уряду (стор. 378).

Отже, якщо на таку прилюдну критику діяльности свого уряду пішов сам гетьман, то цілком зрозуміло, що вона, ця діяльність, не могла зустрінути співчуття й серед національних українських кол. Не треба ж забувати, що це були медові місяці (звичайно, в хронологічному розумінні) існування самостійної України, й ті, що їм було занадто дороге втілення цієї ідеї, може занадто боляче ставилися за тих часів до всякого замаху на цю ідею. Це ж так зрозуміло!

А між тим гетьманський уряд дбав лише за лад і порядок на певній території, що, завдяки збігові щасливих обставин, залишилася від колишньої Росії, ідучи на те, щоб ця територія протягом деякого часу звалася — самостійна Українська Держава, але готував із цієї території осередок для відбудування єдиної, неподільної, великої Росії; досить згадати за залишення російської мови, як державної, досить згадати за знаменитий закон про українське громадянство, де зазначалося урочисто, що всі „російські піддані, що перебувають на Україні під час видання цього закону, визнаються за громадян Української Держави“ (стор. 159).

Цілком можливо, що гетьман (як це свідчать Краснов, барон Вранґель, граф Келлер, князь Жевахов та інші росіяни) був і іншої думки, що він справді мріяв за утворення Самостійної Української Держави, але утворювати державу шляхом компромісів затрудно, а на рішучі кроки гетьман не рішався.

„Гетьман від самого початку свого правління щиро хотів і дуже дбав про порозуміння з українськими національними кругами, щоб обєднати біля українського державного будівництва всі національно настроєні елементи“ (стор. 379).

Але ж ця справа затягалася й затягалася — не через вину національних кол; вони ж зразу, як тільки справа ця від слів перейшла

до діла, дали своїх кандидатів до міністрів, погодилися навіть на меншу кількість своїх кандидатів.

А коли ж гетьман пішов на це? Тоді, коли разом із незадоволенням людности на Україні з діяльности гетьманського уряду зробилася надзвичайно складна й грізна міжнародня ситуація (стор. 391).

І ось тоді, коли гетьман ніби вирішив скласти національний кабінет, коли Національний Союз усе ж таки погодився висунути своїх кандидатів на міністерські пости, тоді десять міністрів із Лизогубівського кабінету, що ніби так дбав за самостійність Української Держави, що ніби „весь час будував Самостійну Українську Державу" (як запевняє шановний автор на сторінці 416), не виходячи зі складу кабінету, демонстративно виступили з „запискою десяти", яку вони подбали найперш опублікувати в „Кіевской Мысли".

В цій записці зазначалося, що для України є два шляхи наперед: або будувати й зміцнювати себе, або дбати про утворення нової Росії, з якою вона перебуватиме в державнім союзі, з якою її вяжуть економічні та всякі інші інтереси (стор. 344).

Цю записку, стаючи, цілком зрозуміло, за другий шлях, підписали міністри: Василенко, той, що в травні 1918 року на зїзді кадетської партії прилюдно казав, що українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою, що Україна може й повинна творитися, як самостійна Держава (стор. 44); Ржепецький, який на тому ж зїзді виголошував свої переконання, що Україна може існувати, лише відокремившися від Росії (стор. 45); Гербель, Гутник, Романов, Зіньківський, Колокольцев, Ваґнер, Афанасієв, Завадський.

Ну й що ж, шановний пане авторе, чи завело українські націоналістичні кола недовіря до першого Лизогубівського кабінету?

Ця записка десяти — це ж було афішування державної зради, й вихід у гетьмана Самостійної Української Держави був один — негайно звільнити всіх цих міністрів.

Але ж знову бажалося дійти якогось компромісового вирішення.

„Гетьман дякував усім (!) міністрам за їхню працю на користь Української Держави й прохав їх залишитися на своїх місцях до зформування нового кабінету (стор. 395); потяглися переговори з Національним Союзом, а тим часом, користуючися з зазначеної записки, відверто піднялася орієнтація на відбудування єдиної Росії й, у кращому випадкові, на вступ до неї на федеративних підставах України.

Протофіс, той самий Протофіс, члени якого в травні 1918 року стояли на ґрунті української самостійної державности (стор. 47), вважав якнайтісніше зближення України й Великоросії за неодмінну умову економічного розвитку обох частин колишньої імперії (стор. 396).

Головний комітет кадетської партії, що за його згодою в травні 1918 року до Лизогубівського кабінету ввійшли кадети: Василенко, Гутник і Ржепецький, в присутності самого Мілюкова, 20 жов-

тня 1918 року виніс резолюцію, де, між іншим, гаряче вітав „своїх товаришів у відповідний для них і для партії момент залишення постів міністрів у кабінеті". „Тількищо оголошена й підписана з їхнього боку записка — з основними думками якої президія заявляє свою повну солідарність — з певністю виясняє принципи, які члени партії провадили в міністерстві (підкреслення наше — Гл. Л.) і вірність яким особливо треба визнавати одверто (підкреслення наше — Гл. Л.) в теперішні дні.

Глибоко віруючи в близьке обєднання Росії на нових основах, Головний Комітет вважає за неприпустиме дальше перебування своїх сочленів у кабінеті, що ставить собі інше завдання. Виходячи з цієї оцінки наміченого тепер курсу політики, Головний Комітет уважає, що вступ членів партії знову до складу кабінету є можливий лише за умовою дійсного прилучення кабінету до основних принципів записки десяти міністрів і рішучого відмовлення від суперечних їм принципів вузько націоналістичної місцевої політики" (стор. 397).

Ці всі постанови, заяви друкувалися на сторінках щоденної російської преси цілком вільно, без жадних перешкод із боку уряду Самостійної Української Держави.

Представники великої земельної власности вислали до гетьмана делеґацію з таких українців, як граф Гайден, Дуссан, син француза вчителя, та Ненарокомов із тим, щоби вони заявили йому, що вони розуміють самостійність, „як тимчасову переходову форму до федерації з майбутньою обновленою Росією" (стор. 405).

„Та не вважаючи,— каже далі шановний автор,— на вплив протофісу й інших кругів, що орієнтувалися на відбудову єдиної Росії з тим, щоби на користь цієї відбудови Україна пожертвувала своєю самостійністю, перемогла течія національно-самостійницька, й 24 жовтня кабінет було остаточно зформовано на основі угоди з Національним Союзом; міністерські портфелі поділено так: Голова Ради Міністрів — Лизогуб, Міністр Закордонних Справ — Дорошенко, Військовий — Рогоза, Внутрішніх — Райнбот, Фінансів — Ржепецький, Ісповідань — Лотоцький, Народньої Освіти — Стебницький, Земельних Справ — Леонтович, Продовольчих Справ — Гербель, Юстиції — Вязлов, Торгу й Промисловости — Мерінґ, Шляхів — Бутенко, Праці — Славінський, Народнього Здоровя—Любинський, Державний Контролер—Петров, Державний Секретар—Завадський" (стор. 398).

Шановний автор дивується далі, що Національний Союз не взяв на себе відповідальности за діяльність нового кабінету й навіть обіцяв стояти до нього в опозиції (стор. 398).

Але в який же спосіб Національний Союз, що втілював у собі все національне, українське, міг підтримувати діяльність цього кабінету, коли „гетьман зупинився на думці ввести спочатку до кабінету кілька окремих міністрів із національних кол, тим скріпити національний курс правительства й покласти початок порозумінню з національно настроєним українським громадянством". (Дм. Дорошенко: „Мої спомини" ч. III, стор. 76); коли до цього кабінету ввійшло лише 5 осіб, висунутих від Національного Союзу; коли на

посаді міністра внутрішніх справ залишався товариш міністра внутрішніх справ із попереднього кабінету; коли пост міністра торгу й промисловости опосів кандидат протофісу, що орієнтувався, як каже сам шановний автор на стор. 398, на відбудову єдиної Росії; коли в кабінеті залишилися п. п. Гербель, Ржепецький, Завадський, які допіру прилюдно заманіфестували свою державну зраду й нічим цього не зріклися?

До речі, дуже жаль, що шановний автор не пояснює, в який спосіб у кабінеті, що ніби являв собою перемогу течії національного самостійництва (стор. 398), опинилися зазначені міністри зовсім протилежних переконань, чи таке вже гнучке сумління було в зазначених міністрів, чи член кадетської партії п. Ржепецький примушений був вийти з партії, зламавши своїм залишенням у новому кабінеті зазначену вище постанову партії з забороною вступати до кабінету, якщо кабінет не прилучиться до основних принципів записки десяти, чи п. Ржепецький на свій страх визнав, що можна ще деякий час не дотримуватися політики „одвертости"?

Це зовсім не був кабінет Національного Союзу, це був компромісовий кабінет із явними ворогами української державности в своєму складі.

І, може, навіть мали рацію ті представники Національного Союзу, що, не задовольняючись цим компромісом, прагнули негайного, цілковитого розриву з урядом (стор. 399).

Шановний автор величезну вагу надає грамоті гетьмана від 22 жовтня 1918 року.

„Здійснення зазначених у грамоті реформ справді могло сконсолідувати Українську Державу, скріпити її й разом скріпити й повагу та авторитет гетьманської влади. Але цього останнього якраз і боялася певна частина української демократії, для якої влада була головним обєктом усіх стремлінь і заходів, для захоплення якої вона була готова йти через найглибші потрясення й руїни й не цуралася найкрайніших демагогічних заходів. Ось чому, однією рукою впроваджуючи до кабінету міністрів своїх кандидатів, керманичі Національного Союзу другою рукою готовили гибіль гетьманського правління і створеного ладу, переговорюючи з ворогами Української Держави й організуючи збройне повстання проти гетьмана", — так обурюється шановний автор на сторінці 402. Але ж забуває шановний автор додати, що зазначена грамота з обіцянками реформ була лише вексель на досить необмежений час і що людність давно вже втратила віру в самі обіцянки, бачачи на ділі зовсім протилежне.

І не цієї грамоти, що колись ще матиме наслідки, ніби боялися представники Національного Союзу, які вже задовго чекали на зміну орієнтації гетьманського уряду, які все ж таки надіслали своїх представників до компромісового кабінету,— вони боялися тих позалаштункових переговорів гетьманських кол теж із ворогами Української Держави — угрупованнями суто російської орієнтації, і бажали ці люди одержати владу не для самої влади, а щоб змінити її на цілком національну, близьку, зрозумілу народові.

Шановний автор дуже незадоволений із представників Національного Союзу, що вони не вірили гетьманові й уживали заходів, щоби не бути захопленими новою лінією політики цілком несподівано.

А невже ж краще було б для України, для її самостійности, якби керманичі національного руху обидві свої руки віддали компромісовому гетьманському урядові, наївно заплющуючи на все очі, і друге „волім під царя восточного, православного“ застало б їх дійсно цілком непідготовленими?

Ні, хоч наша українська демократія, на жаль, майже ніколи не відзначалася пророчим ставленням до майбутнього, але в даному разі це був щасливий випадок. Сам же шановний автор, правда занадто стисло, зазначає, що „політичні настрої ускладнювалися ще тим, що в Києві звели собі кубла представники ріжнородних російських партій і русофільських течій. І ті, й другі хотіли зробити Україну базою для повалення большевиків і відбудови єдиної, неділимої Росії“ (стор. 406).

Цілком одверто існували „Русскій Союз“, „Совет Государственного Объединенія“, „Національний Центр“, „Союз Возрожденія Россіи“, „Русь“, „Наша Родина“, „Монархическій Блок“ тощо.

На терені України вербувалися кадри до російського „Особливого Корпусу“, до суто монархічних: „Южной“, „Северной“ і „Астраханской“ армії, до добровольчої армії, яка в своєму основному пляні розгортання російських озброєних сил ще з початку листопада зазначала, що „частини Росії“, які заокупували німці, є пляцдарм для наступу добровольчої армії до середини Росії, джерело для комплектування тут частин добровольчої армії та район, що постачатиме ці військові частини („Архив русской революціи“ т. XVI, стран. 235). Неначе б і не існувало жадної Самостійної Української Держави.

Герцоґ Ляйхтенберґ у своїх спогадах зазначає, що іноді навіть німецька влада арештовувала офіцерів, які занадто одверто провадили в Києві аґітацію на користь добровольчої армії, але справа кінчалася тим, що через клопотання гетьмана заарештованих звільняли (стор. 168 його спогадів).

„Майже кожного дня,—каже він далі,—вантажні автомобілі везли з України ніби до Донського війська, а на самому ділі, на Кубань до Добровольчої армії набої для гармат і рушниць“ (ibidem, стор. 174).

А між тим в українських частинах був брак набоїв.

„Київ за тих часів, увосени 1918 року, продовжував втягувати в себе всю сіль російської буржуазії й інтеліґенції. Сюди потроху переїздили з Москви й окремі діячі й цілі організації“ (Деникін: „Очерки русской смуты“ т. IV, стор. 184).

І всі ці яскраво антидержавні, антиукраїнські кола провадили цілком вільно найворожішу аґітацію, якої ніхто не стримував; представники правих напрямків цих організацій, військові, члени аристократичних родів — були майже всі колишні приятелі та добрі знайомі гетьманові, й гетьман не зважав за потрібне порвати з ни-

ми, а продовжував підтримувати з ними стосунки, приймати їх у себе.

„Гетьман широко відчинив двері гостинности тим, хто не сприяв відірванню України від Росії, хто вважав відокремлення України від Росії за акт державної зради“ (Черячукін: „Донская лєтопись“ № 3, стор. 170).

Герцоґ Ляйхтенберґ, головний організатор монархічної „Южної“ армії, каже: „У Скоропадського, розпочавши організацію Південної армії, я став бувати значно рідше, щоби не давати можливости його українським соціялістам ставити йому неприємні запитання“ („Спогади Ляйхтенберґа“, стор. 180).

„Особи, що оточували гетьмана, були далеко не на височині свого положення й не цілком йому віддані; більшість із них трималася гетьмана через матеріяльні вигоди, але за опору йому бути не мали змоги або не хотіли. Перебуваючи в його почоті, пробуючи розмовляти українською мовою, вони тут же насміхалися з незалежности України. Багато з них одверто казали, що вони служать Україні через брак чогось кращого. Навіть у гетьманському палаці вони запитували, як і коли зручніше проїхати на Дон і чи не можна там дістати якоїнебудь посади. Особи з колишньої аристократії, що перебували в Києві, генерали, громадські діячі, що знайшли собі там притулок, поміщики з тієї ж України — теж шкодили гетьманові. Прагнучи до кращих умов життя або повернення їм, навіть за допомогою карних відділів, заподіяних збитків, вони за спиною гетьмана провадили аґітацію проти нього ж“.

Це цитати зі спогадів генерала Черячукіна, що перебуваючи тоді в Києві, як донський посол, мав змогу спостерігати настрій серед гетьманського оточення (Черячукін: „Донская лєтопісь“ № 3, стран. 170).

1-го листопада відбувся зїзд Союзу Хліборобів-Власників, тих самих, що колись обрали гетьмана Самостійної Української Держави, і на той зїзд зявилася людина, що нічого спільного ані з Україною, ані з хліборобами-власниками не мала — Пурішкевіч, — і президія зїзду вважала за можливе дати йому слово. Він казав за єдину Росію, й „українські громадяни“ вітали його оплесками.

„На цьому зїзді всі поміщики виявили гостру непримиримість до оголошеної в гетьманській грамоті земельної реформи, що її опрацьовувало Міністерство Земельних Справ“ (стор. 405).

3-го листопада відбулося політичне офіційне побачення між гетьманом і отаманом Війська Донського Красновим, і, коли Краснов виголосив, на думку шановного автора, лише не дуже тактовну промову, що Українсько-Донський союз є початком того великого діла, яке гетьман має довершити, тобто обєднання колишньої Російської Держави в одно ціле (стор. 412),—то заперечень із боку гетьмана ж не було; а було це політичне побачення, політична промова! Qui tacet, consentire videtur — хто мовчить, той погоджується, — каже латинське прислівя.

На цьому побаченні вирішено було також і долю монархічної „Южної армії“ — її офіційно приділено було до Донського війська, й отаман Краснов випросив у гетьмана на цю армію аж 76 мільйонів карбованців та потрібне озброєння (стор. 181 спогадів герцоґа Ляйхтенберґа і стор. 239 генерала Залєського).

Ще 17 жовтня попередня Рада Міністрів ухвалила закон про організацію на місцях добровольчих дружин „для підтримання законности й порядку“.

До цих дружин стали записуватися колишні військові, мало певні з українського національного погляду — зазначає сам шановний автор (стор. 412), — які яскраво тяготіли до добровольчої армії, додає генерал Деникін (його спогади т. IV, стор. 187).

А в статуті цих дружин зазначалося, що факт належности до дружин не є для російського офіцерства фактом вступу на українську військову службу.

Ось за яких обставин керівники українського Національного Союзу обмірковували плян про повстання, вирішивши ж проте не робити його, поки в кабінеті сидять свої люди й поки виявляться хоч якінебудь наслідки праці цього кабінету й узагалі можливість його існування (стор. 399).

Ось за яких обставин траплялися такі випадки, коли до Білої-Церкви, до січових стрільців приїхав військовий міністр і коли він на спільнім обіді із старшиною проголосив тост за гетьмана — вся старшина мовчки, офіційно встала, а коли полковник Коновалець підніс келих за Україну, то вся заля аж загреміла від безперервного крику „Слава“.

І забув шановний автор згадати, як на початку листопада на зїзді вищого військового командування в Києві начальник Українського Генерального Штабу полковник Олександер Сливінський сказав промову, зрозуміло, мовою російською, що, мовляв, час уже скинути машкару, час висловитися всім за негайне відбудування єдиної неподільної Росії, „нашей Родины“.

Цю промову було надруковано в газетах; вибухнув, зрозуміло, скандал, і Сливінський мусив залишити посаду, видавши перед тим наказа по Головному Управлінню Генерального Штабу ч. 198 а, — де зазначалося, що „единый лозунг вдохновлял нас — это скорѣйшее созданіе мощной арміи, столь необходимой для спасенія нашей Родины“ (здавалося б, що Україна була незалежною Державою й рятувати її за тих часів було не від чого) і далі: „нам удалось спасти, устроить и подготовить кадры болѣе, чѣм 60 полков старой русской арміи с органами военнаго управленія со всѣми специальными и вспомогательными частями“... „Я ухожу со своего поста с сознаніем исполненнаго перед Великой нашей Родиной долга“.

Справи в такий спосіб, не зважаючи на присутність представників Національного Союзу в кабінеті міністрів, дійшли до того, що треба було цілком чітко та яскраво визначити, що собою має являти Україна, чи є це Самостійна Українська Держава, чи є це Малоро-

сійське намісництво, генерал-губернаторство, трошки підфарбоване, трошки переодягнене?

І Національний Союз вирішив скликати Український Національний Конґрес. Як же поставився голова Національної Держави до скликання Національного Конґресу?

„Спочатку гетьман поставився прихильно до ідеї такого Конґресу, сподіваючись, що він приведе до консолідації національних течій серед українського громадянства й тим скріпить також і становище держави, тому він хотів дозволити цей Конґрес і збирався сам на ньому появитися і його привітати“ (стор. 413).

Дуже жаль, що занадто стисло й скупо „проливає світло правди“ шановний автор на одну з трагічних та сумних сторінок нової історії України — різкий, корінний, раптовий поворот гетьманської політики від самостійництва до збудування „єдиної неподільної“; може це пояснюється тим, що шановний автор тоді вже перебував у закордонній подорожі, але в цьому велика хиба книжки.

„Гетьман прийшов до переконання“,—каже він,—що треба тимчасово створити такий кабінет, до якого б Антанта поставилася з більшим довірям, ніж до кабінету Лизогуба, і який би потрафив перебути перші важкі часи безпосередніх стосунків із Антантою. І це тим більше, що дістаючи відомості про підготовку повстання з боку Національного Союзу. Гетьман тратив довіря до членів кабінету, що ввійшли туди, як кандидати Національного Союзу, вважаючи їх за несвідоме, може, знаряддя в руках людей, які завзялися повалити гетьманський уряд“ (стор. 413). І далі: „Було ясно (чому ясно?), що Конґрес хочуть використати для державного перевороту. Справа дозволу Конґресу мала вирішитися на Раді Міністрів. Майже половина міністрів — усі пять кандидатів Національного Союзу в тому числі — висловилися за допущення Конґресу, але він не пройшов більшістю одного голосу (сім проти восьми). Гетьманові стало ясно, що він не може цілком опертися на кабінет міністрів у його тодішньому складі, й він вирішив його розпустити“ (стор. 414).

Оце й усе.

„Гетьман зважився на дуже тяжкий крок, який йому в тих трагічних обставинах здавався одиноким рятунком: на проголошення ідеї федеративного звязку з майбутньою небольшевицькою Росією“, — зазначає знову, неприпустимо для історичної праці, надзвичайно стисло шановний автор на сторінці 414.

Правда, шановний автор бажає змягчити цей крок голословним виразом—„на деякий час“,—але це справі мало допомагає. Гетьман України порвав із українським народом, спираючись на росіян.

Цим гетьман хотів нібито урятувати становище України.

А цікаво було б також висвітлити, чи діяв тоді гетьман цілком вільно, цілком самочинно. Бо, цілком зрозуміло, скликання Національного Конґресу 17 листопада більш усього могло загрожувати всім цим союзам возрождения Росії, представникам Астраханської, Добровольчої та інших армій, чи не був він навіть спровокований?

„Усі російські партії, починаючи від крайніх правих і кінчаючи лівими, до хоробливости лякаючись відокремлення України від Росії, з незрозумілою впертістю, хоча б ціною продажу України большевикам, із гаслом: „чим гірше, тим краще“, вели наступ на гетьмана, переконуючи його відмовитися від самостійности й оголосити про приєднання до Росії.

Ці російські партії без перерви переконували гетьмана, що все вже готове, що він залишиться на самоті зі своєю самостійністю, що вже й Кубань, і Дон заявили про своє обєднання з Росією, що вже й Крим, Грузія, Дон, Кубань, Добровольці й Астраханці вбачають Росію не інакше, як єдиною й неподільною, що німці тепер безсилі, що союзники остаточно його погублять, якщо він не виявить свого обличчя, не піде до Росії, що досить йому лише оголосити про це, то весь національний український рух зникне, а за 1—2 тижні 100—200 тисячне військо з людей, що мешкають на Україні й що тепер не бажають йому служити, посунеться разом із добровольцями й Донцями з України на Москву“ (Черячукін, стор. 207—208).

Не даремно 13 листопада 1918 року в газеті „Голос Кіева“ ч. 153 було надруковано два наказа генерала Деникіна, а саме: „Сего числа я вступил в командованіе всѣми военними силами Россіи. Всѣ офицери, находящіеся на територіи бывшей Россіи объявляются мобилизованними“; і другий, що наказував усім старшинам колишньої російської армії свято й непорушно виконувати накази генерала Деникіна, як головного командувача російської армії.

Правда, Деникін у своїх спогадах не визнає себе за автора цих наказів, але аж двічі зазначає, що на підставі цих мітичних наказів всі начальники київських військових частин ніби зявилися до гетьмана з заявою про своє підпорядкування командуванню Добровольчої армії й що ніби це й була підстава для зміни гетьманової політики (стор. 190, 191, т. IV).

12-го листопада 1918 року ввечері по Києву залунали чутки (авторові цих рядків тоді ж перший про це казав із захопленням В. Фененко, віце-директор Департаменту Державної Варти), що до гетьмана прибули вищі представники Добровольчої армії й інших російських організацій і переконали його, що Росія мусить бути єдина, неподільна, і що жадної України не повинно бути.

13-го листопада про це було вже відомо всьому Києву, а 14-го листопада, тобто за 23 лише дні по виданню грамоти, де гетьман усієї України й військ козацьких зазначав, що він стоїть на ґрунті незалежности Української Держави, що зазначені з його боку реформи будуть незрушною підвалиною майбутнього розквіту Самостійної Української Держави, — було видано нову, де вже зазначалося, що „на принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. На цих принципах повинна бути збудована майбутня політика України, їй першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінечною метою буде відновлення великої Росії. Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибіллю для самої України, я кличу всіх, кому до-

рога її майбутність, тісно звязана з будучиною й щастям всієї Росії, зеднатися біля мене й стати грудьми на захист України й Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі всі громадяни й козаки України дадуть сердечну й могутню підтримку“ (стор. 418).

І цю грамоту, мабуть тим же самим пером, що й грамоту з дня 22 жовтня, підписав п. Павло Скоропадський, навіть не зазначаючи вже свого титулу.

Старий кабінет було розпущено, а новий, якому доручалося найближче виконання цього „великого історичного завдання“, доручено було скласти колишньому царському міністрові земельних справ Гербелеві, який також узяв теку міністра земельних справ, підкреслюючи своїм недвозначним призначенням розпочаток нового курсу.

Дуже охоче пішли до цього кабінету колишні „самостійники“, як Афанасієв (закордонних справ), Кістяківський (внутрішніх справ), Воронович (ісповідань), Ржепецький (фінансів), Райнбот (юстиції), Любинський (народнього здоровя), Петров (державний контролер), Завадський (державний секретар). Крім того, теку військового міністра обняв генерал Щуцький, морського — адмірал Покровський, освіти—Науменко, шляхів—Ландеберґ, праці—Косінський, продовольчих справ—Глінка.

„Цей кабінет вважався нібито за тимчасовий, поки наладиться якийнебудь modus vivendi з державами Антанти, а потім кабінет Гербеля мав уступити, щоби дати місце кабінетові з виразним національним українським обличчям його членів“ (стор. 415), — так каже шановний автор. Але, на жаль, обмежується цілком голослівним цим твердженням, не подаючи, що це його власна думка (а шановний автор, як відомо, перебував тоді в Берліні), і не подаючи в противному разі (як це годилося б історикові) підстав для такого твердження. „Вести переговори з українськими діячами національного напрямку було відразу ж доручено П. Дорошенкові“ (стор. 415).

Не з багатьома, очевидно, довелося порозмовляти небіжчикові.

Хотілося б тут трохи освітити момент вступу до цього виразного російського кабінету єдиного справжнього українця—Науменка. Треба зазначити, що в небіжчика одною з рис його характеру було занадто велике самолюбство.

А за часів по лютневій революції він ніяк не міг опосісти посаду, яка б задовольнила це самолюбство.

За тимчасового уряду на куратора київської шкільної округи було призначено значно молодшого від нього, можна сказати до деякої міри його учня, Василенка, а йому довелося опосісти посаду його помішника. Правда, потім його було призначено на куратора, але тоді, коли Василенка було призначено на посаду товариша міністра.

За часів гетьманату той же Василенко був за міністра народньої освіти, а він, дійсно заслужений український діяч, член старої громади, довгорічний редактор „Київської Старини“ тощо, був лише членом Ради Міністрів.

І тому, коли його близький родич Ігор Кістяківський звернувся до нього з пропозицією обняти теку міністра народньої освіти в новоутвореному кабінеті Гербеля, старий, не зважаючи на всі зауваження, умовлення та заперечення з боку рідні та друзів, погодився на це, на свою загибель, бо большевики замордували його влітку 1919 року, саме — як колишнього гетьманського міністра.

„Та проте зовсім не відповідає правді версія, яку поширюють вороги гетьманства, ніби Національний Союз проголосив повстання у відповідь на акт про федерацію, рятуючи, мовляв, самостійність України тощо, та ніби цей акт був підготовлений усією попередньою діяльністю гетьманського уряду",—зазначає шановний автор на сторінці 416.

Таке твердження шановного автора вже зовсім не „точне". У своїм відомім оголошенні з дня 15 листопада 1918 року Директорія прямо зазначила, що „останній зрадницький акт гетьмана Скоропадського про скасування самостійности Української Держави" примусив „залишити мирні заходи" й покликати українське громадянство до зброї.

Шановний автор посилається на те, що нібито небіжчик Р. Лащенко, один із учасників засідання 14 листопада 1918 року, на якому було обрано Директорію, в своїх спогадах каже, що змовники ще нічого не знали за гетьманську грамоту в справі федерації.

Але тут є якесь явне непорозуміння, і може Лащенко каже за формально видану грамоту, бо повторюємо, ще напередодні 14 листопада весь Київ знав про поворот гетьмана до федерації, й небіжчик Лащенко тоді вже казав авторові цих рядків, одному з членів правничої комісії Національного Союзу, що цей поворот матиме за наслідок негайне відверте оголошення повстання проти гетьмана й що незабаром буде офіційно обрано Директорію, склад якої вже намічався.

Шановний автор увесь час уживає заходів довести, що гетьман і його уряд увесь час будували Самостійну Державу, а за федерацію не було й мови (стор. 416).

Коли справді в гетьмана—а думки гетьманів завжди були невідомі народові—весь час була мрія лише про самостійну Україну, то тим трагічніша його доля. Але щодо його уряду, то мимоволі ж згадується надруковане в „Berliner Tageblatt" від 19 серпня 1918 року відоме інтерв'ю голови Ради Міністрів Лизогуба, де він заявив, що керівничі кола на Україні в справі відносин до Росії стоять на ґрунті Переяславської умови і що на цій базі можуть бути укладені майбутні федеративні зносини з Росією.

Лизогубові довелося спростовувати це, — нібито його добре не зрозуміли,—але факт залишався фактом навіть щодо „мови", а щодо постійних думок за це, то й казати нічого.

І ось повстання було оголошено.

Це тепер, коли доводиться згадувати за нього, згадується й за його надзвичайну популярність, і тому робиться мимоволі враження, що це річ була занадто легка.

Але тоді, коли доводилося розпочинати його, це була досить ризикована гра. Правда, надій на українське селянство було багато, гадалося, що й українські військові частини не заведуть, але ж проти були численна російська офіцерська залога, російські формування і, кінець-кінцем, грізні німецькі баґнети.

Повстання було оголошено. Київ, російське та жидівське його населення навіть великої уваги спочатку не звернули на це повстання. Воно дало лише теми для насмішок над цією „авантурою бандитів" у російській пресі, у виступах ріжних російських куплетистів.

Вже на другий день у Києві курсували чутки про те, що повстанців цілком розбито й Петлюру та Винниченка везуть до Києва у великій залізній клітці.

Між тим Київ був неначе завойований. По його вулицях замаячила сила військових у давній російській формі з найріжноманітнішими ознаками на рукавах: тут були й трикольорові національні, й двокольорові монархічні, й навіть цілі іконостаси з хрестами, черепами тощо. Графа Келлера було призначено на головного командувача всіх збройних сил із підпорядкуванням йому всієї цивільної влади.

Ці всі військові поводилися, як у дійсно завойованому місті: реквізували собі силу помешкань (головне українських установ і інституцій), поводилися там у суто вандальський спосіб, нищачи українські прапори, портрети та погруддя Шевченка, вивозячи коштовні речі на праві „воєнної здобичі".

Виявилося проте незабаром, що граф Келлер дуже мало дбає за захист гетьмана Скоропадського, гадаючи самому стати на його місце. Його було усунуто й призначено князя Долгорукова, що в своїх наказах присягався вмерти серед свого війська.

Захищаючи Київ, оголошувалися мобілізації за мобілізаціями. Розліплювано всюди оголошення: „Героем можешь не быть, но добровольцем быть обязан"; але мобілізації ці, не зважаючи на силу російських офіцерів у Києві, на пишні обіцянки російських партій дати військо в 100—200 тисяч,—не давали великих наслідків.

Гетьман трагічно наївно гадав, що своєю грамотою він здобуде підтримку російських кругів, російських офіцерів.

Але ніхто не відгукнувся на його заклик „стати грудьми на захист України й Росії".

Не допомогли ні його наказ армії Української Держави з дня 15 листопада, де він закликав „до схоронення й зміцнення державного ладу", ні його грамота до громадян-хліборобів із дня 19 листопада, де він закликав „утворити свою хліборобську озброєну силу в противовагу розбишакам". Все це було вже запізно.

Українці не мали жадного бажання захищати Росію, яка знову прагнула проковтнути Україну, й цілим натовпом перебігали до постанців. А росіянам абсолютно не була потрібна Україна, як Україна з її гетьманом.

„Мавр зробив своє діло, мавр може відійти,"—так поставилися тоді всі ці росіяни до гетьмана.

Гетьманові довелося дуже скоро розчаруватися в надіях, що акт про федерацію з Росією здобуде йому активну піддержку з боку російських кругів на Україні, особливо серед колишніх російських офіцерів" (стор. 419).

А між тим повстання було надзвичайно популярне, ширилося.

„З наступом Петлюри, з Києва й із України почали панічно тікати росіяни, ті самі росіяни, що ще так недавно доводили, нібито немає жадного самостійницького руху, що все на Україні є на боці росіян. Тепер ці всі проповідники втікали, панічно боячись не тільки Директорії, але й кожного українського козака" (Черячукін, стор. 214).

Повстання ширилося надзвичайно скоро, майже зовсім не зустрічаючи собі опору. Українські військові частини переходили до національного війська. 20 листопада національне військо вже було під Києвом, і Київ тоді було би вже взято, якби не „Велика салдатська рада" німецького війська; вона була склала з національним військом договір про невтралітет, але гетьманський уряд виплатив цій раді мільйон карбованців (авторові цих рядків самому довелося взяти документи з приводу цього у Військовому Міністерстві 15 грудня 1918 року), і німці—ніби й невтральні—не допускали національного війська до Києва.

Ось через що боротьба за Київ „затяглася", бо по суті жадного опору майже не було, російські офіцери, що ще залишалися на Україні, не бажали битися, надіючись, що ось-ось прийде військо Антанти, про що майже щодня оповідав знаменитий консул Ено, і знищить усіх цих „бандитів".

За цих днів облоги Києва там було надзвичайно урочисто поховано кількох офіцерів, нібито замордованих від „петлюровцев".

Але, як виявилося потім, трупи вбитих під час бою кількох офіцерів, уже по смерті їхній, було препаровано в такий спосіб, що вони мали вигляд дійсно замордованих. І це не допомагало, ніхто не хотів іти на фронт, усі воліли втікати з Києва.

І найвойовничішим із усіх оборонців Києва, здається, був міністр внутрішніх справ Кістяківський, що по кілька разів денно обїздив фронт.

„При такому стані речей оборона Києва ставала все більш безвиглядною" (стор. 423).

Дійсно, що ж залишалося в Києві з Української Держави? Один гетьман, та й той зрікся її самостійности!

І треба поставити йому на великий плюс, що він, людина військова, великої особистої хоробрости, зі славетним бойовим минулим, не взяв сам участи в воєнних подіях проти українського народу.

Гетьманський уряд спробував викликати для безпосередніх переговорів полковника Коновальця, що стояв на чолі осадного корпусу; при чому, коли той автомобілем під білим прапором їхав через Святошин, офіцерська дружина генерала Кірпічова захопила його ніби в полон і хтіла покінчити з ним, як із „бандитом"; ледве пощастило це припинити. Ці переговори Коновальця з Дорошенком, зрозуміло, не дали жадних наслідків.

13-го грудня 1918 року німці, що вже не бажали залишатися далі на Україні, знову заявили національному військові про свій тепер уже справжній невтралітет. Нечисленні російські офіцерські загони зараз же опустили весь фронт і 13 грудня ввечері зібралися до будинку колишньої Центральної Ради, поклали зброю й здалися на ласку переможця, а національне військо почало вступати до Києва.

„Тоді гетьман, бачачи, що надходить кінець, і бажаючи припинити дальше пролиття крови, рішив відмовитися від влади й на швидку руку написав своє зречення. Воно було зформульовано в коротких словах:

„Я, Гетьман усієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоби вивести край (?) із того тяжкого становища, в якім він перебуває. Бог не дав мені сил справитися з цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади. 14 грудня 1918 року, м. Київ. Павло Скоропадський“ (стор. 424).

Для більшої „точности“ слід зазначити, що в даному разі зовсім непотрібне було „бажання припинити дальше пролиття крови“, бо зранку 14 грудня його майже вже зовсім не було: оборонців Києва вже фактично не існувало. І лише щось із 30 осіб із інструкторської школи старшин залишалися озброєні при гетьманському будинкові, та й то через те, що їм зранку 14 грудня було наказано зачекати, поки не дійдуть до гетьманського будинку військові частини Антанти, що ніби вже висадилися на залізничному двірці (це дані окремої слідчої комісії при штабі Осадного, а потім Січових Стрільців, корпусу, на чолі якої стояв автор цих рядків).

О першій годині вдень із гетьманського будинку виїхала переодягнена, закутана висока чоловіча постать. Падав невеличкий сніг; постать ця проїхала повз покопані тут же на Інститутській вулиці, біля самого будинку, шанці з дротяними загорожами, де стояли кинуті напризволяще гармати та кулемети, проїхала нечищеними, засипаними снігом улицями.

Чи згадувалося їй тоді, як чудового квітневого ранку вона вперше виходила з цього будинку і яким блискучим здавалося тоді майбутнє; скільки надій покладалося на нього?

На одній із малолюдних тоді вулиць ця постать зникла.

А ще трохи згодом останні оборонці гетьманщини, побачивши, що в будинку вже абсолютно нікого немає й нічого ще не знаючи про зречення гетьмана, поскладали зброю й розійшлися по своїх помешканнях у Києві.

. . . .

Гетьманщина скінчилася.

Великі можливості надавано було гетьманові Павлові Скоропадському, та не зумів він, чи то дійсно не зміг, із них скористатися. Хоч і взяв він гетьманську булаву не за згодою всього українського народу, хоч і поставилася до нього навіть більша частина народу зразу ж майже вороже, але ж від нього цілком залежало це змінити, це виправити.

Негайні, цілком тоді своєчасні, потрібні земельні реформи, добра місцева адміністраційна влада, що відповідала б духові українського селянства, пригорнули б йому прихильність цієї наймогутнішої верстви українського народу; негайне утворення національного, хоч може й не дуже великого, але міцного війська, зразу б зміцнило Українську Державу й поставило б її, цілком консолідовану, навіть по поваленню німців, в іншому світлі перед Державами Антанти.

І всі ці реформи, ці міроприємства, цілком дотримуючись на Україні українського ж національного напрямку, він мав би змогу запроваджувати цілком спокійно під охороною наймогутнішого німецького війська, на зразок якого та за допомогою інструкторів якого, він би й утворював українське військо.

А на компромісах держави збудувати ніколи не можна. І перед гетьманом Павлом Скоропадським були два шляхи: один із українським народом — до будування Самостійної України, другий із російською аристократією, з російськими або цілком зросійщеними великими землевласниками, капіталістами, промисловцями — до відбудування єдиної неподільної Росії.

Були два цілком протилежні й національно, й соціяльно шляхи — або-або...

Але йти вперед можна було лише одним шляхом. А гетьман увесь час топтався на роздоріжжі, прогаяв усі можливості, а коли вдарила дванадцята година, він опинився на цьому роздоріжжі цілком насамоті.

І тим трагічніша його постать, бо ця його нерішучість катастрофічно відбилась не лише на його власній долі, а й на наступній долі всієї України, до чого поставитися байдуже він, безумовно, не міг.

Великі можливості було дано Павлові Скоропадському за часів його гетьманування, та не зумів він, чи то справді не мав сили з них скористатися.

* * *

Наприкінці дозволимо собі кілька припущень.

Перше наше припущення: шановний автор, видаючи свого (немає й мови, дуже цікавого й коштовного) твора, мав, між іншим, на увазі підкреслити й довести людності, що „українські діячі національного напрямку“ зробили велику історичну помилку, проголосивши повстання проти гетьмана, тим самим поваливши не тільки політично, економічно й культурно-освітньо творчу гетьманську державу, але взагалі українську державу, і що, коли б не було проголошено повстання проти гетьмана, українська держава квітнула б і розвивалася й тепер.

Отже дозволимо собі друге припущення.

Припустімо, що повстання проти гетьмана не було б проголошено, що „українські діячі національного напрямку“ погодилися б із тим, що „Україні першій належить виступити в справі утворення всеросійської федерації, якої кінечною метою буде відновлення великої Росії“.

Що ж би трапилося тоді?

Очевидно, „всі збройні сили Росії“, з генералом Денікіним на чолі, розгорнулися б на пляцдармі, на „частині Росії, яку окупували німці“, очевидно, до цих сил увійшов би й „Особливий корпус“, і українські кадрові корпуси. Охоче припускаємо, що на чолі їх було б поставлено п. Скоропадського, не знаємо тільки, чи як гетьмана, і не знаємо, чи носили б українські корпуси назву „Українських“, чи не були б це поновлені „болѣе, чѣм 60 полков старой русской арміи с органами военнаго управленія, со всѣми спеціальными и вспомогательными силами“?

І припустімо далі, що ці „збройні сили Росії“ (білої) перемогли б збройні сили Росії (червоної), і замість червоного прапора на мурах Кремля замаяв би трикольоровий прапор.

Яка ж була б доля жовто-блакитного прапора?

Тут уже не треба припускати, тут досить ізгадати лише другу половину 1919 року й окупацію Деникіна на українських теренах.

Ріжница була б тільки в тім, що 1919 року Деникін ще був далеко від досягнення своєї мети, а в припущенні нашому він би досягнув її, поновивши всю колишню Росію, а знаємо, що апетит надходить під час, коли їмо.

І коли в 1919 році слово „Україна“ було викреслено з обігу, коли гетьманським діячам доводилося реабілітувати себе перед Денікіним, коли в Ростові лише на перших кроках щось белькотіли про право „малороссійскаго языка“, коли з призирством відкидалося всякі пропозиції співділання з українськими військовими силами, коли Україну, яка іноді зустрічала Деникіна наївно радісно, не визволяли від большевиків, а наново завойовували, то, безумовно, й у припущенні нашому зникли б із обігу вирази „Україна“, „український“, як вороже сепарастичні, а може і як большевицькі, і добре, коли б генералові Скоропадському, по реабілітації, дано було б посаду генерал-губернатора Малороссійскаго, мабуть дано було б йому лише генерал-губернатора „Кіевскаго, Подольскаго и Волынскаго“, а 1917—1919 рр. було б цілком викреслено з історії великої, єдиної, неподільної Росії, що урочисто б повернулася на своє місце до родини великих держав в Европі.

Ну, а як би трапилося щось інше, навіть імовірніше, коли б під час цих воєнних подій українське селянство, не задоволяючися з накинутих йому великих поміщиків, мирових посередників (цього другого видання земських начальників), повітових старост, охоронних сотень і т. д., і т. д., повстало б стихійно (замість тих попередніх хронічних місцевих повстань), повстало б, ідучи по лінії найменшого опору, за демагогічно провокаційними гаслами московських большевиків, приєднуючися до большевиків; коли б червоні росіяни, маючи такого спільника, подолали б білих, і тим би довелося тікати; коли б большевики не мали б опору на Україні, поширюючи свою владу, може, й значно поза етнографічні межі українські, — чи ж запроваджувала б тоді червона Москва з власної ініціятиви українізацію, чи утворювала б, як не як, а на міжнародньому форумі соціялістичну

радянську, але ж Українську республіку, чи доводилося б їй сприяти хоч і пролетарській, але ж українській культурі?

Безумовно, ні. „З одного казанка їли, одну вошу годували",— і повстала б Російська соціялістична радянська республіка не тільки від „Кавказа до Алтая" та від „Амура до Днѣпра", а й на значно ширших теренах.

Жевріли б де-не-де по теренах колишньої Української держави підпільні культурно-освітні вогники, а в Европі й забули б за цю напів мітичну країну.

І тому, на нашу особисту думку, повстання в листопаді 1918 р. проти гетьмана — була історична неодмінність, велика, суто патріотична, в найкращому розумінні цього слова, справа.

* * *

Як уже було написано попередні рядки, довелося прочитати на шпальтах „Діла" комунікат п. В. Липинського під назвою: „Розкол серед гетьманців".

Уживаючи всіх засобів, щоби добре зрозуміти та усвідомити всі перипетії цього розколу, здається, можна дійти такого висновку: існував на еміґрації Український Союз Хліборобів-Державників, що дотримувався виразної гетьманської орієнтації. На чолі цього Союзу стояла Рада Присяжних, а на чолі Ради Присяжних — голова Ради в особі п. В. Липинського.

Гетьманська орієнтація, гетьманський рух втілювався в „ідеї української трудової монархії, побудованої на співпраці й співдружності автономних і самозорганізованих українських клясів і українських земель, обєднаних в одну націю і в одну державу принципом національної та державної єдности, персоніфікованої в особі невибираного й дідичного гетьмана всієї України та великого князя всея Малия Руси".

Розуміла Рада Присяжних, що „про вибір нового гетьмана на еміґрації не могло бути мови".

Між тим, колишній гетьман Павло Скоропадський заявив Раді Присяжних „про своє бажання відновити свої гетьманські права". Тоді Рада Присяжних, із ініціятиви свого голови, поставила п. П. Скоропадському таку вимогу: „Нехай Павло Скоропадський підпише таке саме, як і всі члени присяжних, заприсяження, нехай вступить, як член, до Ради Присяжних і нехай працює для перемоги гетьмансько-монархістичної ідеї, не як лідер, а як символ, що персоніфікує, і як репрезентант, а тоді Рада Присяжних визнає його права до гетьманства й зложить йому по перемозі присягу в Києві".

П. Павло Скоропадський на це погодився й 6 листопада 1921 р. підписав заприсяження, зазначаючи наприкінці його, що заприсяження це буде мати право „замінити тільки присягою всенародньою, зложеною в українській столиці гетьманові всієї України й великому князеві всея Малия Руси, проголошеному по збудуванню суверенної

й незалежної Української Держави в формі Української Трудової Монархії“.

І тоді то тільки „реститувалися за Павлом Скоропадським його права до гетьманства, бо він же сам цих прав у році 1918 вирікся“,— пише автор комунікату.

Отже „реституований“ гетьман Павло Скоропадський повинен був „персоніфікувати ідею й силою свого авторитету охороняти чистоту ідеї та єдности організації і, яко „персоніфікаційний символ і репрезентант невибираного й дідічного гетьманства“, повинен був уже терпляче чекати, аж поки не буде збудовано „Українську Трудову Монархію“ й по поверненні до Києва не буде йому там зложено „всенародню присягу“. Увесь же провід гетьманського руху зосереджувався в руках Голови Ради Присяжних із диктаторською владою.

Тобто ідея фашизму: поруч із „монархом“ стоїть „вождь“.

Але через ті або інші причини „єдність організації“ захиталася, почалися тертя поміж „монархом“ і „вождем“. „Монарх хотів зробити coup d'état, щоби захопити повноту влади до своїх рук, але „вождь“ упередив його, й 18 вересня 1930 року розпустив Раду Присяжних У. С. Х. Д., розвязав Український Союз Хліборобів-Державників і оголосив urbi et orbi, що віднині є один гетьманський рух під персональним проводом п. Павла Скоропадського“, і є другий „гетьманський рух, ідея якого зформульована в заприсяженні, рух, який віднині свого кандидата на український гетьманський престол не має та, доки ми не будемо в українській столиці, не буде мати“.

Отже, на жаль, і по прочитанні наведеного комуніката, цілком є незрозуміло, на якій підставі історик, шановний пан професор Дмитро Дорошенко, у своїй передмові титулує п. Павла Скоропадського, як „ясновельможного пана гетьмана“?

Сторінка виправлень.*)

До „Що то було“ підполковника Мусія Ященка в 2-му збірникові „За Державність“.

Період боїв на фронті Бердичів—Житомир—Коростень, властиво поуз шляхи, що до цих міст зі сходу підходили, ще чекає на докладне висвітлення, бо справді робилося багато такого, про що можна лишень запитати слідом за підполковником Ященком: Що то було?

Тому то й беремо ми слово, щоби зясувати, що то за „Юнацький ешельон“ полковника Петрова та ще й ніби під моєю командою вештався між Коднею та Бердичевом, ухиляючись від бою та прийняття будь-якого рішення.

Житомирська Спільна Юнацька Школа була зформована на підставі розпорядження Головної Шкільної Управи Військового Міністерства, виданого після повалення гетьманського уряду.

Її формування, що розпочато наприкінці грудня 1918 року, було ще в повному ходу, бо в березні 1919 р. до комплекту в 800 юнаків не вистарчало ще до 300. Навчання в школі, що поповнювалась майже виключно з молодику, який ніколи ще при війську не був, почалось із середини лютого 1919 року по групах, як прибувало юнацтво до школи, — отже до березня ще жаден юнак не стріляв із рушниці бойовим набоєм, дехто з новоприбулих ще й не знав рушниці, не кажучи вже про те, що гарматний відділ не знав гармати, а кіннотчики ще ні разу не сідали на посідланого коня (у школі відразу були всі три відділи). Само собою, що боєздатних гармат у школі не було.

---

*) У своїх передмовах до 1-го і 2-го збірника „За Державність“ редакційна колеґія вже зазначала, що обєктивність у викладі тих чи інших спогадів із подій, свідком чи учасником яких був автор,—є може найголовніша умова цінности їх.

Але, крім браку обективности, спогадам може зашкодити і брак памяті з боку їхнього автора — брак такий природний протягом цих довгих років та злиднів на еміґрації.

Тому то так бажані й потрібні корективи до друкованих спогадів із боку тих, хто памятає краще чи пригадує якийсь момент, що за нього забув згадати автор мемуарів.

З цього збірника розпочинаємо друкувати такі корективи до вже надрукованих праць.

Гадаємо, що вносити, подавати такі корективи — теж цілком обєктивні — є обовязок кожного вояка нашої армії, хто має змогу це зробити.

Редакція.

Ось у якому вигляді захопило школу несподіване наближення до Житомира фронтів збройної боротьби.

Десь у середині березня 1919 р. дістала Житомирська Спільна Юнацька Школа наказ від тодішнього начальника Головної Шкільної Управи генштабу полковника В. Сальського переїхати для дальшого навчання юнаків до затишного кута України, до м. Камянця-Подільського, при чому наказувалося та клалося на відповідальність команди школи, неодмінно врятувати не лишень цінні, бо дуже кваліфіковані та працездатні кадри школи, але також згромаджене велике наукове майно та приладдя, що зібрано було через енерґійну працю кадрового складу школи.

Керуючись цим наказом, здобула школа ешельони та протягом пяти днів навантажила все своє майно, велику наукову бібліотеку, приладдя, засоби одягу, запасну (на весь комплект) новісіньку зброю, сідла та інше, що збирали ми на цілому майже Правобережжі, ледве чи не силою відбиваючи від отаманчиків ріжних сортів.

Нарешті рушив вантажитися й персональний склад школи, але отут і сталася „отаманська пригода"!

Стрункими дисциплінованими лавами з музикою*) підійшла школа до наготовлених ваґонів і почала вантажити стройові коні та юнаків.

На це видовище гарної муштрової частини „вийшли" пан отаман Бень, тоді „командант" Житомирської групи військ У. Н. Р. і... „знайшли" за добре приєднати до складу „своїх" військ цю „порядну" частину.

Мене, тоді начальника цієї школи, покликано до пана отамана, де наказано, під загрозою відповідних консеквенцій, вивантажитись та ввійти до складу 2-го залізничного полку, при чому мені ласкаво дозволялося залишитися при штабі, а зайвих кадрових старшин відправити до резерви другого пана отамана Оскілка.

Виконати „такий" наказ начальник школи рішуче відмовився, бо за зраду вважав дати зруйнувати джерело майбутнього — кадри для виучки старшини й новозібрану селянську інтеліґенцію, з якої складався юнацький склад школи.

Ешельонам не дали паротягів; взяти їх силою я не ризикнув, бо боявся внести отрую розкладу та непослуху до юнацьких лав. Звернувся лише до Уряду, але, на жаль, не дістав до апарату полковника Сальського, а підійшов військовий міністр, який і наказав школі ввійти до групи Беня, лише пощастило відстояти цілість школи, як організму.

Отже вивантажено все, що хоч рушницю держати уміло, та обози першого порядку. З цією, бодай і не вивченою, але муштровою частиною школи залишився начальник школи полковник Петрів (щоб і далі школу від розформування й знищення боронити та далі

---

*) До школи „призвичаїлася" якась то оркестра, що не хтіла розлучитися з „казьонним" музичним іструментом і, як охочекомонна, залічена була до нестройової сотні школи, бо ж особистий склад її був перед тим у війську, бодай хоч нестроєвими.

в боях юнаків учити), весь науковий персонал, до цивільних включно, й частина апарату господарчого.

Решту, біля 100 юнаків і немуштрових козаків із тих, хто рушниці не знав зовсім, надіслано — як варту при ешельонах (двох) із майном, приладдями та хорими — через Бердичів на Рівне, куди наперед було надіслано помішника начальника школи полковника Вержбицького, щоби підшукавши помешкання, продовжував працю формування школи, тримаючи звязок із бойовою її частиною та клопочучись перед урядом про врятування школи.

Ці два ешельони вів воєнний інтендант (випуску з російської Воєнно-Інтендантської Академії 1912 р., відомий своїми теоретичними та практичними працями в Київській воєнній окрузі та на південно-західньому фронті) полковник Фрост, що був у школі за начальника господарської частини.

Крім нього були в ешельонах сотники Трутенко та Парнасів (помішник господаря та завідувач канцелярії школи), що їх так-сяк можна було вважати за стройових, бо побували в деяких боях, а решта були самі нестройові.

Полковник Фрост мав від мене категоричний наказ: рятувати майно школи та нездатних, навіть умовно, до бою юнаків і нестройовий апарат школи, так потрібний для її нормального життя і зовсім нездатний до бою.

Отже тепер, певно, зрозуміло буде, „що то було", коли полковник Фрост усіма силами уникав бою та став до нього лише тоді, коли інакше не мав змоги виконати основного наказу—врятувати все йому доручене та довести до Рівного.

На честь полковника Фроста можу сказати, що він, після уходу всіх та, здається, й бронепотягу, залишився при останньому шкільному ешельоні, який не встиг проскочити крізь Бердичів і, пробуючи врятувати його, був важко поранений та залишений в домиках біля станції. Дальша доля його не відома. Так доповів мені сотник Трутенко, що прорвався до Рівного, та сотник Парнасів, що повернув із розбитого ешельона до школи разом із єдиною, нібито, боєздатною частиною ешельона—окрестрою і 10 необученими юнаками. Ось що було з юнацьким ешельоном, одним із двох, що були між Коднею та Бердичевом тоді, як решта школи, під особистою командою полковника Петрова, входячи у відділ сотника Шкварника й останньому підлягаючи (хоч чинячи цілком самостійно), мала свій перший бій біля хуторів на південний схід від с. Левкова, тобто в 60 майже кілометрах від Бердичева.

У цьому першому для юнаків бою, що був лише початком серії дальших, стріляли юнаки вперше бойовими набоями по рухливих живих цілях, що й собі до юнаків стріляли, але це була їхня перша „учбова" стрільба.

Всеволод Петрів

Генерального штабу генерал-хорунжий.

До „Січові Стрільці в боротьбі за державність“ генерального штабу генерала-хорунжого М. Безручка в 2-му збірникові „За Державність“.

У своїй праці „Січові Стрільці в боротьбі за державність“ на сторінці 48 пан генерал Безручко зазначає, що до групи С. С. було приєднано кінний полк імени Максима Залізняка, але потім його довелося розформувати через брак відповідного старшинського складу та дисципліни.

Це, очевидячки, помилка.

Я, як колишній командир кінного імени Максима Залізняка полку, стверджую, що цей полк ні разу не був приєднаний до корпусу Січових Стрільців.

У році 1919, за часів відступу нашої армії з району м. Рівного до району м. Кремянця, до групи С. С. наказом армії було приєднано 1-шу кінну бриґаду, що тоді складалася з двох полків — 27 Чертомлицького та 28 Ольгопільського. 2-гу кінну бриґаду, в складі полків — 29 Українського та 30 Звягельського, приєднано до Північної групи.

В районі м. Кремянця 29 кінний полк, яким тоді командував я, та 30-й наказом Північної групи було зєднано в 1-й кінний дивізіон, а за два тижні дивізіон цей, на прохання моє та старшини полку, було перейменовано на 1-й кінний імени отамана Максима Залізняка полк.

Цим полком в році 1919 я весь час і командував при Волинській стрілецькій дивізії.

27 і 28 кінні полки були складу дуже великого, але в них було чимало старшин і підстаршин—поляків із України, що раз-по-раз переходили до польського війська. Так командир 28 кінного полку, сотник Карпович, перейшов до поляків із половиною полку.

Можливо, що котрийсь із цих двох полків і називав себе за тих часів, неофіційно,—імени Максима Залізняка.

Але справжнього полку імени отамана Максима Залізняка ніхто не розформовував, і він і до цього часу веде свою бойову історію української кінноти.

Полковник **К. Смовський.**

До „Бої Сірих за Коростень“ генерала-хорунжого А. Пузицького в 2-му збірникові „За Державність“.

Пан генерал А. Пузицький у своїх спогадах про бої під Коростенем року 1919, між іншим, каже, нібито старшини гарматчики корпусу С. С. не уміли читати мапи та поводитися з гарматами російського зразку.

Як старий січовик, вважаю за потрібне стати в обороні своїх товаришів гарматчиків із корпусу С. С., що був найкращою частиною в армії У. Н. Р., і зазначити:

Корпус С. С. мав 6 гарматних полків 3-х батарейного складу. Кожна батарея мала 4 гармати. При самому корпусі залишалися полки 1 і 3; 2 і 5 — приділено було до 2-го Галицького корпусу; 4 і 6 полки були при 3-ій Залізній стрілецькій дивізії.

На чолі 1-го полку був сотник Курах, галичанин; за помішника його був сотник Русет, капітан російської служби. Командир 1-ої батареї був сотник Гай-Гаєвський, 2-ої — сотник російської служби (прізвища не памятаю) і командир 7-ої батареї був я.

Командир 3-го гарматного полку був полковник російської служби, колишній командир 5-ої російської гарматної бриґади. Командири батарей цього полку—всі були старшини колишньої російської армії.

Командир 5-го гарматного полку був полковник російської служби небіжчик Михайлів; командири батарей у нього були: 10 — полковник Сіпко, 11—полковник Филипович і 12—підполковник Білодуб.

Отже, здається мені, що командний склад гарматних частин, що брали участь у боях під Коростенем, цілком відповідав своєму призначенню; а що він не тільки умів поводитися з гарматами, а й добре бити ворога,—свідчить багато прикладів.

Полковник **Чорний**.

ВОЄННО —
ІСТОРИЧНЕ
Т-ВО